

تبصرة العوام
في
معركة مقالات الانام

منسوب

سيد مرتضى بن داعي حسني ازمي

بتصحیح

عبدالله اقبال

امارات اسلامية

تبصرة العوام في معرفة مقالات الأنام^ء

منسوب به

سید مرتضیٰ بن داعی حسنی رازی

بتصحیح

عباس اقبال

نیشنل بک ٹرسٹ انڈیا

فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

علم الهدی، مرتضی بن داعی، قرن ۶ ق.
تبصره العوام فی معرفة مقالات الانام / منسوب به مرتضی بن داعی حسنی رازی؛ به تصحیح
عباس اقبال.. تهران: اساطیر، ۱۳۶۴.
۳۲۰ ص.. (انتشارات اساطیر؛ ۴۵)

ISBN 964-331-039-6

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
۱. کلام شیعه امامیه. ۲. اسلام -- فرقه‌ها. ۳. نثر فارسی -- قرن ۶ ق. الف. اقبال آشتیانی،
عباس، ۱۲۷۵ - ۱۳۳۴. مصحح. ب. عنوان.
ت ۲ ع ۸ / ۲۰۹ BP ۲۹۷/۴۱۷۲
۱۳۶۴ کتابخانه ملی ایران ۴۱۷-۶۴م

ادبیت نابیر

تبصره العوام فی معرفة مقالات الانام
منسوب به سیدمرتضی بن داعی حسنی رازی
تصحیح: استاد عباس اقبال آشتیانی

چاپ اول اساطیر: ۱۳۶۴

چاپ دوم: ۱۳۸۳

لیتوگرافی و چاپ: دیبا

تیراژ: ۱۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۶۴-۳۳۱-۰۳۹-۶

حق چاپ محفوظ است.

آدرس: میدان فردوسی، اول ایرانشهر، ساختمان ۱۰
تلفن: ۸۳۰۰۱۴۸-۸۸۲۱۴۷۳ نمابر: ۸۳۰۱۹۸۵

کتاب

تبصرة العوام في معرفة مقالات الأنام^ء

که در حدود نیمه اول قرن هفتم هجری تألیف شده

منسوب به

سید مرتضی بن داعی حسنی رازی

بتصحیح

عباس اقبال

(مخارج طبع این کتاب را آقای حاج امین التّجار اصفهانی مرحمت کرده‌اند)

فهرست مندرجات

الف-ی	مقدمه ناشر
۳-۱	مقدمه
۱۲-۴	باب اول: در ذکر مقالات فلاسفه
۲۱-۱۳	باب دوم: در مقالات مجوس و دین ایشان
۲۷-۲۲	باب سوم: در بعضی از مقالات جهودان و ترسایان و صبا بیان
۳۵-۲۸	باب چهارم: در اصل فرق اسلام
۴۶-۳۶	باب پنجم: در ذکر فرق خوارج
۵۵-۴۷	باب ششم: در ذکر فرق معتزله
۵۸-۵۶	باب هفتم: در مقالات جهم صفوان
۶۱-۵۹	باب هشتم: در مقالات مرجیان
۶۳-۶۲	باب نهم: در بیان ظهور مقالات نجاریان
۷۴-۶۴	باب دهم: در مقالات کترامیان
۸۶-۷۵	باب یازدهم: در مقالات مشبّهه و مجسمه
۹۰-۸۷	باب دوازدهم: در مقالات اصحاب تناسخ
۹۵-۹۱	باب سیزدهم: در مقالات اهل سنت و جماعت
۱۰۷-۹۶	باب چهاردهم: مالک و اصحابش و شافعی و اصحابش
۱۲۱-۱۰۸	باب پانزدهم: در مقالات ابن کلاب و ابوالحسن اشعری
۱۳۳-۱۲۲	باب شانزدهم: در مقالات صوفیان

۱۴۱-۱۳۴	باب هفدهم: در کلمات قشیری در رساله اش
۱۶۶-۱۴۲	باب هیجدهم: در مقالات قومی که دعوی سنت و جماعت می کنند
۱۹۳-۱۶۷	باب نوزدهم: در مقالات اصحاب اهل دوم که شیعه خوانده میشوند
۱۹۹-۱۹۴	باب بیستم: در دانستن حق که با کدام قومست
۲۱۱-۲۰۰	باب بیست و یکم: در ذکر اندکی از اعتقاد امامیان
۲۲۵-۲۱۲	باب بیست و دوم: در حکایت فداك
۲۵۰-۲۲۶	باب بیست و سوم: در حدیثی چند که اهل سنت بر امامیان زدند
۲۶۰-۲۵۱	باب بیست و چهارم: در ذکر بعضی از فضایح بنی امیه
۲۶۷-۲۶۱	باب بیست و پنجم: در بیان چند مسئله بین اهل عدل و جبر
۲۷۲-۲۶۸	باب بیست و ششم: در ذکر چند مسئله که بر امامیه تشنیع می زنند
۲۸۸-۲۷۳	فهرست اعلام تاریخی و جغرافیائی
۲۹۴-۲۸۹	فهرست اصطلاحات و القاب
۲۹۵	فهرست اسامی کتب

مقدمه‌ناشر

کتاب حاضر یعنی تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام یکی از دو کتاب فارسی است در فنّ ملل و نحل و شرح مقالات و آراء و دیانات که برای ما از قبل از استیلای مغول بجا مانده است. کتاب اوّل یعنی بیان الأديان که قريب يك قرن پيش از تبصرة العوام تأليف شده اوّل بار بهمت مرحوم شفر مستشرق مشهور فرانسوی در جزء مجموعه منتخبات فارسی بسال ۱۸۸۳ میلادی در پاریس و بار دیگر بدستباری ناشر این کتاب سال گذشته در طهران منتشر شده است.

اگرچه کتاب تبصرة العوام از جهت عبارت بسلاست و فصاحت بیان الأديان نیست و حیثیت قدمت آن کتاب را نیز ندارد ولی بدو نظر از بیان الأديان مهمتر بشمار می‌آید: اوّل از جهت تفصیل مطالب و اشمال آن بر غالب مواضع مهمّة ملل و نحل که حجم آنرا قريب شش برابر از مقدار موجود از بیان الأديان بیشتر کرده است: دوّم از این جهت که مؤلف آن از علمای امامیّه و از شیعیان اثنی عشریّه است و چون ما را امروزه در فنّ ملل و نحل کتاب مستقّلی از مؤلفین امامیّه که زمان تألیف آن مقدّم بر تاریخ تألیف تبصرة العوام باشد در دست نیست از این نظر نیز تبصرة العوام مخصوصاً مهمّ محسوب می‌شود و میتوان آنرا قدیم ترین نسخه موجودی دانست که علمای امامیّه در فنّ ملل و نحل بزبان فارسی تألیف کرده اند اما افسوس که مؤلف آن باین علت که از علمای حدیث و از رواة اخبار بوده نه از زمره مورّخین و فضلاّی اهل تحقیق در نقل حکایات ملل غیر امامیّه و ردّ مقالات ایشان نتوانسته است از تعصّب خویشتن را برکنار نگاه دارد و از طعن و قدح شدید مخالفین خود داری کند و با اینکه بغالب کتب فرق و ملل دیگر مراجعه کرده و آنها را در دسترس خود داشته در نقل آراء و مقالات مخالفین مسامحه بسیار بخرج

داده و غالباً مطالبی را نقل کرده است که بعقیده خود آنها را سخیف و ضعیف می‌شمرده و غرض او ابطال و رد آنها بوده است و اختیار این روش اختصاص بمؤلف تبصرة - العوام که از علمای امامیه است ندارد بلکه مؤلفین سایر فرق و مذاهب اسلامی نیز که مثل مؤلف تبصرة العوام از رواة حدیث و علمای اخبار بوده اند بهمین طرز عمل می‌کرده و در رد مقالات امامیه عین همین مسلك را در کتب خود اختیار می‌نموده اند .

باوجود اهمیت تبصرة العوام از لحاظ مذهب شیعه و زبان فارسی این کتاب چنانکه باید مشهور و معروف نشده و مؤلف آنرا هیچکس بدرستی نشناخته است سهل است بعضی از مؤلفین شیعه در معرفی مؤلف کتاب تبصرة العوام مرتکب خبطهای عجیب شده از جمله جماعتی بمناسبت اسم سید مرتضی که در مقدمه بعضی از نسخ خطی این کتاب هست آنرا از تألیفات سید شریف اجل علم الهدی ابوالقاسم علی بن حسین مرتضی (۳۵۵-۴۳۶) که قریب يك قرن و نیم قبل از تألیف کتاب حاضر فوت کرده بوده شمرده اند و بعضی دیگر مؤلف تبصرة العوام را از معاصرین حجة الاسلام امام محمد غزالی طوسی (متوفی سال ۵۰۵) دانسته و بوقوع ملاقات و مذاکرانی بین ایشان اشاره نموده اند در صورتیکه این هر دو بیان افسانه است و از لحاظ تاریخی درست در نمی‌آید . اینک ما آنچه را که راجع بفصل تألیف تبصرة العوام و مؤلف آن از کتب مختلفه التقاط کرده ایم ذیلاً باطلاع خوانندگان محترم می‌رسانیم .

زمان تألیف تبصرة العوام

متأسفانه در سراسر کتاب تبصرة العوام در هیچ جا تصریحی بزمان تألیف این کتاب نیست و هیچکس از مصنفین و علمای امامیه نیز باین مطلب و عصر مؤلف آن اشاره ای نکرده . باین حال از مطالعه خود کتاب میتوان بزمان تقریبی تألیف آن پی برد بشرح ذیل :

۱ - در ص ۱۸۳ مؤلف در باب اسماعیلیه گوید : « بعد از آن ملوک مصر

[یعنی خلفای فاطمیہ] منقطع شدند و اتباع حسن تازمان ما هنوز باقی‌ند . قلع‌ریشه اسماعیلیہ در مشرق زمین چنانکہ میدانیم در تاریخ ۶۵۳-۶۵۴ بدست ہولاکو صورت گرفت بنا براین کتاب تبصرۃ العوام قبل از برافتادن جا نشینان حسن صبحا یعنی قبل از سال ۶۵۳ تألیف شدہ است .

۲ - مؤلف تبصرۃ العوام در کتاب خود سہ بار در صفحات ۱۲۰ و ۱۷۰ و ۲۵۳ از امام علامۃ بزرگ فخرالدین محمد بن عمر رازی نام میبرد و او را از متاخران اصحاب امام شافعی می‌شمارد و ذکر می‌نیز از ایامی کہ امام فخر رازی در جامع خوارزم بوعظ و تذکیر اشتغال داشتہ بمیان می‌آورد .

امام فخر رازی بسال ۵۴۳ یا ۵۴۴ در ری متولد شدہ و در سال ۶۰۶ در ہرات فوت کردہ است و او در دستگاہ سلطان علاء الدین نکش خوارزمشاہ (۵۶۸-۵۹۶) و پسرش سلطان علاء الدین محمد (۵۹۶-۶۱۷) با احترام تمام میزیستہ و لابد در عہد یکی ازین دو خوارزمشاہ بودہ است کہ در خوارزم بدرس و وعظ سر میکرده و اگر در این تاریخ سن امام فخر را کہ استادی جلیل القدر و محترم و نزد عامۃ و خوارزمشاہ معزز و مکرم بودہ در حدود سی و پنج و چہل فرض کنیم واقعہ ای کہ مؤلف تبصرۃ العوام از مجلس وعظ امام فخر در خوارزم نقل میکند با حدود سنہ ۵۸۰ یا یکی دوسہ سال پیشتر یا پست‌تر مقارن میشود و قریب بیقین است کہ اگر تبصرۃ العوام بعد از تاریخ ۵۸۰ تألیف شدہ باشد قبل از آن تاریخ تألیف شدہ چہ مؤلف سہ بار از امام فخر رازی و کتاب تفسیر او و اہمیت مقامش در میان اصحاب امام شافعی در ردیف ابوبکر باقلانی و سہل صعلوکی و امام الحرمین جوینی و حجة الاسلام غزالی و راغب اصفہانی بشکلی نام میبرد کہ مسام میشود کہ در حین تألیف تبصرۃ العوام شہرت امام فخر رازی عالمگیر شدہ بودہ و پیروان شافعی او را از جہت مقام علمی و استادی در سلاک بزرگانی مثل باقلانی و غزالی و جوینی و راغب می‌آوردہ و دیگران نیز او را در ہمین پایہ میدانستہ اند .

و این حال اگر هم فرض کنیم که در حیات امام فخر بوده لابد در قسمت اخیر عمر او صورت گرفته نه در اوایل کار و اتمام شباب او، یعنی بعد از تاریخ ۵۸۰ .

۳ - در صفحه ۱۰۱ در باب لعنت فرستادن اهل سنت بر خاندان رسول مؤلف گوید: «خوارزم و ری هزار ماه هر روز هزار دینار زر سرخ میدادند و هرگز لعنت نکردند و اهل اسفراین و اصفهان برین پنجاه ماه زیادت بکردند و چون ظاهر نتوانستند کردن در اصفهان بعد از بایک نماز گفتندی هو هو و آن مناره هو هو را در زمان عبداللطیف خجندی خراب کردند» .

عبداللطیف خجندی یکی از افراد خاندان بسیار مشهور خجندیان است که در اصفهان ریاست شعبه شافعیه را داشتند و در این شهر صاحب ریاست و دستگاه امارت بودند و بار و ساری حنفیه اصفهان یعنی خاندان صاعدی بر سر ریاست و در تشویق اهل علم و ادب و اصطناع شعرا رقابت میکردند .

از این خاندان دو نفر بنام عبد اللطیف مشهورند یکی عبداللطیف بن محمد بن ثابت بن حسن خجندی که در اصفهان ریاستی عظیم داشت و بسال ۵۲۳ بدست اسماعیلیه کشته شد (ابن الاثیر وقایع سال ۵۲۳ و حواشی لباب الالباب ج ۱ ص ۳۵۴ بقلم آقای میرزا محمد خان قزوینی) دیگری خواجه ابوالقاسم صدر الدین عبداللطیف بن محمد بن عبد اللطیف بن محمد بن ثابت بن حسن خجندی نواده عبداللطیف اول که از افاضل علما و ادبا و در سرودن شعر بفارسی و عربی ماهر بوده و بمراتب از جد خود مشهور تر است و او بسال ۵۸۰ در همدان در مراجعت از حج فوت کرد و جنازه اش را با تجلیل تمام باصفهان آوردند (ابن الاثیر وقایع سال ۵۸۰ و فوات الوفيات ج ۲ ص ۷ و لباب الالباب ج ۱ ص ۲۶۵-۲۶۵ و حواشی همان جلد ص ۳۵۵ و غیره) .

غرض مؤلف تبصرة العوام ظاهراً از عبد اللطیف خجندی که بفرمان او مناره هو هو را در اصفهان خراب کردند بمناسبت مزید شهرت و قدرت همین خواجه

عبد اللطیف ثانی است که بسال ۵۸۰ وفات یافته و چـون مؤلف تبصره از زمان او بصیغه گذشته یاد می کند اگر این احتمال که غرض او از عبد اللطیف همین شخص ثانی است صحیح باشد معلوم میشود که او کتاب تبصره را مدتی بعد از تاریخ ۵۸۰ تألیف نموده است .

مؤلف تبصرة العوام

در نسبت کتاب تبصرة العوام بمؤلف حقیقی آن بین مصنفین شیعه اختلاف است و علت این امر آنست که مؤلف نه در مقدمه و نه در متن هیچ جا بنام خود تصریح نکرده حتی اشاره بیتی نیز در طی مندرجات تبصرة العوام نیست که از روی آن بتوان حکمی قطعی در باب مؤلف حقیقی آن کتاب کرد .

۱ - جماعتی این کتاب را چنانکه سابقاً هم اشاره کردیم از مؤلفات سید شریف علم الهدی ابوالقاسم علی بن حسین مرتضی (۳۵۵-۴۳۶) دانسته اند . این قول بکلی مردود است زیرا که اگرچه از مطالعه تبصرة العوام نام و هویت مؤلف آن صریحاً استخراج نمیشود ولی چنانکه دیدیم اشاراتی در آن هست که زمان تألیف آنرا مقارن اواخر دوم قرن ششم یا اوایل قرن هفتم قرار میدهد و این زمان بیش از يك قرن مؤخر تر از عصر علم الهدی سید مرتضی نقیب موسوی مشهور است .

۲ - جمعی دیگر از جمله عبدالله افندی مؤلف ریاض العلماء این کتاب را از مصنفات شیخ ابو الفتوح جمال الدین حسین بن علی رازی صاحب تفسیر مشهور فارسی یعنی روح الجنان شمرده اند (روضات الجنات ص ۱۸۴) .

اگرچه تاریخ تولد و وفات شیخ ابو الفتوح رازی درست مشخص نیست ولی چون او شیخ روایت و استاد شیخ رشید الدین محمد بن علی سروی معروف بابن شهر آشوب مؤلف معالم العلماء و مناقب آل ابیطالب (متوفی سال ۵۸۸) و شیخ منتجب الدین علی بن ابی القاسم قمی صاحب فهرست مشایخ الشیعه (که در سال ۵۸۵ حیات داشته و اندکی بعد از آن تاریخ فوت کرده) بوده و اواخر ایام عمر

امام علامه فخر خوارزم ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری صاحب کشف (متوفی سال ۵۳۸) را درك کرده بنا بر این زمان او بانیمة اول و اواسط قرن ششم هجری مقارن میشود و چون تبصرة العوام بشرحی که اشاره کردیم در اواخر قرن ششم یا اوایل قرن هفتم تألیف شده مستبعد مینماید که از تألیفات شیخ ابوالفتوح رازی باشد.

۳- مؤلف کتاب کشف الحجب والاستار عن اسماء الکتب والاسفار (ص ۹۶) کتاب تبصرة العوام را بقولی تألیف جمال الدین المرتضی ابو عبدالله محمد بن الحسن ابن الحسین الرازی می شمارد.

در کتب فهرست مشایخ شیعه و تذکره های علمای امامیه شخصی باین نام و نسب بنظر نگارنده این سطور نرسید و معلوم نشد که مؤلف کتاب کشف الحجب والاستار این قول را از کجا نقل کرده و جمال الدین المرتضی ابو عبدالله محمد بن الحسن بن الحسین الرازی کیست؟

۴- صاحب روضات الجنات کتاب تبصرة العوام را تألیف سید صفی الدین ابو تراب مرتضی بن قاسم حسنی رازی می شمارد (۱) و این انتساب کتاب تبصره بسید مرتضی بن داعی رازی چنانکه در حاشیه مقدمه یکی از دو نسخه ای که در حین طبع در دست ما بود نیز قید شده از جمیع آراء دیگر مشهور تر است.

سید صفی الدین ابو تراب مرتضی بن قاسم داعی حسنی و برادرش ابو حرث مجتبی هر دو از شاگردان شیخ مفید ابو محمد عبدالرحمن بن احمد بن الحسین الخزاعی النیشابوری بوده اند که در ری اقامت داشته و ابن شیخ مفید خزاعی نیشابوری که عم پدر شیخ ابوالفتوح جمال الدین حسین بن علی صاحب تفسیر مشهور است از شاگردان بلاواسطه سید شریف مرتضی علم الهدی (۳۵۵-۴۲۶) و برادرش سید رضی (متوفی سال ۴۰۶) و شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰) بوده و بنا بر این در

قرن پنجم هجری میزبسنه و باقرب احتمالات در نیمه دوم آن و بعداً اکثر در اواخر این قرن وفات یافته است. بنا بر این سید ابو تراب مرتضی و برادرش سید ابو حرث مجتبی در نیمه دوم قرن پنجم هجری خدمت شیخ مفید خزاعی نیشابوری شاگردی و اخذ روایت و حدیث میکرده اند و این دو برادر هر دو شیخ روایت شیخ منتجب الدین قمی صاحب کتاب فهرست معروفند و جمیع مرویات شیخ مفید نیشابوری را مستقیماً و بعضی از روایات سید رضی و علم الهدی سید مرتضی و شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی را از طریق استاد خود شیخ مفید مذکور جهت منتجب الدین صاحب فهرست نقل کرده اند. بنا بر این مقدمات زمان اهمیت و اعتبار و دوره تعلیم و تعلیم سید مرتضی و سید مجتبی پسران قاسم داعی حسنی مقصور میشود بین زمان شیخ مفید نیشابوری (نیمه دوم یا با کثر تخمین اواخر قرن پنجم هجری) و زمان شیخ منتجب الدین که بنا بر اشاره شاگرد او امام رافعی قزوینی صاحب کتاب تدوین اندکی بعد از سال ۵۸۵ وفات یافته است.

از شرحی که سابقاً در باب زمان تألیف کتاب تبصرة العوام گذشت فی الجمله معلوم شد که مؤلف این کتاب در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری میزیسته و این کتاب را او قبل از سال ۶۵۳ و با احتمال قوی بعد از تاریخ ۶۰۰ هجری تألیف نموده است، بنابراین تألیف کتاب تبصرة العوام را نمیتوان بسید مرتضی ابن داعی که مطابق شرح مذکور در فوق پیش از سال ۵۸۵ که از سنین متقارب بسال فوت شاگرد او شیخ منتجب الدین قمی است منتسب داشت بخصوص که شیخ منتجب الدین مذکور با وجود کمال آشنائی بحال استاد خود در مختصر شرح حالی که از او بدست داده بهیچوجه اشاره بچنین تألیفی منسوب بسید مرتضی بن داعی نمی نماید و حال آنکه فهرست شیخ منتجب الدین مثل معالم العلماء ابن شهر آشوب که هر دو ذیل فهرست شیخ طوسی محسوب میشوند در ذکر اسامی مشایخ شیعه و مصنفات ایشان است و تا آنجا که نگارنده این سطور تفحص کرده ام نام تبصرة العوام در هیچیک از دو کتاب فهرست شیخ منتجب الدین و معالم العلماء که هر دو قبل از تاریخ ۵۹۰

هجری تألیف یافته اند نه بنام سید مرتضی بن داعی و نه بنام کسی دیگر مذکور نیست و این ظاهراً دلیل است بر آنکه این کتاب بعد از عهد شیخ منتجب الدین و ابن شهر آشوب تألیف شده است .

باری با این مقدمات در نسبت تبصرة العوام بسید مرتضی بن قاسم داعی حمنی نیز اشکالاتی پیش میآید که بامعلومات ناقصی که علی العجالة در باب کتاب تبصرة العوام و سید مرتضی بن داعی در دست داریم نمیتوانیم آنها را حل کنیم و قطعاً بگوئیم که این کتاب تألیف سید مرتضی بن داعی مذکور هست یا نه .

مستشرق معروف انگلیسی ربو (۱) که گویا بهیچوجه از سید مرتضی بن داعی خبری نداشته این کتاب را از تألیفات سید مرتضی علم الهدی نامی غیر از سید شریف مرتضی علم الهدی علی بن الحسین موسوی معروف میداند که در نیمه اول قرن هفتم هجری میزیسته و در جزء نسخ خطی موزه بریتانیا مجموعه ای هست بنام کیفیات النسخ که منتخبی است از چندین کتاب از جمله در آن مجموعه استخراجاتی از کتابی هست بنام انساب نامه در ترجمه احوال ائمه که آنرا سید ابو تراب نامی در سال ۶۵۳ بایران آورد و مانند کی بعد از این تاریخ کتاب مزبور را شخصی بنام و لقب سید مرتضی علم الهدی از عربی بفارسی ترجمه کرده است (۲) .

این سید مرتضی علم الهدی که ظاهراً در خراسان نیز میزیسته و زمانش (حدود سال ۶۵۳) با زمان تألیف تبصرة العوام درست مقارن است احتمال بسیار قوی میرود که مطابق حدس ربو از روی ذکری که در بعضی از نسخ خطی تبصرة العوام از شخصی باسم سید مرتضی علم الهدی بعنوان مؤلف این کتاب هست مؤلف واقعی کتاب مزبور باشد اما این سید مرتضی علم الهدی که بوده و شرح حال او را کجا میتوان بدست آورد معلوم نیست و راقم این سطور نتوانستم در کتب رجال و فهرستهای مشابه

(۱) Rieu (۲) رجوع کنید بفهرست نسخ فارسی موزه بریتانیا تألیف ربو ج ۱ ص

شیعه و مصنفات ایشان احوال او را بدست بیاورم .

خلاصه مطلب اینکه در باب مؤلف تبصرة العوام نگارنده باوجود کمال کوششی که مقدورم بود و جهدی که مخصوصاً در روشن ساختن این مشکل بکار بردم نتوانستم بنتیجه ای که منظور بود برسم و مسئله همچنان بحال ابهام باقی ماند . امید است که بعدها منابعی دیگر در اینخصوص بدست آید و بفضل خداوند و همت و توجه ارباب اطلاع مشکل مذکور حل شود و مؤلف این کتاب نفیس معلوم گردد .

***

کتاب تبصرة العوام دوبار در طهران هر دو مرتبه بضمیمه کتاب قصص العلماء میرزا محمد تنکابنی طبع شده و هر دو طبع آن مغلوط و سقیم و در بسیاری از موارد محرف و پاره ای قسمتهای آن لایقراء است یکدفعه بسال ۱۳۰۹ و دفعه دیگر بسال ۱۳۱۳ هجری قمری ، ولی گویا اولین چاپی که از این کتاب شده است چاپی است که در لاهور هند بسال ۱۲۹۶ بعمل آمده در حاشیه کتاب معارف الفرقه الناجیه والناریه تألیف سید ابوالقاسم لاهوری و این هر سه چاپ یعنی دو چاپ طهران و چاپ لاهور سنگی است ، چاپ لاهور بخط نستعلیق و دو چاپ طهران بخط نسخ . نگارنده این سطور در طبع کتاب تبصرة العوام چاپ سال ۱۳۰۹ طهران را با دو نسخه خطی از آن در دست داشته ، یکی نسخه ای بخط نسخ مورخ بتاریخ ۲۰ جمادی الاولی سال ۱۰۲۰ متعلق بجناب آقای عطاء الملك روحی نماینده محترم کرمان دام اجلاله دیگری بخط نستعلیق متعلق بدوست فاضل عزیزم آقای میرزا سعید خان نفیسی مد ظله که از ابتدا و انتهای آن اوراقی افتاده . این دو نسخه هر دو بسیار مغلوط و محرف است .

با اینکه نسخ خطی تبصرة العوام بالتسبه فراوان است نگارنده این سطور برای عجله ای که بعلی در کار طبع این کتاب میشد از مراجعه بنسخ عدیده و دادن اختلافات نسخ صرف نظر کرد و بهمین علت سرعتی که در طبع میشد متأسفانه نسخه حاضر چنانکه منظور بود خالی از اغلاط از چاپ خارج نشد و فرصت برای نوشتن حواشی و پاره توضیحاتی که لازم مینمود فراهم نگردید مخصوصاً در نظر بود که در آخر مقدمه در باب

منابعی که مؤلف تبصرة العوام درست داشته شرحی نوشته شود که مطالب این کتاب از چه کتابهایی اقتباس شده و از آنها کدام قسمتها بصحت و درستی نقل گردیده و در کدام قسمتها تحریف بعمل آمده . این مبحث نیز بهمان علت مذکور در فوق علی العجالة موقوف میماند فقط خوانندگان محترم را بفهرست اسامی کتبی که در متن تبصرة العوام مذکور شده و ما در آخر کتاب جدولی از آنها بدست داده ایم احاله میکنیم و از آن جمله از کتبی که نظر عمده مؤلف تبصرة العوام در نقل مقالات مخالفین امامیه و ملل غیر اسلامی بآنها بوده یکی کتاب الفرق بین الفرق تألیف ابو منصور عبدالقاهر بغدادی اشعری است . که در سال ۴۲۹ فوت کرده دیگری کتاب الملل والنحل تألیف محمد بن عبدالکریم شهرستانی متوفی سال ۵۴۸ .

چون این کتاب نیز بشرحی که در مقدمه بیان الادیان متعرض شده بخارج جناب مستطاب عالی آقای حاج امین التاجار اصفهانی بطبع رسیده است بر ذمه خود فرض میدانم که از معظم له و از حضرات معظم آقای تقی زاده و آقای آقا سید عبدالرحیم خان خلخالی متظلمهما که وسیله انجام این امر خیر بوده اند تشکر کنم .
خرداد ۱۳۱۳ عباس اقبال

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد و سپاس مرخدای را عزّ وجلّ که جمله موجودات را بوجود آورد و از نیستی بهستی رسانید بی مایه هیولی، مقدّری که قادر است بر جمله صورّتها، مدبّری که اساس عالم نهاد بنیکوترین تدبیری، حکیمی که مسخّر اوست جمله مخلوقات او بافعال محکم کرده، در ازل عالم بود بکمال معلومات، قدیمی که عدم بر او راه نیابد، همیشه بوده و باشد، موجودی که وجودش علّت موجودات است، حیّ که حیوة همه موجودات نتیجه فعل اوست، قادر بالذات نه بقدرت، عالم نه بعلم، موجود نه بوجود، حیّ نه بحیوة، باقی نه ببقاء، قدیم نه بقدم، سمیع نه بسمع، بصیر نه ببصر، این صفات او را ذاتیست نه معنوی، حاجت و آلم و شهوت و نفع و ضرّ و غم و شادی بر او روا نه، منزّه از همه عیبتها و مستغنی از جمله مخلوقات، احتیاج همه بدو و او بهیچ محتاج نه، بی مثل و مانند و شریک و نظیر و یار و مشیر و رن و فرزند و پیوند، لیس گمّیله شئی و هو السّمیع البصیر و لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوّاً أحد. صد هزاران صلوات و تحیات بر جان پاک مطهر مجتبی و معلی مزگی محمد، صطفی سید اولین و آخرین مهتر و بهتر عالم و آدم، و برادر او و ابن عمّ او مرتضی علی بن ابی طالب و یازده فرزند وی که امامان برحقّ و حجّتان خدای بر خلق و معصومان از صغایر و کبایرند و راه نمایان و پیشوایان ملت، صلواة الله علیهم و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی محبّیهم الرّاضین بمحبّتهم، و علی الظّالمین و المبغضین لعنة الله و الملائكة و النّاس اجمعین.

بدان که مدّت مدیدست که جماعتی از سادات عظام و علما و غیر هم از این ضعیف [مرتضی بن داعی الحسنی^(۱)] التماس میگردند که مختصری از عقاید اصحاب مقالات و ادیان و ملل بیارسی جمع کن از کتب علمای این صنعت و مشایخ علمای این فن، عوایق

(۱) در نسخ چابی همه «سید مرتضی الملقّب بعلم الهدی» مذکور است که الحاقی است. در دو نسخه ما در متن کتاب نامی مذکور نیست ولی در حاشیه نسخه عبارت بین دو قلاب نوشته شده.

روزگار مانع آن بود . چون وعده دادن از حدّ بگذشت و اشتیاق ایشان هر روز زیادت بود لازم شد شروع کردن و بقدر وسع بعضی از مذاهب و اعتقاد هر قومی یاد کردن بر وجه اختصار تا جماعتی که بمطالعه آن مشغول شوند از تطویل آن ملول و متحیر نشوند و عقیده های صحیح از فاسد بدانند و جامع و کامل از باری تعالی ثواب جزیل و عطای جمیل یابند و این کتاب را **تَبْصِرَةُ الْعَوَامِ فِي مَعْرِفَةِ مَقَالَاتِ الْأَنَامِ** نام نهاده شد و بریدست و شش باب مرتّب ساخته :

باب اول : در مقالات فلاسفه و امثال ایشان .

باب دوم : در مقالات مجوس .

باب سیم : در مقالات جهودان و صابیان و ترسایان .

باب چهارم : در ذکر اصل فرق اسلام و مقالات ایشان .

باب پنجم : در ذکر خوارج .

باب ششم : در فرق معزله .

باب هفتم : در مقالات جهم بن صفوان .

باب هشتم : در مقالات مرجیان .

باب نهم : در مقالات نجاریه .

باب دهم : در مقالات کرامیه .

باب یازدهم : در مقالات مشبّهه .

باب دوازدهم : در مقالات اهل تناسخ .

باب سیزدهم : در مقالات اهل سنت و جماعت .

باب چهاردهم : در ذکر سیم و چهارم از ایشان .

باب پانزدهم : در مقالات ابن کلاب و اشعری .

باب شانزدهم : در مقالات صوفیان .

باب هفدهم : در کلمات جنید که قشیری در رساله خود یاد کرده است .

باب هجدهم : در مقالات اهل سنت و جماعت در حقّ انبیا و رسل .

باب نوزدهم : در مقالات اصحاب اهل دوّم از فرق اسلام که ایشان را شیعه خوانند .

باب بیستم : در دانستن حقّ از باطل .

باب یست و یکم : در ذکر اعتقاد امامیه .

باب یست و دوم : در حکایت فدک .

باب یست و سوم : در ذکر احادیث و موضوع و نادرستی آن .

باب یست و چهارم : در فضایح بنی امیه .

باب یست و پنجم : در حکایت اهل عدل و جبر .

باب یست و ششم : در ذکر چند مسئله از مذهب امامیه .

و از حق تعالی توفیق میخواهد در انمام آن و استغفار میکند از سهو و خطائی که در کتاب بیفتد .

باب اول

در ذکر مقالات فلاسفه و برادران ایشان از اصحاب نجوم و طبایع و غیرهم بدان که فلاسفه عالم را قدیم گویند و نفی صانع مختار کنند و صانع را علت اولی خوانند و گویند عالم معلول علت اولی است و هر دو با هم بودند چنانکه قرص آفتاب و نورش و گویند که اول چیزی که از علت اولی پدید آمد عقل بود و او بمنزلت دومست از علت اولی در عدد نه در قدم و آنرا **عقل کل و فعال** خوانند و گویند این آن عقلست که در قرآن آنرا قلم خوانده است و تأثیر این در نفس همچون تأثیر قلم باشد در لوح و گویند نفس آن لوحست که در قرآن یاد کرده است و نفس را سیّم خوانند در عدد و گویند عقل جزو بست که بدان نیک از بد و نفع از ضرر بداند و قوتی از قوتهای نفس کلی و گویند عقل ساکنست حرکت نکند و نفس در عقل ثابتست و همیشه نفس متحرکست و عقل چون خواهد که علم علت اولی بداند متحرک شود حرکتی راست و گویند نفس در عالم عقلی چون مشتاق علت اولی شود بعلة اولی رسد و گویند علت اولی داند که عقل معلول ویست و جز ازین هیچ نداند و گویند جاهلست آنچه بالا ویست زیرا که ویرا بکمال شناسد و همچنین جاهلست بدانچه در زیر ویست از بهر آنکه نفس خود را به از آن شناسد که عقل ویرا . و گویند هر چه زیر فلک قمر است معلول طبایعست و طبایع معلول نفس و نفس معلول عقل و عقل معلول علت اولی و بعضی از ایشان گویند زمان محیط چیزهای زمانی باشد و نفس محیط زمانست و عقل محیط نفس و علت اولی محیط عقل یعنی علت اولی که آنرا صانع می خوانند در کرد جمله موجودات درآمده است و گویند دانش باری تعالی بذات خود نفس ویست و گویند عالم و علم و معلوم هر سه يك ذاتست و علت اولی را جز عالمی ^(۱) هیچ صفتی دیگر نیست و گویند علت اولی

را لذتی باشد از بهر آنکه ذات خود را مدرکست و عقول را بادراك اولدّت کمتر از آن وی باشد، و گویند کواکب هرچه (۱) بالای ایشانست بینند (۲) و علت اولی را بینند و حرکت کواکب و افلاك تمام و دایمست و ایشان همه زنده اند و تغییر بدیشان روا نیست و جمله را يك حیاتست و مشتری فاعل عالم ارضیست و مدبر اوست بقوتی که در وبست از علت اولی، و گویند کواکب و زمین ذوات عقولند و گویند آفتاب و جمله کواکب بینند و شنوند هر آنچه زیر ایشانست، و گویند زمین حس دارد و شنود و بیند و آشامد و چشد اگرچه بآن ما نماند، و گویند از عقل مجرد عقل دوم و فلک نهم پدید آمد و از عقل دوم عقل سوم و فلک ثوابت و از عقل سیم عقل چهارم و فلک زحل و از عقل چهارم عقل پنجم و فلک مشتری و از عقل پنجم عقل ششم و فلک مریخ و از عقل ششم عقل هفتم و فلک شمس و از عقل هفتم عقل هشتم و فلک زهره و از عقل هشتم عقل نهم و فلک عطارد پدید آمد و از عقل نهم عقل دهم و فلک قمر پس عقول ده بود و افلاك نه و چون گویند ملائکه بدان این عقول مجرد را خواهند (۳) و گویند جمله ازلی اند. بدان که مذهب فلاسفه مختلفست و بعضی اقوالشان متضاد. **افلاطون** گوید صانع قدیم عقلست و بالای او هیچ نیست و نفوس قدیم عقلست و بالای او هیچ نیست و نفوس قدیمست و انتقال میکند بنسخ یعنی از تنی بتنی می رود و بعضی از شاگردان وی با وی موافق باشند و **ارسطو** گوید بالای عقل چیزی دیگر هست و آنرا **مبدأ الاول** یا **مسبب الاول** خواند و گوید مبدأ الاول بغایت کمالست زیرا که عاشق ذات خودست و بدان مشغولست و گوید جوهر قدیمست و از مبدأ الاول فیض قوت بجواهر می باشد و صورت در وی می پوشاند بی علم و ارادت مبدأ الاول، مانند نور آفتاب از آفتاب. **ابونصر فارابی** در کتابی که آن قرآن فلاسفه است گوید این جمله مذهب فلاسفه است **مونس** (۴) و قومی که تابع او اند گویند در عالم تغییر و تبدیل و فعل و انفعال و منفعت و مضرت هیچ ازینها نیست بلکه انتقالست مثل آنکه مردی بسایه نشسته بود روی وی نیکو نماید و چون بافتاب نشیند رویش زشت نماید، مرد یکیست و آنچه بنگردد.

(۱) در آ: هر چند (۲) در آ: نه بینند (۳) در چایی: بعضی عقول مجرد را میولی خوانند.

طیسوس و قومی از مصریان و قولونس الفیومی و افلاطون القبضی الحلوانی
گویند در عالم چیزی نیست الا آنچه بچشم بینند و بکوش شنوند و هیچ نقل و حرکت و فناء و زوال و تغییر نیست الا آنکه فاعل و محرک می بینیم و تغییر و زوال مخلوق. افلاطون قبضی گوید و آنان که تابع وی باشند که علت اولی خالق را از نفس خود بیافرید و هر موجود که هست خالق باشد و مخلوق. الا آنکه تماماً بود در فضیلت اولیتر بود بر بوییت. و قومی هم از ایشان گویند عالم يك اصل بود بر صیغتی (۱) قدیم و آن صیغتی نخستین بود، از آن صیغتی این شکل محدث پدید آمد و قومی گویند حبه بود آن حبه شکافته شد و این اختلاف چیزها و شکلهای پدید آمد و قومی گویند اصل عالم دو جوهر متضاد بود با یکدیگر امتزاج کردند و از آن امتزاج این عالم پدید آمد و قومی گویند در ازل عالم را هیچ کیفیتی و اعراض نبود و بعد از آن متحرک شد و چهار حرکت بکرد و از آن چهار حرکت این عالم حاصل آمد.

ثالیس و انکساغورس و فیثاغورس و سقراط گویند ذات عالم قدیم است و صفاتش محدث، و قومی از متقدمان ایشان گویند مثل **ارسطاطالیس و دیافرطیس** (۲) و **ثامسطیوس و برقلس** و از متأخران **ابوعلی سینا و ابونصر فارابی** که عالم قدیمست بذات و صفاتش.

و **اصحاب هیولی** گویند اصل عالم قدیمست و ترکیبش محدث و قومی گویند که افلاطون و ارسطاطالیس و سقراط عالم را قدیم نگویند و اعتماد برین نیست بلکه قول اول درست تر دانند.

و **ابونصر فارابی** گوید که صانع عقل محض است بفعل مجرد از ماده و عشق و خرمی او بذات خویش مانند عشق و خرمی ماباشد بذات ما و گوید صانع عاقلست و هم عقل و هم معقول و گویند خدای تعالی عالمست بکلیات و جاهلست بجزئیات و بدین علم کلی آن خواهند که داناست بمبادی و بعلم جزئی افعال حیوانات خواهند و جز آن و بعضی گویند هر چه می بینیم از آثار عالم جزئیدست و هر چه تصور کنیم

بمنطق یا نظر فلسفی آن کَلّی بود ، آنکه گویند آنچه از علّت اوّلی حاصل شود جزئی باشد و آنچه از فلسفه و منطق حاصل شود کَلّی و اکثر فلاسفه گویند که باری تعالی جز نفس خود هیچ دیگر نداند الاّ ابوعلی سینا و اتباع وی که گویند نفس غیر نیز داند و گویند باری تعالی جوهر بسیطست یعنی او را هیچ ماهیّت و حقیقت نیست که اضافت آن با وجود او توان کرد بلکه وجود او وجود محضست و وجود واجب او را بمنزله ماهیّت است اشخاص را .

اما جالینوس و بطلمیوس و طبیعیان و مهندسان جمله نفی صانع و نفوس کنند و گویند ما مرغ از بیضه دیدیم و بیضه از مرغ و آدمی از منی و منی از آدمی ، همیشه چنین بود و همیشه چنین باشد ، و گویند چون اخلاط در تن آدمی صافی باشد عیش وی خوش باشد و چون تغییر در اخلاط پدید آید عیش حیوان ناخوش باشد .

مهندسان گویند حرکت افلاك دائم بود و آن طبیعیست و فلك را از آن خبر نباشد از بهر آنکه حرکت طبیعیست نه ارادی و گویند تأثیر افلاك و کواکب در کلیّات بود نه در جزئیّات و بعضی گویند که ایشان را تأثیر در همه چیزهاست بطبع مانند تأثیر آتش در هیزم .

کیال روایت کند از بعضی یونانیان که فلك همچون دولابست و چیزها معدودست ، زیادت و نقصان نپذیرد ، چون یکی تلف شود یکی بوجود آید و نفس آنچه تلف شود نقل کند بذات موجود مثل آنکه اصحاب تناسخ گویند .

در ذکر روح و نفس : اکثر فلاسفه گویند روح حیوانی است و منشاء آن دل بود ، و روح طبیعی و منشاء آن جگر بود و روح نفسانی و منشاء آن دماغ بود و بیشترین ایشان گویند روح قدیمست و بعضی گویند محدثست اما چون از تن مفارقت کند باقی بماند و گویند معاد عبارت از آن باشد که ارواح باموضع خود رسند و در آن حال اگر ایشان را مال نيك بود آنرا بهشت خوانند و اگر بد باشد آنرا دوزخ خوانند و گویند معنی بهشت و دوزخ که در قرآن آمده اینست و گویند معنی قول خدای عزّ وجلّ که میگوید : **إِرجِعی اِلَی رَبِّکَ رَاضِیَةً مَرْضِیَّةً** آن باشد که روح با عقل

اولی رسد و گویند ثواب بر دو گونه بود یکی روحانی و آن نظر بود بعالم ملکوت بچشم عقل و یکی لذت و راحت که تعلق بجسم دارد و عقوبت هم دو نوع بود یکی روحانی و آن دوری بود از ملکوت، دیگر جسمانی بود چون حرارت و برودت. و گویند حشر اجساد محالست چون روح از تن مفارقت کرد اگر او را خصالهای حمیده باشد و رنجی از وی بحیوانی نرسیده باشد بعقل پیوندد و او را لذتی باشد و این معنی را بهشت خوانند و اگر نفس شریر و فاجر بوده باشد چون از جسد جدا شود و قصد عقل اولی کند بکرة ائیر رسد در زیر آن بماند و نتواند که قصد ملکوت کند تا بعقل رسد، اگر زیر قطب جنوب بماند از گرما معذب شود و اگر در زیر قطب شمال بماند از زمهریر معذب بود، پس معنی عذاب دوزخ و زمهریر این باشد، و گویند معنی سعادت آن بود که روح بعالم علوی رسد و شقاوت آن بود که در عالم ظلمت بماند، و قومی از ایشان گویند که سعادت نفس آن بود که جوهرش بکمال رسد و کمال جوهر دانستن علوم و ترك حرص و شهوت کردنست و بیشترین فلاسفه تناسخی باشند و بعضی گویند نفس نقل نکند الا بمثل آن جسدی که از وی بیرون آمده باشد و نفس خیر با خیر شود و نفس شریر با شریر، و بعضی گویند نفس فاجر در جانب جنوب یا شمال بماند چنانکه از پیدایش باد کردیم و گویند نفس استعمال فکر کند مادام که با جسد باشد و چون بعالم عقل رسد فکر نکند و نفس تا در جسد بود ناطق بود بفکر و چون بعالم علوی رسد ناطق بود بنطق عقلی بفعل بی صورت. و گویند نفس چون در جسد بود قابل تجزّی باشد بعرض نه بذات چنانکه گویند نفس مفکّر جز از نفس شهوانی است و نفس شهوانی جز از نفس بهیمی، دیگر گویند هیچ جزء از اجزای نفس در مکان نیست اما افعال او در اعضای حیوان ظاهر میشود و گویند نفس ناطقه هر فعل از افعال که کند بواسطه نفس بهیمی کند چون از جسد مفارقت کرد چیزهای عقلی داند و چیزهای حسّی نداند از بهر آنکه خسیس است و گویند هر قلّ جبّار او پادشاهی بزرگ بود و افعالی چند کرده بود که پادشاهان بعد از او مانند آن نتوانند کردن و همچنین ایشان که پیدایش از وی بودند، چون بعالم علوی رسید

آنها همه در چشم وی خوار و حقیر بودند پس معلوم شد که محسوسات خوار و خسیست.

افلو طرحس گوید نفس عبارتست از اجزای آتشین رونده درین هیكل،

ودیو جانس گوید نفس عبارتست از هوا که در اندرون میرود و بیرون میآید،

وئالس ملسطی گوید نفس عبارتست از آب، و قومی از ایشان گویند نفس عبارتست

از مجموع اخلاط چهارگانه چون قدر هر يك معین بود، و قومی گویند نفس عبارتست

از خون و قومی گویند نفس جسمی لطیفست و قومی گویند نفس عبارتست از اعتدال

مزاج و قومی گویند عبارتست از ارواحی که در دماغ متکون شود از بهر چیزی که

تعلق بدماغ دارد و دماغ را صلاحیت قبول آن باشد و قومی گویند که نفس عبارتست

از شکل و تخطیط و درین معنی اقوال بسیارست اگر جمله یاد کنیم خواننده را

ملات انگیزد.

اما آنچه فلاسفه گویند در نوامیس که مسلمانان آنرا نبوت خوانند

بدان که ایشان چیزهای چند شرط کنند در ناموس، گویند نفس ناطقه دو نوعست،

اول عملی دوم نظری. بعملی محسوسات در توان یافت و بنظری معقولات و حس

اخص آلاتست در ادراك محسوسات و محسوسات اخص مدرکاتست و معقولات بهترین

مدرکاتست و عقل عالیترین اسباب ادراکاتست و قوت متخیله متصلست بهر دو و خادم

ایشانست پس قوت متخیله ماده قوت عملی باشد و قوت عملی ماده قوت نظری و قوت

نظری ماده عقل منفعل و عقل منفعل ماده عقل مستفاد و عقل مستفاد ماده عقل فعال

و در حقیقت جمله يك چیزست و چون قوت متخیله قوت عملی شود و عملی نظری و

نظری عقل منفعل و عقل منفعل عقل مستفاد و عقل مستفاد عقل فعال پس چون بافعال

متحد شود بدرجه کمال رسد و وحی بفعال آید و از فعال بمستفاد و از مستفاد بمنفعل

آنکه حکیمی فیلسوف شود اگر فیض کند بقوت متخیله بافعال یکی شود و جمله آنچه

بود و آنچه باشد بداند و راه سعادت اعظم بنماید و خیرات اول و آخر بیان کند و

بفرماید و حاکم و رئیس شود و در نفسها حکم کند و رئیسی بود که هیچ رئیس بالای

وی نباشد و ناموسی بود که طاعت وی واجب باشد و فعال اینجا عبارتست از جبرئیل و مبدأ

اول خدای تعالی و فیض وحی و اتصال معراج و ناموس نبوت .

بدان که این قوم را خبط بسیارست ، يك بار گویند مبدأ اول عقلست و او اشرف موجوداتست و نزدیکتر بمبدأ اول و دیگر گویند عقل خداست و ملائکه بنزد ایشان قوت‌های نفس کلیست و مشاهده ادراك بعقل ، و افلاطون کتاب **نوامیس** تصنیف کرده است و در آنجا در حق انبیا گوید این حکایات که گفته شد. بدان که این قوم را اعتقاد بصانع و انبیا و کتب و هر چه بخلق رسانیده اند از امر ونهی و احکام و اخبار و امثال این نباشد و جمله شریعتها و دین‌های رسل و اخبار کور و عذاب و حشر و نشر و حساب و ترازو و صراط و بهشت و دوزخ و ثواب و عقاب و ملائکه و ملك الموت همه را محال و هذیان دانند و گویند که کتب رسل سخن ایشانست و هر کرا بدین چیزها که یاد کردیم ایمان بود او را جاهل خوانند و گویند رسولان جمله حکما بودند . اما ایشان را جاه و منصب دوست بود از بهر مصلحت کار خویش این شرایع و دینها بنهادند تا نادانان و جاهلان را مطیع خود کنند و اگر چنین نکردندی کس مطیع ایشان نشدی ، و گویند رسولان اگر چه حکما بودند درجه ارواح ایشان نزد عقل اول کمتر از آن حکمای دیگر باشد زیرا که ایشان ترك حکم و ریاست و اتباع کرده بودند و رسل ترك آن نکردند و گویند سرگردانی خلق و کمراهی ایشان همه از انبیا و رسل بود و اگر ایشان را حب جاه و ریاست نبودی و خلق را با حال خود بگذاشتندی در دنیا فساد از این کمتر بودی . و گویند نکاح را فایده آنست که چون فرزندی در وجود آید دانند که تربیت او کرا میباید کرد و او را با کدام خانه میباید رفت و اگر بدانچه شخصی گوید این زن را بتو دادم و او گوید خواستم بدین کلمه هیچ حلال نشود و اگر فضایح و کفر ایشان جمله یاد کنیم بطومارها تمام نشود ، بدین قدر اقتصار کنیم .

اما اصحاب افلاك و نجوم ، میان ایشان خلافت در قدم عالم و از آنان که گویند عالم قدیم است قومی گویند قسمت تعلق بیروج دارد تا چهار طبایع بر آن بروج بنگرد حیوان پدید نیاید آنکه ابتدا از حمل کنند و گویند دوازده هزار سال شمسی قسم حمل بود و در وی هیچ حاصل نیاید زیرا که حمل برج آتشیست و بيك عنصر چیزی

حاصل نشود و ده هزار سال قسم نور بود و نور ارضیست و بدو عنصر هیچ حاصل نشود یکی گرم و خشکست و دوّم سرد و خشك و هشت هزار سال قسم جوزا بود، چون سه طبیعت جمع شد گرم و خشك، و سرد و خشك، و گرم و تر نباتات پدید آید و چون دور سرطان رسید و آن سرد و تر ست چهار طبیعت تمام شد و حیوان پدید آید، و قسمت سرطان هفت هزار سال بود و هفت سیّاره درین سیر با وی شریك باشند در هزار سال اوّل زحل شریك وی بود و در هزار دوّم مشتری و همچنین تا بقمر رسد و هزار آخر شریك قمر بود. و گویند چون دور تمام شود عالم خراب شود و در دور اسد و سنبله و میزان هیچ حیوان نباشد و چون دور بقرب رسد حیوان پدید آید و گویند ابتدا چنین باشد. در بروج آتشی و ارضی هیچ نبود و در بروج هوائی نباتات پدید آید و در قسمت برج آبی حیوان پس بقول ایشان هر سی هزار سال که خراب باشد بعد از آن هفت هزار سال آبادان بود و همیشه برین ترتیب و هر گاه که خراب شود آب ربع مسکون را بگیرد و چون آبادان شود عمارت در آن ربع بود که آب از آن نقل کرده باشد و قومی دیگر از ایشان گویند که دور تعلق بسیر اوجات دارد و در آن دو مذهبست، بعضی گویند بیست و چهار هزار سال يك دور اوجات تمام شود و بعضی گویند بسی و شش هزار سال تمام شود و نزد ایشان هر گاه که بروج از مثلثه نقل کند بمثلثه دیگر عمارت نقل کند از ربعی ربعی دیگر و همیشه چنین باشد و ایشان که گویند عالم را آخر هست سه فرقه اند: **اول اصحاب سند هند** و ایشان گویند مدّت اّیام عالم چهار هزار و سیصد و بیست و شش هزار سال شمسی باشد **فرقت دوم اهل هند**، ایشان گویند مدّت اّیام عالم چهار طورست و هر طوری چهار کور و هر کوری چهار دور و هر دوری شش هزار سال مجموع آن سیصد و هشتاد و چهار هزار سال باشد، **فرقت سیم اهل فرس** و ایشان گویند مدّت اّیام دنیا سیصد و شصت هزار سال باشد و آنرا بچهار قسم کنند بر عدد فصلهای سال و هر قسمی را طور نام کنند پس هر طوری بسه قسم کنند چنانکه هر فصلی سه ماهست و آن را کور نام کنند پس هر کوری بسه قسم کنند بعدد روزهای ماه و آنرا دور خوانند پس هر

دوری بدوا زده قسم کنند بعدد ساعات روز و آنرا عمر خوانند و هیچ کس از منجمان و فلاسفه و مسلمانان انکار آن نکنند که شاید عمرها دراز باشد مثل هزار سال و دوهزار سال و زیادت و اصحاب طبایع گویند غایت عمر صد و بیست سال باشد و بیش ازین صورت نبندد.

بدان که بنای مذهب فلاسفه بر يك اصلست از انكار صانع و قدم عالم و چون درست شود که عالم محدثست لابد که ویرا محدثی باید و آن محدث صانع باشد و چون قدم عالم باطل باشد جمله مقالات ایشان باطل بود.

دلیل بر حدوث اجسام بر وجه مختصر : بدان که جسم اگر قدیم بود در ازل یا ساکن باشد یا متحرک و هر دو قسم باطلست پس عالم قدیم نباشد دلیل بر آنکه اگر جسم قدیم بودی یا ساکن بودی یا متحرک از بهر آنکه جسم را از حیث گزیر نباشد و چون در حیث قرار نگیرد متحرک بود و عقلا از وجود جسم جز ازین دو قسم ندانند پس لازم بود که جسم یا ساکن بود یا متحرک زیرا که واسطه نیست میان سکون و حرکت و جسم در ازل نه ساکن بود زیرا که ادوار افلاك نزد ایشان ازلیست پس جسم در ازل ساکن نبود و شاید که در ازل متحرک بود زیرا که حرکت عبارت بود از نقل از مکانی بمکانی دیگر پس حرکت مسبوق باشد بموضع انتقال و شاید که ازل مسبوق بود بچیزی و جمع میان حرکت و سکون هر دو محال بود پس لازم شود که جسم محدث باشد از بهر آنکه سابق نیست بر حرکت یا سکون، و حرکت و سکون هر دو محدثند لازم شود که جسم محدث بود و نیز چون حرکت آمد سکون نیست شد و چون سکون حاصل شد حرکت نیست شد، اگر حرکت و سکون قدیم بودندی عدم بر ایشان روا نبود و چون درست شد حدوث جسم لازم آمد که عالم را صانعی قادر مختار باشد تا فعل محکم از وی درست بود و این دلیل بود بر فساد مقالات فلاسفه و جمله دهریان و اینقدر کفایت بود درین موضع.

باب دوم

در مقالات مجوس و دین ایشان

بدان که مذهب مجوس آنست که عالم را دو صانعست : یزدان و اهرمن، یزدانرا خدای گویند و اهرمن را شیطان . و گویند باری تعالی چون عالم را بیافرید اندیشه بد کرد گفت مبادا که مرا ضدی باشد که مرا عدو باشد شیطان از فکر وی پدید آمد و بعضی دیگر گویند چون یزدان تنها بود اورا وحشتی پدید آمد فکر بد کرد و اهرمن از آن پدید آمد و اهرمن بیرون عالم بود از سوراخی نظر کرد و یزدانرا بدید و جاء و منزلت او ملاحظه کرد حسد برد و شرّ و فساد در وی پدید آمد یزدان ملائک بیافرید تالشکر وی باشند و خود و لشکر با اهرمن جنگ کردند و جنگ میان ایشان دیر بماند، چون یزدان نتوانست منع اهرمن کردن با یکدیگر صلح کردند و شمشیر ها پیش قمر بنهادند و قومی گویند پیش ملائکه بنهادند بشرط آنکه اهرمن در عالم باشد آن مدّت که معین کرده بودند، و هر کدام که عهد بشکستند پیش از آنکه مدّت بآخر رسد او را بشمشیر خود بکشند و چون مدّت بآخر رسد اهرمن از عالم بیرون شود و چون بیرون بود عالم خیر محض باشد و شرّ و فساد باقی نماند و بعضی از ایشان گویند یزدان و اهرمن هر دو جسمند و بعضی گویند اهرمن نه جسمست و یزدان جسمست و گویند یزدان مطبوعست بر خیر و شرّ نتواند کردن و اهرمن مطبوعست بر شرّ و خیر نتواند کردن و هر چه خیرست در عالم از یزدان حاصل شود و هر چه شرّست از اهرمن و گویند بیماریها و آفریدن موزیات مانند مار و کژدم و جز ایشان قبیحست و آن از اهرمن حاصل شود و این باطلست زیرا که فکر و شک نزد ایشان همه قبیحست و آن از یزدان حاصل شود .

و زردشت نبیّ مجوس از اهل آذربایجان بود و در پارس مقیم بود و حال او چنان بود که وی علم نجوم نیک دانستی و طلسمات و مخاریق زیر زمین بساخت و نفقات

چند سال در آنجا ضبط کرد بعد از آن تن برنجوری داد و پسر را گفت چون من تن خود را مرده سازم گور در جنب زیر زمین بکن و چنان کن که من در زیر زمین بینم پس زردشت تن بمرک داد و پسر او را بجنب آن سرداب برد چنانکه فرموده بود چون خلق باز گشتند او در آن سرداب رفت و مدتی در آنجا بنشست بعد از آن بیرون آمد و کتابی بیاورد که **آنها زنده و پازند** خوانند و گفت خدای مرا زنده گردانید و برسالت بشما فرستاد. مجوس ویرا قبول کردند و گویند وی رسول یزدانست و گویند گشتاسب و اسفندیار او را حبس کردند و زردشت معجزها ظاهر کرد او را رها کردند. زردشت گوید خالق آن آفریند که مشتهای ذات وی بود و چون در عالم خیر و شر هست لازم بود که عالم را دو خالق باشد و گوید خالق خیر خدای بود قادر که از هیچ عاجز نشود و خالق شر و فساد و ظلمات شیطان [که] ناتمام بود و عاجز باشد و **دیسان** از ایشان گوید که هر دو قادرند الا آنکه صاحب خیر ابتدا کرد و خیر بیافرید و صاحب شر نیز شر بیافرید و هر که که او خیری کند صاحب شر نیز در ازای آن شری کند و بعضی از ایشان گویند جسم را دو خالقند و بعضی گویند جسم را هیچ خالق نیست الا آنکه دو خالق او را یافتند خالق خیر با وی خیر کرد و خالق شر با وی شر کرد و قومی گویند جسم را خالق خیر آفرید و قومی دیگر گویند خالق شر آفرید. و گویند هر آن جسم که از وی خیر بوجود آید خالق وی خالق خیر بود.

در ابتدای آفرینش خلق

مجوس گویند پدر خلائق **کیومرث** بوده آدم و او از اسطخر بود، چون در اسطخر بر دمنی از وی بیرون آمد و در زیر زمین روانه شد و چهل سال در زمین بماند آنکه درخت ریاس از آن پدید آمد و شکافته شد و **مشى و مشانه** از آن بیرون آمدند یعنی آدم و حوا و قومی گویند درخت ریاس از جنس نبات استحالت کرد و جنس انسان شد و فرزندان آدم و حوا در **خلالت** و گمراهی بودند تا روزگار **اوشهنج** و او ایشانرا با عبادت خدای خواند و کیومرث

راجز از هند و فرس دیگران ندانند و سه قوم از ایشان اورا دانند اول **کیشیه** دوم **مانیه** ، سیم **غالیه** و کویند آدم و حوّا کمره و ضالّ بودند **فیشداذ** یعنی آنکه سابق بود بحق و سنت **تاجا** (؟) را دید پدر عرب که ظلم میکرد و حقّ دیگران بظلم بدست فرو میگرفت برخاست و خطبه کرد و گفت شما بسیار شدید شما را لابد رئیس باید مطاع که دفع ظلم ظالم از مظلوم کند ایشان گفتند تو اولتری بملك از ما ، او اول کسی بود که آتش پرستید و آتش خانه کرد در خراسان که آنرا **فارسدیر** خوانند و دیوان بهر او **کردبنداذ** بنا کردند و معنی کرد بنداد آنست که آنرا کرده یافتند و کویند **سندق** او بنهاد و کویند **کیومرث** نهانند را معمور یافت و این دلیل بود که **کیومرث** نه ابوالبشر بود و کویند از بهر این او را نهانند خوانند و کویند طوفان نوح در زمین فرس نبود و طوفان عام پیش از آدم و حوّا بود و **انوشاذیه** از ایشان کویند خضر یار همه انبیاست و جز از وی کسی یار انبیا نبود و او برادر جمشید بود ، **مانو** به کویند در زمان دارا زردشت **اروند** ظاهر شد و مجوس انکار آن کنند و **مانو** به کویند عیسی علیه السلام خلق را بزرداشت میخواند و کویند موسی علیه السلام نه پیغمبر بود و مجوس کویند از اول عمر دنیا تا آخر زوال بلاد دوازده هزار سال یزدان مقرر کرده است و اول انسانی که آفرید **کیومرث** بود و اول حیوانی که آفرید **ثور** بود که او را **گاوایوداذ** خوانند و ایشان در مرکز **علو** یات بماندند سه هزار سال بی آفتی و آن سالهای حمل بود و **ثور** و جوزا پس ایشان را بزمین فرستادند و سه هزار سال که سالهای سرطان و اسد و سنبله است بی آفتی و بلا در زمین بماندند و چون دور بمیزان رسید و مضادات و فساد ظاهر شد **کیومرث** و **ثور** مالک آب و گل و نبات شدند سی سال از دور میزان ، پس **کیومرث** بمرد و از پشت وی نطفه بیرون آمد و در زمین فرو رفت و چهل سال در زمین بماند و از آن درخت ریواس پدید آمد چنانکه از پیش گفتیم و کویند طالع الف میزان سرطان بود و شمس و قمر و سیارگان در شرف بودند الا عطارد و مجوس کویند سیاره پنجگانه نحسند و کویند اگر نه آن بودی که ایشان در برجها راجع شوند بقمر بسی آفتها و بلاها پدید آمدی اما کواکب بیابانی دفع شرّ ایشان میکنند و این حکایات

از کتاب **کیان و بیان** از کتب مجوس نقل کردم و در کتاب **خوره روزان** گفته اند که **خمسه** در آخر اسفندار مذ ماه بود و آنرا **جهنبار** گویند و گویند در این روزها خدای تعالی جهان بیافرید و درین روزها چیزها فرو فرستاد و در سحرگاه شب نوروز از اوج بر بالا شوند و گویند درین **خمسه** مختار هر روز بعد از نماز **مزمه** از بهر صاحب روز لازم بود و همه عبادتهای ایشان در آن وقت درست بود که روی بیول گاو بشویند پس عبادت کنند و قومی از ایشان گویند ابتدای خلق از **مهل** و از **مهلیان** بود نه از آدم و حوّا و اهل هند و چین گویند اوّل خلق نه از **یک** پدر بود که اگر از **یک** پدر بودی خلق یکسان بودند و در اشکال ایشان تفاوت نبود. مجوس گویند ارواح جزو **یست** از نور ربّ العزّه و ایشان را در جسمها **محو** و **محبوس** کرده اند و جسم جزو **یست** از **ظلمت** و **ظلمت** جزوی از ابلیس چنانکه نور جزو **یست** از ربّ العزّه.

بدان که هیچ مذهب نزدیکتر بمذهب فلاسفه از مذهب مجوس نیست و ایشان و طی مادر و خواهر و دختر و عمّه و خاله و آنچه از ایشان بزیاند جمله **حلال** دانند الا آنکه فلاسفه جمله **قبایح** شرعی و **محرمات** مباح دارند و مجوس گویند شرع مباح کرده است الا آنکه هر فرزندی که ازینها بزیاید او را در شرف تفاوت بود فرزند که از مادر خود آورد شریفتر بود از آنکه از دختر آورده بود و آنچه از دختر آورد شریفتر از آنکه از خواهر آورد و آنچه از جدّه خویش آورد شریفتر از همه بود. یکی از مجوس که او از جمله وزراء بود شرح این داده است. گوید چون مادر این فرزند جدّه پدر باشد این فرزند را فراستی و کیاستی باشد و فصیح و نیکو طلعت بود و داهی و محتال باشد و درین معنی **مبالغتی** عظیم میکرد تا گفت که عطارد مردی بود که از جدّه جدّ خود بوجود آمده بود و او زنی پیر بود **قبیح** منظر، باز عطارد را بروی شفقت بود که هیچ مرد بر وی التفات نمیکرد در روزی که مجوس آنرا بزرگوار دارند از بهر تبرک و شفقت با وی و طی کرد در حالی که آفتاب طلوع میکرد و عیوق با وی بود آن عجوزه حامل شد و در مدت حمل سبب اصفهائی و به در خمر میخوysانید

و مغز فستق باقیت (۱) و شکر بروغن گاو می سرشت و بخورد وی میداد تا آن وقت که بار خواست نهادن و چون وضع حمل نزدیک شد حکماء و رؤساء معجوس پیش وی حاضر کرد و در مقابل وی بنشستند پیر زن اشارت کرد بدیشان که دور شوید و ایشان دور شدند، گفت برابر آفتاب بایستید و دعا و تضرع کنید، ایشان برابر آفتاب بایستادند و نماز و دعا کردند و صدقه دادند، چون معبود خضوع و خشوع و تضرع ایشان بدید آن فرزند از وی بیرون آورد، آدمی که در حال سخن گفت و ایشان را امر و نهی کرد و وعظ گفت و پند داد و زجر کرد و بخورد و بیاشامید و وطنی کرد و در ساعت برفت و ایشان درومی نگریستند و او از زمین بر بالا میرفت و خلق بدومی نگریستند تا بآسمان رسید و چون بآفتاب رسید سوخته شد پس پاره فحم پیش ایشان فرو افتاد ایشان چون آن حال بدیدند عاجز و متحیر و غمناک شدند و مدهوش بماندند پس روز هفتم از مولد او در بیت العباد جمع شدند و بر عادت خود معبود را عبادت کردند بخضوع و خشوع، آنکه نوری روشن کرد ایشان در آمد چنانکه ایشانرا بیوشانید پس آن نور شخصی جسمانی بایستاد و خدای را ثنا و ستایش کرد و گفت حمد پدر قدیم میکنم آن قدیمی که پیش وی چیزی نبود و او را سببی نیست و عقلها مانند وی نیابند و هیچ کس از او در نیابد و او کامل تر و افضل تر همه چیز هاست و او سزاوار حمدست بجلال خود و سزاوار شکرست بافضال خود و رحمت و شفقت او بر خلق و لطفی که ویرا بر ایشانست، و یاری دهد بعلوم و حکمت مددی که منقطع نشود و یاری که زائل نگردد، وجود او را اول نیست و وجود او را غایت نه و شمارا اعلام میکنم ای برادران و دوستان که من فلان بن فلانم یعنی آفتاب و من بدو رسیدم و مرا قبول روحانی گردانید و مرا نام عطارد کرد و مرا مددی داد بقوه فعال لطیف و گویا گردانید و من دستوری خواستم تا شما را زیارت کنم مرا دستوری داد من پیش شما آمدم تا شما را خبر دهم از آنچه دیدم از بزرگی لاهوت و فراخی ملکوت او و آنچه من بدان رسیدم و مرا حاصل شد تا شما بدانید که معبود شما بزرگوار و کریم و رحیمست و من تذکره

(۱) در آ و ب، قیت، ظاهراً قیت که همان قیط و ناطف و کیت و کیتاست که حلوی مغزیه باشد.

رها خواهم کرد از من که نزدیک بود بهدایت و راه نمودن شما پس بعصاء چوپان در آویخت و از طرف آن نوری درخشیده چون چراغ ظاهر شد چنانکه بروز و شب روشن بود پس آن شخص دگر باره بالا رفت و بافق شد و آن نور بماند درخشان و آن اول آتشبست که آنرا پرستیدند پس مجوس از آن چراغها و شمعها افروختند و باتشکدهها فرستادند در بلاد دور و نزدیک و سبب آتش مجوس آن بود و محتاج همزم نبود تا در زمان موتیل اول اتفاق چنان بود که مست شد و عورت برابر آفتاب برهنه کرد پاره آتش بر وی افتاد و او را بسوخت و خلق آنرا میدیدند و آن نور برفت پس گریه و فریاد و جزع ایشان بسیار شد و این معنی بر ایشان سخت بود، در مواضع عبادات و مساجد آتشها برافروختند مشابه آن نور و این حکایت از قاضی ابو طاهر محمد بن الحسین الفزاری الشیرازی روایت کرده اند.

مزدکیان

و مزدك از مجوسست و اصلش از نیریز بود و در زمان قباد بود پدر انوشیروان و منخرقها و شعبدها نيك دانستی و اصل اباحت او بود، هر چه در دین مجوس و دیگر ادیان حرام بود او بر قوم و اتباع خود مباح کرده چنانکه اعتقاد فلاسفه و عرفاست که ایشان هیچ چیز در عالم حرام ندارند و از انوشیروان عظیم میترسید، روزی قباد باتشکده رفت و انوشیروان با وی بود و آتشکده بزرگ بدست مزدك بود، مزدك قباد را گفت میخواهم که زیارت آتش کنی، قباد نزدیک آتش رفت و انوشیروان از پس قباد بود سلاح پوشیده بر عادت ملوك، مزدك آتش را گفت سخن گوی و پادشاه را از کارهای بزرگ و بلاها خبر ده و آنچه در عالم ظاهر خواهد شد آگاه کن و غرضش آن بود که آن تلبیسی که وی ساخته بود چون قباد بشنود انوشیروان را هلاك کند، چون مزدك از آن سخن فارغ شد آوازی شنید از میان آتش که من تشنه ام و خون انوشیروان میخواهم که او قصد دارد که ترا هلاك کند و نپادشاهی بنشیند و تو ازو غافلگی که ترا ظنني نيك در جق و یست. چون قباد این سخن بشنید او و انوشیروان هر دو متحیر شدند

و حیران بماندند. انوشیروان عاقل بود و دانا، مزدك را گفت بگوی تا يك بار دیگر این سخن باز گوید تا شاهنشاه نيك معلوم کند. قباد دیگر بار هم بر آن صفت از میان آتش آن سخن بشنید پس انوشیروان بدان موضع رفت که آواز از آن بیرون می آمد از پیش و پس و یمین و یسار آتش تفحص کرد زیرا آن موضع که آتش بر آن میسوخت سوراخی دید برابر درمی، پیکان تیر در آن سوراخ کرد و آنرا قدری فراخ کرد سردابی دید و مردی در آنجا نشسته و آن سخن که شنید میگفت. قباد را گفت اگر شاهنشاه نظری بدین سوراخ کند ویرا این سخن که شنید یقین شود. قباد نزدیک سوراخ رفت مرد را و سردابه را بدید مخرقهٔ مزدك برو ظاهر شد. انوشیروان را گفت وی را بتو بخشیدم هر چه خواهی با وی بکن، انوشیروان مزدك و اتباعش را جمله هلاک کرد.

مانویّه

و قومی دیگر از مجوس که ایشانرا **مانویّه** خوانند ایشان گویند عالم را دو صانع است یکی نور و دوّم ظلمت و هر دو زنده اند.

دیصانیّه

و قومی دیگر که ایشانرا **دیصانیّه** خوانند ایشان گویند نور زنده است و ظلمت میّت و همه گویند نور و ظلمت هر دو قدیمند و گویند مزاج عالم ازین هر دو باشد و از یکدیگر دور بودند بطبع، نور در جهت بالا بود و ظلمت در جهت زیر، آنکه میان ایشان امتزاج حاصل آمد با اتفاق و گویند در عالم هیچ نیست جز از نور و ظلمت و قومی از ایشان گویند امتزاج میان ایشان بود و نور خیر کند و شرّ نتواند کرد و ظلمت شرّ کند و خیر نتواند کرد و هر چه منفعت و لذّت و راحت بود آنرا خیر گویند و مضرت و بیماری و مشقت و مرگ را شرّ گویند جملهٔ مانویّه مقرر باشند بنبوت عیسی و منکر نبوت موسی و هارون باشند.

بدان که نور و ظلمت هر دو جسمند و ما در باب مقالات فلاسفه بیان کردیم که جسم محدثست و محدث صانعی را شاید و نیز پیش ایشان نور بطبع در علو باشد ابداً و ظلمت

بطبع در سفل باشد ابدأ و امتزاج میان ایشان محال بود از بهر آنکه اگر نور بسفل آید و با ظلمت امتزاج کند از طبیعت بیرون رفته باشد، چون از طبیعت بیرون رفته باشد نه نور باشد و اگر ظلمت بفوق شود و با نور مزج کند از طبع بیرون رفته باشد آنکه نه ظلمت بود و قول دیصائیه از همه عجبتز که ظلمت نزد ایشان مواتست و موات صناعی را نشاید و نیز گویند نور عالمست و ظلمت جاهل و مزج میان علم و جهل صورت نبندد و اگر صورت بندد لازم آید که علم نور ناقص شود و جهل ظلمت یعنی اگر آب گرم بآب سرد بیامیزی هم قوت آب گرم ناقص شود در گرمی و هم قوت آب سرد در سردی و همچنین اگر منی سر که با منی عسل بیامیزی هر دو از طبع اصلی خود بیرون شوند پس نور و ظلمت چون حفظ خود نتوانند کرد چگونه عالم نتوانند آفرید.

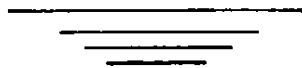
مرقیونیه

و قومی دیگر از ایشان و این قوم را **مرقیونیه** خوانند میان نور و ظلمت واسطه گویند و چون تفسیر آن واسطه کنند آنرا حاصلی نباشد و چیزی از آن فهم نشاید کرد و گویند نور محبوسست در حبس ظلمت و پیش ازین محبوس نبود از بهر این فساد و ظلم و شرّ در عالم بیشتر از خیرست. و این جهلی عظیمست، نور چون خود را از زندان ظلمت خلاص نمیتواند داد چگونه عالم تواند آفرید.

بدان که ذکر ثنویان در باب مجوس از آن یاد کردیم که اصل همه یکیت و اگر چه در بعضی مقالات مختلفند نبینی که همه گویند عالم را دو صانعست و اگر چه بهری یزدان و اهرمن گویند و بهری نور و ظلمت و چون اصل یکی بود در يك باب یاد کردیم.

بدان که مجوس گویند که کاوان ملئکه اند و ایشان را عیدی هست از عیدها که کاوی را دست و پای محکم ببندند و بر بالای بلندی برند و گویند انزلی لا تنزلی یعنی فرورو و فرو مرو و دست از آن باز دارند چون بزمین رسید و مرد او را **یزدان کشت** خوانند و گوشت وی بتبرک بخورند و بیکدیگر فرستند و مجوس غسل جنابت نکنند

و گویند جز از ذکر نباید شستن و گویند مثال این چنان بود که کسی جزری چند در بار دارد یکی از آن در نجاست افتد لازم نباشد که جمله را بشوید بلکه آنچه نجاست بوی رسیده باشد بیاید شست و مرده را نشویند و در گور نکنند، بعضی جایهای فراخ کرده باشند عظیم و آنرا **دخمه** خوانند چون یکی بمیرد ریسمانی بگیرند و مرده را بدان محکم در آن جامه که در آن مرده باشد بی کفن او را بدان دخمه اندازند و بعد ازدو روز با سر وی شوند اگر کلاغ یا مرغی دیگر چشم وی بیرون آورده باشد گویند از اهل بهشتست و اگر نیاورده باشد گویند از اهل دوزخست و قومی از ایشان مرده را در جامه بیای باز دارند و چوبی بزمین فرو برند که سر آن دو شاخ باشد چنانکه سر دو شاخ زیر زنخدان مرده باشد و همچنان بگذارند مقالات و فضایح ایشان بسیارست و اگر خواهیم که جمله یاد کنیم ملالت خیزد اولتر آنکه بدین اختصار کنیم.

باب سوم

در بعضی از مقالات جهودان و ترسایان و صابیان

بدان که یهود بعد از موسی و هرون صلوٰۃ اللہ علیہما هفتاد و یک فرقه شدند و هر فرقه آن دیگر را ضال و کمرام دانند و آنچه در زمان ما در بلاد عجمند دو فرقه ظاهر ترند یکی را **قراان** خوانند و یکی را **ربانان**، و ربانان بعدل گویند و کفر و فواحش و ظلم بر خدای نبیندند و گویند بد نکنند و نخواهد و بدان راضی نباشد و ثواب و عقوبت خلاص بر قدر افعال ایشان دهد چنانکه حکمت اقتضای آن کند و او را نتوان دید و جا و مکان ندارد موافق مذهب اهل عدل. و قراان مشبّهی باشند و گویند او بر عرشست و سر و دست و پای و جمله اعضا دارد و رود و آید چنانکه مشبّه اهل اسلام گویند و کفر و فسق و فجور و ظلم و جمله فواحش از او دانند و گویند او را بتوان دید چنانکه مجبّره گویند، و جمله یهود مقرر باشند بهر نبی و رسول که پیش از موسی و هرون و یوشع بن نون بود و یوشع را نبی دانند نه وصی و بنوزده نبی که بعد از موسی بودند ایمان دارند الاّ سلیمان و عیسی و محمّد علیهم السّلام و گویند سلیمان ساحر بود و جنّ و انس بسحر مطیع او بودند و گفته اند که یهود سلیمان را رسول دانند و گویند عیسی پسر یوسف نجّار بود و مریم را نازرا گویند و ایشان و ترسایان گویند عیسی را یهود بکشتند و این دروغست و خدای تعالی در قرآن میگوید: **وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ**. و گویند چهار زن پیغمبر بودند: **مریم خواهر هرون و موسی عمران و حلدی و استار و ربقی**، و گویند موسی گفت هرگز شرع و دین من منسوخ نشود. یهود در نسخ بر سه قولند، قومی گویند نسخ شرایع جایز نبود عقلاً و قومی گویند عقلاً روا بود اما شرع منع آن کرده که موسی گفت شرع من منسوخ نشود و

قوم سیم وایشانرا عیسوی خوانند گویند نسخ شریعت جایز نیست عقلاً و شرعاً و محمد علیه السلام رسول بود اما او را بعرب فرستاده بودند نه بنی اسرائیل و این قوم اندک باشند.

بدان که از اصحاب ملتها جهودان را دشمنی بیشتر بود با مسلمانان چنانکه خدای تعالی در قرآن یاد کرده است و ایشان گویند محمد صلی الله علیه و آله و سلم آنچه میکرد و مینمود از معجزات بقوت سحر میکرد و ابلیس یار وی بود در بن معنی و کعبه را بیت الشیطان خوانند و این از ایشان عجب نبود که چون موسی بکوه طور سینا رفت بمناجات و هرون را در میان قوم بگذاشت و هرون نبی مرسل بود چون وعده از سی بگذشت و بچهل شد هفتاد هزار بنی اسرائیل کوساله پرست شدند و قول هرون قبول نکردند. چون موسی باز آمد وایشان را ملامت کرد و خواستند که توبه کنند قبول نکرد، توبه ایشان آن بود که یکدیگر را بکشند، شمشیر در یکدیگر نهادند چون بیست هزار کشته شدند جبرئیل آمد که تا دیگر نکشند و توبه قبولست. دیگر چون هرون وفات یافت و موسی او را دفن کرد و با پیش بنی اسرائیل آمد قول او قبول نکردند و گفتند هرون را تو کشتی تارسالت از آن تو بود، موسی دعا کرد تا هرون زنده شد و گفت خدای مرا بمیراند و موسی مرا نکشت و فضایح بسیارست ایشان را و از جمله فضایح ایشان آنکه گویند خواهری که از مادر باشد شاید که ویرا بزنی کنند و اگر مادر پدری بود نکاحش درست نباشد و یهود بظاهر این را انکار کنند و پیش ایشان مرد نتواند که طلاق زن دهد بلکه پیش قاضی ایشان رود و قاضی دو کس از عدول ایشان پیش زن فرستد تا بگویند که قاضی ترا طلاق داد، اگر زن پیش از سه روز باز کرد طلاق واقع نبود و اگر بعد از سه روز آید طلاق واقع شود و جماعتی گویند که نزد ایشان هر که که طلاق واقع شد هرگز آن زن را زن نتوان کرد البته و مرا این معنی یقین نیست، امکان دارد که راست بود.

اماتر سایان و مقالات ایشان

چون عیسی علیه السلام را با آسمان بردند نصاری بهفتاد و دو فرقت شدند و بعضی
مر بعضی را کافر خوانند.

بدان که جمله نصاری گویند معبود جوهریست سه اقنوم و این اقنوم یکی را
اقنوم اب خوانند و آن قدیم بود، دیگر اقنوم ابن و آن کلمه است، سیم را اقنوم
روح القدس گویند و آن حیات است، و گویند معلومات یا جوهر بود یا عرض و
نشاید که خدای عرض بود لابد که جوهر بود و گویند نشاید که مرگب بود، لازم آید
که جوهر بسیط بود و چون حکمتش درست نشود الا که حی ناطق باشد پس واجب
کند که حی ناطق باشد و عیسی را پسر خدای گویند و کلمه او داند و گویند معنی
کلمه آنست که خلق بوجود او راه یابند و روح القدس یعنی که دین بدوزنده شود و
آنچه در اتحاد میگویند نامعقولست نه ایشان میدانند و نه بفهم کس میتوانند رسانیدن
چون پرسیم ایشان را که اتحاد چیست و عبادت عیسی چرا واجبست گویند از بهر آنکه
لا هوتست یعنی خدای و قومی گویند از بهر آنکه عیسی واسطه است میان ما و میان
لا هوت و یعقوبیه از ایشان گویند اتحاد بذات بود و ناسوت لا هوت باشد و این
فاسدست زیرا که نزد ایشان لا هوت جوهر بسیطست و ناسوت جسم مرگب پس اتحاد
تصور نبندد و اگر اتحاد تصور داشتی لازم بودی که لا هوت مرگب شدی یا ناسوت
بسیط و این هر دو باطلست و نسطوریّه گویند میان ایشان ممازجه نبود الا آنکه کلمه
ناسوت مسیح را هیکل گردانید پس مسیح دو جوهرست و دو اقنوم و ملاکائیّه گویند
که اتحاد با ایشان کلمی بود نه بمسیح پس مسیح دو جوهرست و يك اقنوم و بعضی
گویند اتحاد آن بود که کلمه در مسیح تأثیر کرد چنانکه صورت در آینه تأثیر کند
بی آنکه نقل کند و بعضی گویند معنی اتحاد آنست که کلمه بر دست عیسی تدبیر چیزها
کرد و ایشان در بعضی تسبیحها گویند ایمان داریم بواحدی که پدرست و مالک همه
چیزها و بر رب واحد مسیح پسر خدای که از پدر پدید آید پیش از همه چیزها و نه
مصنوعست، اله حق از اله حق از جوهر پدر خود، در اقنوم خلاف کنند و بعضی

گویند اعیان و ذواتند و بعضی گویند خواصند یعنی اعراض چندند که ملازم ذات ویند و بعضی گویند یا خواصست یا صفات و گویند آن چیزی را شاید گفت که از جوهر چیزست که شریک وی بود در صفت ذاتی و چون عیسی از جوهر لاهوت بود لازم باشد که شریک وی بود و انفصال عیسی از لاهوت آنست که خدای با آنکه پدر بود اولیتر از عیسی و عیسی با آنکه پسر بود اولیتر از آنکه پدر باشد و گویند مسیح خداست و مسیح بحواریان گفت شما برادران منید پس اگر حواریان و عیسی را فرزندان بودندی خدای جد ایشان بودی، تعالی الله عن ذلك علواً کبیراً.

و جمله نصاری گویند **یوحنا و مرقس و متی و لوقی** اینان از حواریان بودند و بهترند از داود و موسی و سلیمان و هرون و جمله انبیا، و گویند آدم و نوح و ابراهیم و اسحق و یعقوب نه انبیا بودند اما صالحان بودند و حق بدیشان می آمد و ملائکه ایشان را زیارت میکردند و خدای بدیشان آموزانیده بود هر چه خواهد بود پیش از آنکه باشد و ایشان خلق را بخدای خواندندی چنانکه خدای فرموده بود و گویند سلیمان ملعون بود، صد هزار لعنت بر آن کس که اعتقاد چنین دارد و گویند شاید نام سلیمان بردن در کلیسیا از بهر آنکه یکی از اسرتیان خویش را که نام وی **حشامه** بود دستوری داده بود تا در خانه سلیمان بتان می پرستیدند و گویند سلیمان را ملک بیش از نیمی از شام نبود با آنکه ایشان روایت کنند که خدای تعالی وحی کرده بود بداود که ترا فرزندی باشد و من پدر وی باشم و او پسر من و لکن چون پیش **راس الجالوت** که رئیس یهود بود رفت کافر شد، نعوذ بالله ازین اعتقاد.

و گویند یکی از ایشان یعنی حواریان که نزد ایشان به از ملائکه و انبیاست و آن **یوحنا** بود، سی درم از یهود بستد و ایشان را دلیلی کرد بعیسی تا یهود عیسی را بگرفتند و بکشتند و بر درخت کردند و بوحنا یقین میدانست که عیسی پسر خداست و گویند عیسی در مهد سخن نگفت و همچنین جمله بی دینان از فلاسفه و غیره انکار کنند سخن گفتن عیسی [را] در مهد که عیسی در مهد گفت: اِنّی عبد الله، من بنده خدام و ایشان گویند عیسی خداست و مجوس و یهود انکار سخن عیسی در مهد کنند و گویند

انسان نبی نباشد الا آن وقت که کتابی بیاورد واللّٰه العجب که نزد ایشان چهار زن انبیا بودند :
 حامی و استار و ربقی و مریم و ایشان را کتابی نبود و این ضدّ سخن او نیست . و گویند قول
 خدای که فرعون هامن را گفت : **يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا** دروغست ، هامن بعد از
 فرعون بود بمَدَنی دراز و او در زمین پارس می بود و فرعون در زمین مصر و اگر هامن
 در زمان فرعون بودی در توریة یاد کرده بودی .

بدان که این قول ایشان باطلست از بهر آنکه روا باشد که هامن که در پارس بود
 نه آن هامن باشد که با فرعون بود و اگر گوئیم که همان بود روا باشد زیرا که
 اتفاقست که فرعون از فارس بود و نقل کرد بمصر ، چرا نشاید که هامن از پارس
 با فرعون یا بعد از فرعون نقل کند بمصر و آنچه گویند که میان ایشان روزگاری بسیار بود
 درست نیست و اگر درست شود آن هامن دیگر بوده باشد و لازم نیاید که در عالم هامن
 خود یکی بوده باشد و آنچه گویند که اگر چنین بودی توریة بدان ناطق بودی گوئیم
 اگر جمله احکام و قصّه ها و اخبار در توریة بودی بانجیل و دیگر کتابها حاجت نبود
 و فرستادن آن بی فایده بودی .

بدان که نصاری و مجوس ختمه نکنند و غسل جنابت و حیض و نفاس و استحاضه
 نکنند و در حیض زن را وطی کنند و گویند هر که زنی کرد هیچ زن دیگر نتواند
 کردن و نتواند که وطی کنیزك کند و نتواند که او را طلاق دهد و زنی دیگر خواهد
 یا کنیزك را وطی کند و چون شوهر بمیرد زن نتواند که هرگز شوهری دیگر کند
 و نزدك ایشان هیچ حدّ و قصاص نباشد و جمله فضایح ایشان بر شمردن ملال انگیزد
 و بدین قدر اختصار کنیم .

اما صایان گویند عالم را صانعی هست که فلك و کواکب را بیا فرید با حکام تمام
 و تدبیر عالم بکواکب داد و هر چه در عالم پدید آید مدبر آن کواکب باشند و ایشان
 عبادت کواکب کنند و بر صورت هریك از کواکب هفتگانه سیّار بت ها تراشند و سجده
 ایشان کنند و گویند از بهر آنکه ما از کواکب دوریم سجده بت میکنیم که بر صورت
 ایشانند و بروز ، شب که آفتاب تحت الارض باشد و کواکب ظاهر شوند ، خود سجده

کوا کب کنیم و این قوم سخن خود را نقض کردند و گفتند کوا کب قدیمند و گویند کوا کب از بهر آن مستحق عبادتند که مدبر چیزها اند که در عالم پدید می آید و قومی از ایشان گویند که کوا کب مستحق عبادت نیستند بلکه ما ایشان را قبله خود ساخته ایم و عبادت خدای را می کنیم چنانکه شما کعبه را قبله خود سازید و قومی از ایشان گویند عالم قدیمست چنانکه فلاسفه گویند و نزد ایشان احکام شرایع و نبوت و کتب منزل و عبادات همه باطل بود چنانکه فلاسفه گویند و دهریان و صابیان فرق بسیارند و جمله گویند هود و صالح و شعیب و موسی و هرون و عیسی و محمد صلوٰۃ الله علیهم نه پیغمبران بودند و هرمس و ذروئیدوس و افلاطون و سقراط و بقراط و ارسطاطالیس جمله انبیا بودند و ایشان فرق بسیارند و هر قومی را مقالات و فضایح بود بر خلاف قوم دیگر و آن قوم که عبادت کوا کب کنند از بهر آنکه ایشان مدبر اند این قوم غسل جنابت و دیگر غسلها نکنند و از نجاست احتراز کنند الا آنکه خمر نزد ایشان حلالست همچون نزد مجوس بخلاف یهود و نصاری که ایشان عبادت کوا کب نکنند و دیگر از هیچ احتراز نکنند و بر همین هندی و اتباع او گویند که صانع عالم نور است نه چون نورهای دیگر که بچشم توان دید و عالم و قادر و سمیع و بصیرست و صابیه واسط (۱) گویند اول انبیا آدم بود و آخر شان شیث و با این همه ایمان بعیسی دارند و بر ایهام هند انکار بعثت انبیا کنند و گویند بعثت انبیا قبیحست از بهر آنکه انبیا چیزی میفرمایند که موافق عقل بود، عقل خود کفایت بود و اگر خلاف عقل بود قبیح باشد و بعضی از ایشان گویند که آدم و ابراهیم هر دو پیغمبر بودند و جز ایشان هیچ پیغمبر دیگر نبود.

بدان که سخن اصحاب مقالات و ارباب ملل بسیارست و از یاد کردن آن ملالت خیزد و اینقدر اینجا کفایتست و غرض از یاد کردن این معنی آن بود که هر که مطالعه این کند از مقالات هر قومی با خبر بود و اصول ایشان داند و الله اعلم.

باب چهارم

در اصل فرق اسلام و مقالات ایشان

پیغمبر علیه السلام گفته است که یهود پس از موسی بهفتاد و يك فرقت شدند و امت من بهفتاد و سه فرقت شوند جمله هلاك باشند الا يك فرقت که نجات یابند . بدان که هر فرقتی از این فرق گویند که ناجی مائیم و دیگران همه کافر و گمراهند و همیشه در دوزخ باشند اما اجماع امتست که این جمله فرق [چون] بشهادتین و صانع و انبیا و اصول شرع اقرار کردند خون و مال و زن و فرزند ایشان در حصن آمد و چون یکی از ایشان بمیرد غسل و نماز بر وی و کفن و دفنش واجب بود و در گورستان مسلمانان دفن کنند و اگر چه یکدیگر را کافر و گمراه خوانند و از یکدیگر میراث گیرند و اگر کسی بخلاف این گوید از تعصب و بی دیانتی باشد و اصل آنست که گفتیم اول .

بدان که اصل این هفتاد و سه فرقت دو است و هر يك را دو نامست یکی محمود و دیگر مذموم . اما اصل اول قومی که ایشان خود را **اهل سنت و جماعت** خوانند این نام محمودست و خصم ایشان را **نواصب** خوانند و این نام مذمومست . اصل دوم قومی که ایشان خود را **شیعه** و **اهل ایمان** خوانند و خصم ایشان را **روافض** خوانند و این اسم نزد خصم اسم ذمست ، پس ایشان که گویند امام بعد از رسول ابوبکر بود خود را **اهل سنت و جماعت** خوانند و این قوم که گویند امام بعد از نبی علی بود خود را **اهل ایمان و شیعه** خوانند و هر قوم تفسیر لقب که ایشان را بدان خوانند طلب کنند ، اول نواصب گویند که اگر از نصب آن میخواستید که امام را نصب کردیم این لقب نزد ما مذموم نیست بلکه محمودست و اگر آن میخواستید که ما نصب عداوت خاندان رسول کردیم این باطلست که ما نصب عداوت خاندان نکردیم .

گوئیم این درستست نه باطل از بهر آنکه یاری دادن کسی بر آنکه حق دیگری باطل کند ظلم بود و شما را درست نشد و هرگز نشود که امامت باختیارست و بعد از رسول امام ابوبکر بود پس نصب او دلیل بود بر دشمنی آنکه حق وی باطل کردید و نیز آنچه بنی امیه با خاندان رسول کردند ترك و كابل و روم مثل آن با مسلمانان نکنند و ایشان امامان و مقتدایان شما اند و ایشان را مسلمان و مؤمن دانید و لعنت ایشان روا ندارید و آن کس که ایشان را لعنت کند کافر دانید و معویه چون ملك بگرفت بفرمود تا در بلاد اسلام بر همه منبرها و منارها لعنت بر خاندان رسول میکردند و هرگاه این لعنت میکردند الا دو سال که ملك عمر عبد العزيز بود، چون عمر عبد العزيز بمرد دیگر باره بفرمودند تا لعنت میکردند، اگر نه این عداوت علی و خاندان رسول بود چرا بنی امیه را مسلمان دانید بدانچه ایشان کردند و آن کس که لعنت ایشان کند کافر. اگر گویند کسی که بر علی و خاندان رسول لعنت کرد ما او را امام نگوئیم و مسلمان ندانیم هدم اصل مذهب خویش کرده باشند زیرا که اصل مذهب ایشان آنست که امامت باختیار است و گویند چون يك کس از امت بیعت کرد بر دیگران واجب باشد که بیعت کنند و آن قوم که بر معویه و یزید و مروان بیعت کردند بیش از آن بودند که بر ابوبکر و عمر بیعت کردند، اگر ایشان نه امام بودند لازم شود که ابوبکر و عمر نه امام باشند و پیش شما ایشان امامند لازم شود که ایشان نیز امام باشند و هر که منصف و عاقل بود و طلب نجات آخرت کند او را شکی نباشد در کفر آن کس که امامش کسی بود که بر علی بن ابی طالب و خاندان رسول لعنت کرده باشد و بفرموده او پسران رسول را کشته و دختران وی را بغارت برده رویها گشاده از کربلا تابدمشق، هر که ایشان را مسلمان داند باید که اعتقاد کند که دوزخ نیست و وعیدهای قرآن همه دروغست و جمله کفار در بهشت باشند و نیز بر اصل مذهب ایشان اگر اینان را امام و مقتدایان ندانند لازم شود که درین قرب صد سال که ملك بنی امیه بود جمله عقود و نکاحها باطل بود و هر فرزندی که بنکاح بلاولی آمده بود حرامزاده بود الا نزد ابوحنیفه و العجب که نزد شافعی فرقت میان مؤمن و مسلمان، گوید هر که مؤمن بود مسلمان بود و نه هر که مسلمان بود مؤمن بود و ابو سعید مثنوی از اصحاب شافعی مختصری در کلام کرده است نام آن غنیه، در آنجا گوید یزید از جمله مؤمنانست و حال او در بهشتست

بنگر بر عداوت این شخص دشمن آل محمد را که قناعت نکرد که یزید را مسلمان خواند بلکه مؤمنش خواند، نعوذ بالله من الخذلان و الميل الى اعداء الله.

اگر گویند پیغمبر گفته است اصحاب من همچون ستارگانند بهر کدام که اقتدا کنید راه یابید و صحابه بر ابو بکر بیعت کردند و راضی شدند پس درست شد که وی امام بود و نصب ما حق بود و چون نصب حق باشد ظلم نکرده باشند و چون ظلم نکرده باشند عداوت لازم نیاید پس قول شما باطل بود بجواب گوئیم این از احادیث آحادست باجماع موجب علم نباشد و این مسئله علمیت پس این حجت نباشد، وجه دوم ایشان را گوئیم این عامست یا خاص، اگر گویند عامست و بدان جمله صحابه میخوانند گوئیم عموم این حدیث باطلست از بهر آنکه در صحابه منافق بودند مثل **ابوسفیان و معویه و عمرو عاص و حکم و مروان حکم** و برادرش و اصحاب عقبه هر شبی قصد آن کردند که **هلاک** پیغمبر کنند چنانکه در کتب تواریخ مسطورست الا آنکه در عدد شان خلافت، بعضی گویند پانزده کس بودند از قریش و معویه و عمرو عاص از جمله این نه اندوشتش نه از قریش بوده اند و **واقدی** گوید که اصحاب عقبه سیزده بودند و رسول نام ایشان با **حذیفه و عمار** بگفت و چون این منافقان از صحابه باشند نشاید که معنی این حدیث عام باشد از بهر آنکه رسول نکوید که هر که اقتدا بمنافق کند او راه یابد.

اگر گویند معنی حدیث خاصست نه عام و معنی آنکه بهر صحابی که منافق بود اقتدا کنی راه یابی گوئیم روا نبود که رسول الله چنین گوید از بهر آنکه نفاق از افعال قلوبست و ما را بر ضمائر دلها اطلاع نباشد و این قدر از منافقان که میدانیم از قول رسول دانستیم.

وجه دیگر آنکه نزد شما از مهاجر و انصار که حصار عثمان دادند و او را کشتند و ایشان که تقاعد کردند از نصرت وی نه منافق بودند بلکه لازم بود که اقتدا بدیشان کردن بر حق بود و همچنین عایشه و طلحه و زبیر و معویه که با امیر المؤمنین علی مصاف کردند و اتباع ایشان همه بر حق باشند و هر که خون یکی بریخت از جانبین

برحق بود و چون ایشان برحق باشند کشتگان از هر دو جانب در دوزخ باشند بل اگر یکی بامداد در لشکر امیرالمؤمنین علی بودی و قومی را از معویه بکشتی و وقت پیشین نزد معویه رفتی و قومی از لشکر امیرالمؤمنین علی یا امیرالمؤمنین علی را بکشتی برحق بودی که در هر دو زمان اقتدا بصحابه کرده بود و این کفر محض بود و برعقل پوشیده نماند.

وجه دیگر آنکه مسلمست که این حدیث درستست و نه عامست، چرا نشاید که بدان امیرالمؤمنین علی را خواهد و آن قوم از صحابه که بر ابو بکر بیعت نکردند هژده بودند از مهاجر و انصار مثل: امیرالمؤمنین علی و ابوذر و سلمان و عمار و مقداد و خالد بن سعید بن العاص و ابو بریده الأسلمی و ابی بن کعب و خُزَیمه بن ثابت ذوالشهادتین و ابو الهیثم بن تیهان و سهل بن حنیف و عثمان بن حنیف و ابو ایوب آنصاری و جابر بن عبدالله آنصاری و حذیفه بن الیمان و سعد بن عبادة و قیس بن سعد و عبدالله بن العباس و با اتفاق امت اینها از نفاق دور بودند پس هر که اقتدا بدیشان کند و گوید ابوبکر نه امام بود راه یافته باشد.

اگر گویند مسلم نیست که این صحابه کبار بیعت نکردند بلکه جمله صحابه بر ابوبکر بیعت کردند گوئیم این جهل و مکابره باشد.

ابن قتیه در کتابی از تصانیف خویش گوید هژده کس از صحابه رافضی بودند و بیعت نکردند امیرالمؤمنین علی و هفده کس که با وی بودند. اگر گویند بعد از چند روز همه بیعت کردند گوئیم آنکه بعد از چند روز بیعت کرد ازو با کراه و ضرب بیعت بستند و اتفاقست که سلمان را چندان بزدند که گردنش کُش شد و تا بمرد گردنش کُتر بود و امیرالمؤمنین علی بیعت نکرد چنانکه بخاری و مسلم یاد کرده اند و چون فاطمه علیها سلام وفات یافت نواصب گویند علی بیعت کرد و شیعه مسلم ندارند پس نواصب را بیان باید کرد.

اما سعد بن عبادہ اجماع امتست که او بر هیچکس بیعت نکرد و نتوانستند که ویرا الزام کنند از بهر آنکه قبیله او بنی خُزْرج بسیار بودند از قتنه ایشان ترسیدند و چون امارت بعمر رسید روزی در میان بازار مدینه میگذشت سعد را گفت یا بیعت کن یا مدینه را رها کن، سعد گفت شهری که تو در آن امیر باشی بر من حرام شد که در آن مقام کنم برخاست و بشام رفت و او را قبیله بسیار بود در دودیه از رستاق دمشق هر هفته بدیهی بودی پیش خویشان بعد از مدتی از دیهی بدان دیگر میرفت از باغی که براهگذار او بود تیری بینداختند و او را بکشتند.

بلاذری در تاریخ خود گفته است که آن تیر محمد بن مسلمة انصاری زد

و او را زر داده بودند و از مدینه بشام فرستاده تا او را بکشد و قومی گویند هم خالد ولید بشام رفته بود از ترس عمر و هر یکی تیری انداختند و سعد را بکشتند و جهال گویند جثیان او را بکشتند و بر درختی رفته بودند و دف میزدند و این بیت می گفتند:

قَدْ قَتَلْنَا سَيِّدَ الْخَزْرَجِ سَعْدَ بْنَ عِبَادَةَ   وَرَمَيْنَاهُ بِسَهْمَيْنِ فَلَمْ نَخْطِ قُوَادَةَ

بدان که این سخن جاهلان بود و ایشان را لازم شود که عمر از رسول الله و ابوبکر بهتر بود از بهر آنکه رسول را خصمان بسیار بودند از قریش مثل ابو جهل و عتبه و شیبه و غیر ایشان و دیوان کفار را از بهر رسول نکشتند و سعد را از بهر عمر بکشتند و سعد سید انصار بود اگر گویند دیوان کافر بودند که سعد را کشتند گوئیم این طعنست که شما در حق عمر میکنید که جثیان کافر سید انصار را از بهر عمر بکشتند.

اما شیعه از خصم پرسند که بر افضی و رفض چه میخواهی، لازم بود که گوید رفض در لغت انداختن و ترك بود و در عرف اصطلاح رفت که رافضی آن کس بود که گوید ابوبکر نه امام بود بعد از رسول الله و امام امیر المؤمنین علی بود گوئیم بدان طریق که معنی رفض انداختن بود روا باشد که ایشان را رافضی خوانند یعنی ترك باطل کردند و از بی حق رفتند و اگر آن خواهی که حق را ترك کردند و باطل گرفتند ترا بر این دلیل بکار باید و هر گز نیابی و ممکن نبود اگر سخن بانصاف کوئی و اگر

برفض رفض اصطلاحی خواهی یعنی ایشان بامامت ابوبکر نگرویدند این درست باشد و مدحست نه ذم^۱، اگر گویند آنچه اصل ساختی باطلست ازبهر آنکه قومی دعوی کنند که امام بعد از رسول عباس بود پس سه اصل باشد کوئیم این قول باطلست ازبهر آنکه اتفاق امتست که در وقت آنکه امیر المؤمنین علی غسل رسول الله میکرد عباس گفت امیر المؤمنین علی را، دست دراز کن تا بر تو بیعت کنم که چون من بیعت کنم مردم گویند عم رسول بر پسر عم رسول بیعت کرد کس با تو خلاف نکند. اگر امامت از آن عباس بودی با امیر المؤمنین نگفتی که دست دراز کن تا بر تو بیعت کنم و این معنی در زمان ابو مسلم صاحب الدعوه شد که او را اعتقاد آن بود که امامت بمیراثست و عباس عمست و امیر المؤمنین علی پسر عم و او را با عم میراث نرسد و این باطلست از دو وجه یکی از پیش یاد کردیم از قول عباس و بیعت، دوم آنکه اگر بمیراث بودی هم از آن امیر المؤمنین علی بود زیرا که اجماع اهل بیتست که عم پدری با پسر عم مادر پدری میراث نگیرد و عباس عم رسول بود از پدر و امیر المؤمنین علی پسر عم بود هم مادری و هم پدری، پس این قول باطلست که ابو مسلم و اتباع وی گفته اند از راوندی^(۱) و غیر او چون درست شد که اصل دو است اما شیعت و سنتی و ناصبی و رافضی چنانکه خصمان یکدیگر را بدان منسوب کنند پس فرقت يك اصل که ایشان را رافضی خوانند بعضی از نواصب گویند هژده فرقتند و بعضی گویند بیست فرقتند. اگر هژده حساب کنی که نواصب پنجاه و پنج فرقت باشند و اگر بیست نواصب پنجاه و سه. اگر گویند اهل سنت و جماعت يك فرقتند و این پنجاه و دو فرقت دیگر که ایشان را بر ما می بندید نزد ما کافرند چگونه از ما باشند و مقالات ایشان ضد اعتقاد ما باشد کوئیم اینکه شما خویشان را نام اهل سنت می~~کنید~~ کنید یا حقیقتست این نام با اصطلاح، اگر گویند حقیقتست محال بود از بهر آنکه سنت آن بود که پیغمبر نهاده بود اما بقول یا فعل کرده بود و شما در اکثر احوال قیاسات کنید و سنت مأول گردانید

علی الخصوص أبو حنیفه که بجزوی از صد جزو از احادیث کار نکنند و گوید قیاس مقدمست بر اخبار آحاد و خبر تواتر اندک توان یافت پس هر که ترك احادیث و سنت رسول کرد او سنی بود لازم آید که مشبّهی آن بود که ترك تشبیه کند و فساد این سخن بر هیچ عاقل پوشیده نماند. اگر گوید ابوحنیفه و اصحاب قیاس ببعضی احادیث کار کنند و آن حدیث ترك کنند که مخالف قیاس باشد و قیاس اصلیت از اصول دین، جواب گوئیم هیچ کس نیابی از هفتاد و سه فرقت که تمسک وی بخبر رسول کمتر از آن ابوحنیفه بود چرا ابوحنیفه از اهل جماعت و سنتست و دیگران از اهل بدعت.

اما آنچه گویند که ترك خبری کنند که مخالف قیاس بود و قیاس اصلیت گوئیم پیغمبر قیاس دانست یا نه اگر گویند دانست گوئیم چرا سخنی گفت بخلاف قیاس و نزد شما قیاس از اصول دینست چگونه روا باشد که سنت وی بر خلاف دین بود و اجماع امتست که دین و اصلش آن باشد که پیغمبر نهاده بود بامر خدای و اگر گویند رسول را قیاس معلوم نبود لازم شود که خدای را هم معلوم نبود از بهر آنکه خدای گفت: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ گفت هیچ از هوای خود نکوید و آنچه گوید از وحی گوید که بدو آید پس چون قیاس نزد شما اصلیت از اصول دین و خدا و رسول وی را معلوم نبود لازم آید که دین نه دین محمد بود و اصحاب قیاس عالمتر از خدا و رسول باشند که اصلی میدانند که خدای و رسول را معلوم نبود و این کفر محضست، تعالی الله عما یقول الملحدون علواً کبیراً.

وجه دیگر در جواب آنکه ایشان گویند که این پنجاه و دو فرقت نه از ما اند و ما ایشان را همه کافر دانیم پس ایشان نه از ما باشند گوئیم امامیان متفقند که هر آن کس که بتوحید و عدل و نبوت و امامت بدان شرایط که مذهب ایشانست نکوید وی کافر بود و خلاف میان ایشان در شرعیاتست بعضی گویند که مخالف در شرع همچون مخالف در اصل بود و اصح آنست که مخالف در شرع فاسق بود نه کافر و نوزده فرقت را که شما ایشان را بر ما می بندید معلومست که ایشان نزد ما همه کافرند چگونه ایشان از ما باشند پس درست شد که اسم سنت و جماعت یا نصب و اسم شیعت

و مؤمن و رافضی بعد از رسول در زمان ما اصطلاحیست نه حقیقی و چون ایشان را از بهر آن بر ما می‌بندید که ایشان گویند امام بعد از رسول علی بود ابوبکر نبود لازم آید که این پنجاه و دو فرقت از شما باشند زیرا که ایشان را اعتقاد آنست که بعد از رسول امام ابوبکر بود نه علی و چون ایشان که دعوی سنت کنند پنجاه و سه فرقتند چه عیب اگر ایشان که دعوی شیعت کنند بیست فرقت باشند.

اما دلیل بر آنکه اسما و القاب فریقین اصطلاحیست آنست که اصحاب و ارباب مقالات متفقند که اسم رفض از آن روز ظاهر شد که زید بن علی خروج کرد بر هشام بن عبد الملك و باوی پانزده هزار سوار بودند و بیست هزار پیاده، جماعتی گویند که بعضی از لشکر تبری کردند از شیوخ، زید ایشان را منع کرد، از ایشان قومی زید را ترك کردند زید گفت *رَفُضُونِي* یعنی ترك من کردند از آن وقت باز این قوم را رافضی خوانند.

بدان که این سخن خصمست و حال بخلاف این بود که ایشان میگویند، دلیل بر این آنست که اصحاب تواریخ نقل کرده اند که چون زید بن علی را تیر زدند و از پشت اسب جدا شد گفت: *أَيْنَ سَائِلِي عَنْ أَبِي بَكْرٍ وَ عُمَرُ هُمَا قَامَانِي هَذَا الْمَقَامُ* مگر کسی پیش از او پرسیده بود که چه گوئی در حق شیخان او در حال آنکه تیری بوی رسید این بگفت و معنیش آن بود که کجاست آنکه حال ابوبکر و عمر از من می‌پرسید ایشان مرا بدین جایکه رسانیدند و این لفظ *عبد الرحمن* همدانی در کتاب *الفاظ* یاد کرده است، پس قول اول باطل شد.

بدان که چون زید بن علی خواست که خروج کند قومی از شیعه بر وی جمع شدند، ظن ایشان چنان بود که خروج زید باذن امامست چون معلوم شد ایشان را که صادق علیه السلام ویرا منع میکند از خروج از وی بگردیدند، زید گفت: *رَفُضُونِي* مرا ترك کردند و آن قوم که با زید بماندند آن قوم را رافضیه لقب نهادند پس درست شد که اصل دویش نیست و باقی فرق فروع این دو اصلست.

باب پنجم

در ذکر فرق خوارج و مقالات و ابتدای کار ایشان

بدان که هر فرقی که ایشان منسوب باسلامند دعوی کنند که دین و اسلام و ایمان آنست که اعتقاد ایشانست و باقی نه ایمانست و نه اسلام بلکه استسلامست و اولیتر آنکه اولاً ذکر دین و ایمان و اسلام یاد کنیم پس ذکر مقالات ایشان .
بدان که دین بر ده معنی باشد .

اول توحید چنانکه خدای گفت : اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْاِسْلَامُ ،

دوم شریعت چنانکه خدای گفت : اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ ، یعنی
شریعت شما تمام کردم امروز ،

سیم حساب چنانکه خدای گفت : الدِّينُ الْقِيَمُ ،

چهارم جزا چنانکه گفت : مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ ،

پنجم طاعت ، عَمْرُو بْنُ كُلْثُومٍ گوید :

وَ اَيَّامٍ لَّنَا عِزٌّ طَوَالِ عَصِيْنَا الْمُلْكُ فِيْهَا اَنْ نُّدِيْنَا

ششم قهر و غلبه کردن ، اَعْشَى گوید :

هُوَ ذَاكَ الرَّبَّابَ اَذْكَرَ هُ الدِّينُ دِرَاكًا بِغُرُوَةٍ وَصِيَالِ

هفتم ملك چنانکه زُهَيْر گوید :

لَيْتَنِ حَلَلْتُ بِوَادٍ فِيْ بَنِي اَسَدٍ فِيْ دِيْنِ عَمْرُوٍ وَحَالَتْ دُوْنَنَا فَدَكُّ

هشتم حدود چنانکه گفت : وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِيْ دِيْنِ اللَّهِ یعنی در حدّها

نهم عید چنانکه گفت : **اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَ لَهْوًا** یعنی عید .

اما ایمان : بدان که ایمان تصدیق بود بهر چه تصدیق آن واجبست از توحید و عدل و نبوت و امامت و تصدیق جمله انبیا و کتبهای منزل و ملائکه و حشر و نشر و جمله احوال قیامت از حساب و صراط و بهشت و دوزخ و جز آن . دلیل بر آنکه ایمان تصدیقست قول خدای . **وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ** ، یعنی بمُصَدِّق و تصدیق از افعال قلوب باشد و هر مؤمنی مسلمان بود و نه همه مسلمانان مؤمن باشد چنانکه خدای گفت : **قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَنْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِهِمْ** ، میگوید اعراب گفتند ایمان آوردیم بگو ایشان را که ایمان نیاوردید **اما اسلام** آوردید و ایمان هنوز در دل شما نیامده است . در این آیت دو دلیلست یکی آنکه ایمان جز از اسلامست ، دوم آنکه ایمان از افعال قلوبست و افعال قلوب تصدیق بود . از صادق علیه السلام پرسیدند چه چیزست که چون بنده آن بکند ایمان وی کامل بود ، گفت آنکه تویی کند باولیای خدا و تبری کند از اعدای خدا و با صادقان باشد چنانکه وی فرموده است و خدای تعالی در قرآن میگوید : **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ** .

اما اسلام : بدان که اسلام فرمان برداری و انقیاد بود اگر بطوع باشد و اگر با کراه چنانکه رسول میگوید که مرا فرمودند که با خلق کار زار کنم تا آنوقت که بگویند : **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ** ، و چون گفتند مال و خون ایشان در حصن آمد . و اسلام حقیقی دین خالص باشد چنانکه خدای گفت : **إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ** ، و امیر المؤمنین علی از بهر این گفت در حق کسانی که خلاف وی میکردند : **وَاللَّهِ مَا أَسْلَمَ الْقَوْمُ وَلَكِنْ اسْتَسْلَمُوا** میگوید بخدای که آن قوم مسلمان نبودند یعنی حقیقی بلکه مسلمانی بر خود نهاده بودند یعنی خود را مسلمان می نمودند و اگر چه ایشان را نبود . پس چون حقیقت دین و ایمان و اسلام یاد کردیم

در ذکر فرق شروع کنیم .

بدان که اصل این فرق چنانکه یاد کردیم دو است و این هفتاد و سه فرقت شاخهای این دو اصلست و اگرچه بعد از تعداد ایشان اگر بشمری هفتاد و سه فرقت بیش باشند لیکن آن زیادت از این هفتاد و سه گانه بیرون نباشند . مثال این در مذهب شافعی که مُزَنّی چند مسئله بخلاف شافعی بگوید نگویند که مزنی و آنکه موافق اوست فرقتی اند از شافعی و هر فرقتی که باشد اگر یکی بجیزی خلاف اهل ملت خویش کند از آن فرقت بیرون نشود .

فرق خوارج در اصل پنج بوده اند : اَزَارِقَه و عَجَارِدَه و تَجَدّات و صُفَرِیّه و اَبَاضِیّه .

فرق میان اباضیه و ازارقه آنست که ازارقه گویند اصحاب کبایر همه مشرکند و همچنین کودکان ایشان و گویند خون کودکان ایشان که گناه کبیره کرده باشند مباح بود مثل خون پدران ایشان و اباضیه گویند که هر که بخلاف ایشان بود از اهل قبله اموال و سلاح و هر چه در حرب حاضر کرده باشند همه غنیمت بود جز از فرزندان ایشان و گویند نکاح ایشان درست بود و میراث از ایشان توان گرفت و گویند دار مخالفان ایشان دار اسلامست الا لشکر گاه سلطان که آن دار بغی باشد و جایز دارند گواهی مخالف ایشان بر آنکه موافق ایشان بود . و ازارقه گویند که کودکان مسلمانان در دوزخ باشند یعنی هر که بر خلاف ایشان بود و اصحاب خَلَف از ایشان همچنین گویند و این ازارقه اتباع نَافِعِ بْنِ اَزْرَقِ الْحَنْفِی باشند و او با عبدالله بن العباس مناظره کرد و از شجاعان خوارج بود و او گوید در دار الکفر است الا کسی که ایمان ظاهر کند و کشتن ایشان و نکاحشان مباح نباشد و میراث از ایشان توان گرفت و ایشان کافران عربند ، از ایشان جز اسلام قبول نشاید کرد ، اگر اسلام نیاورند قتلشان واجب بود و شاید در جهاد ایشان توقف کردن و هر که توقف کند کافر بود و این نافع ازرق رئیس

خوارج بصره و اهواز بود و حصار بصره داد و در بصره رفت و با مهلب حرب کرد و مهلب او را از بصره بیرون کرد بکرمان شد. و اباضیه گویند، قوله تعالى: وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ در حق علی علیه السلام فرود آمده است و قوله تعالى: وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ در حق ابن ملجم علیه اللعنه فرود آمده است، و از ارقه گویند کودکان مشرکان در دوزخ باشند ابداً با پدران خویش و صفریه انکار آن کنند و از ارقه گویند چون دار مخالفان دار کفرست هر که در آنجا اقامت کند کافر بود و گویند قتل فراری مخالفان واجبست و گویند رجم باطلست و نشاید کرد و گویند امانت آنکس که بر خلاف ایشان بود حلالست و ردش لازم نبود زیرا که مخالف ما مشرکست و گویند حد بر کسی که قذف محصن گویند شاید راندن او اما اگر قذف زنی محصن گویند حد لازم بود و گویند نصاب در سرقت معتبر نباشد و در اندک و بسیار قطع واجب بود.

اما نجدات گویند و این قوم را از برای آن نجدات خوانند که ایشان اتباع نجدة بن عامر الحنفی اند و او از رؤسای خوارج بود و در مکه امامت خوارج کردی در مقابل عبدالله بن زبیر روز آدینه و عبدالله طلب امامت میکرد و نجدة و نافع با جماعت خوارج در مکه با عبدالله بن زبیر جمع شده بودند پس از او برگشتند و با یکدیگر خلاف کردند، نجدة بیمامه رفت و نافع بصره و سبب خلاف آن بود که نافع میگفت تقیه نشاید کرد و از جهاد نتوان نشست که کفر بود و نجدة میگفت تقیه روا باشد و نجدات گویند معرفت خدا و آن رسول و حرام داشتن خون مسلمانان و مالشان و تحریم غصب و اقرار کردن بدانچه خدای تعالی فرستاد جمله واجبست دانستن آن و آنچه جز ازینست خلق در آن معذورند تا آنوقت که حجت روشن شود و هر که با جهاد خود چیزی حلال کند که حرام بود و هر که گوید این مجتهد مخطیست مستوجب عقاب بود یا گوید که جایز بود که مجتهد را عذاب کنند کافر باشد پس این دیگر باره خون اهل عهد در دار تقیه و مال ایشان مباح کردند و تبری واجب کردند از آنکس که آنرا حرام داند

و گویند هر که نظری اندك مایه یا گناهی صغیره كند و بر آن مداومت نماید او مشرك بود و شارب خمر و دزد مسلمان باشند ابدأ اگر بر آن مداومت نمایند .

اما صفریّه رئیس این قوم را ابن الصّفار گفتندی و قومی گویند از بهر آن ایشان را صفریّه خوانند که مجاهده بسیار کشیدندی و در عبادت روی ایشان زرد بودی از این جهت بدین لقب منسوبند و گویند هر کبیره که موجب حدّ نبود مرتکب آن کافر نباشد چون ترك نماز و روزه و حجّ و این قوم موافق ازارقه باشند در همه بدعت ها الا آنکه روا ندارند کشتن اطفال مخالفان ایشان چنانکه ازارقه روا دارند . عجارده بیست فرقت باشند و جمله یکدیگر را کافر گویند و خلاف ازارقه کنند و خون و مال ایشان را مباح دانند و تبرّی از ایشان واجب دانند و گویند هر جا که مال ایشان یابی گرفتن آن روا بود .

و فرق عجارده را اول میمونیه خوانند و ایشان گویند نکاح دختر پسر و دختر دختر و دختر برادر و دختر خواهر و دختر برادر جمله روا بود و گویند سورت یوسف نه از قرآنست از بهر آنکه در ذکر عاشق و معشوقست و این معنی نشاید که کلام خدای بود و بیشتر عجارده گویند براءة از طفل واجب بود تا وقت بلوغ چون بالغ شود او را باسلام خوانند ، دیگر گفتند کودکان همه در بهشت باشند .

فرقت دوم از عجارده ایشان را حمزیه خوانند گویند هر که خدای را بجمله نامها شناسد جاهل بود بخدای و هر که بخدای جاهل بود کافر باشد .

فرقت سیم از عجارده اصلتیه خوانند و ایشان گویند نه اولاد مسلمانان را و نه اولاد مشرکان را نه ولایتست و نه عداوت و نه براءة از ایشان . چون بالغ شوند پس ایشان را باسلام خوانیم یعنی باعتقاد اگر ایشان اقرار کنند ولایت ایشان را لازم شود و اگر انکار کنند عداوت و براءة و قتلشان واجب بود .

فرقت چهارم از عجارده را شبیهه گویند و ایشان گویند امامت زن درست

بود چون قیام بدان تواند نمودن و بامخالفان حرب تواند کرد و ایشان گویند امامت زن درست بود گویند غزاله مادر شَبِیب امام بود چون شَبِیب وفات یافت ، و ایمن بن حَزِیم الأَسَدی میگوید در حق غزاله :

أَقَامَتْ غَزَالَةُ سُوقَ الضَّرَابِ   لِأَهْلِ الْعِرَاقَيْنِ حَوْلًا قَمِيطَا
سَمَتْ لِلْعِرَاقَيْنِ فِي جَيْشِهَا   فَلَا قَا الْعِرَاقَيْنِ مِنْهَا أَطِيطَا

فرقت پنجم مُكْرَمِيَه گویند تارك نماز کافرست و لکن از جهلست بخدای تعالی اگر او عالم بودی و معرفت حاصل کرده بودی گناه کبیره نکردی و در جمله کبایر همچنین گویند .

حَفْصِيَه از عجارده گویند میان شرك و ایمان يك خصلتست و آن معرفتست و هر که معرفت خدای تعالی حاصل نکرد و دیگر چیزها از معرفت رسول و آنچه بدان تعلق دارد از شریعت و احوال قیامت و ثواب و عقاب جاهل بود و ارتکاب جمله کبایر کند کافر بوده نه مشرك و اگر وی را معرفت خدای حاصل نباشد مشرك بود .

نَریْدِيَه از ایشان گویند که خدای تعالی رسولی از عجم بفرستد و از آسمان کتابی بوی فرستد بيك بار هر چه باید در آنجا باشد و شریعت رسول منسوخ کند و گویند که ملّت صابیان که خدای در قرآن یاد کرده است این ملّت بود که دین رسول منسوخ کند نه این ملّت که صابیان این زمانه دارند و گویند موالات هر که گواهی دهد بنبوت محمد از اهل کتاب واجب بود و اگر چه مسلمان نشود و قومی از ایشان گویند طاعت اگر نه از بهر خدای بود درست باشد و قومی از ایشان گویند هیچ حجت نیست خدای را بر خلق در توحید الاّ خبر یا اشارتی که قایم مقام خبر بود و قومی گویند هر که در دین اسلام آمد جمله شرایع بر وی واجب بود و اگر چه او را وقوف بر آن شریعت نباشد و قومی گویند روا بود فرستادن رسولان و اگر چه ایشان را هیچ معجزه نباشد و قومی گویند هر که خبری بوی رسید که سر که حرامست و قبله را بگردانیدند واجب

بود که اعتقاد کند که این شخص که این خبر داد یا کافرست یا مؤمن و لازم بود که آن بخبر بداند و واجب نیست که داند که این بخبر بداند و قومی دیگر گویند بر مردم واجب نیست رفتن بنماز و حج و هیچ از اسباب طاعات واجب نبود الا عین طاعت واجب بود فحسب و جمهور ایشان گویند که عالم جمله فانی شود بعد از فناء خلق زیرا که عالم از بهر خلق آفرید چون خلق نماند عالم نماند .

أَبَا ضِيَّهٍ گویند روا بود که خدای تعالی در يك زمان يك شخص را بدو چیز متضاد فرماید گویند مثال چنانکه شخصی در میان زرع یکی شود بی دستوری وی او درین حال مأمورست بیرون آمدن از میان زرع و منهیست از بیرون آمدن از بهر فساد زرع .

ضَحَّاكِيَّه گویند روا بود که كنيزك مسلمانان بكافر فروشند و چون در دار تقیه بود نکاح زن مسلمان با کافر درست بود و اما اگر دار از آن خوارج بود روا نباشد .

بَيْهَسِيَّه و نسبت ایشان با رئیس ایشان بود أَبُو بَيْهَسِيَّه و ایشان بر خلاف از ارقه باشند و گویند دار دو است : دار کفر و دار ایمان یعنی هر کجا که اهل مقاتل ایشان باشد و مخالف در میان ایشان نبود آن دار ایمان باشد و گویند هر که کبیره از او واقع شود پیش از آنکه آن را بوالی بردارند و او را حد زنند او را کافر نکوئیم و بعد از حد کافر کوئیم و مذهب صفریه همچنین بود و گویند چون امام کافر شود رعیت جمله کافر باشند و جمله کناه هاشرك بود و گویند هر که شرابی که اصل وی حلال بوده است چون خورد و مست شد و ترك نماز کرد یا خدای را یا یکی از انبیا را دشنام داد درمستی کافر نشود و بدان بروی هیچ ننویسند .

نَسَوِيَّه و أَخْنَسِيَّه از خوارج جزیره همچون بیهیسیان نکاح مؤمنه بامشرك درست دارند و گویند چون ما زن از اهل کتاب خواهیم چرا روا نباشد که دختر بدیشان دهیم که هیچ فرق نیست میان دادن بدیشان و خواستن ازیشان و دیگر قیاس

در شرع جایز دارند و ایشان را این لازم بود.

و عَوْفِيَّهِ از ایشان گویند هر شرّ که بدان ترك نماز یا ارتکاب کبایر بود آن کهر باشد.

اَما شَمْرَاحِيَّهِ گویند خون ایشان در سرّ حرامست و در آشکارا حلال و خون آنکه مخالف ایشان بود در میان ایشان حلالست و در دار تقیّه حرام.

و نَحَازِمِيَّهِ گویند خبر و شرّ جمله بقضاء و قدر خدای تعالی بود چنانکه مجبّرهِ گویند و مَيْمُونِيَّهِ و حَمْرَةُ آذَرَكَ و اتباع وی را کافر گویند و اصحاب خَلْف و مَعْبَد از ایشان گویند اطفال مخالفان همیشه با پدران ایشان در دوزخ باشند.

مَعْبَدِيَّهِ گویند که هر زن که نه بر اعتقاد ایشان بود نکاح وی حرام باشد و گویند روا بود که زکوة ببنده دهند و روا بود که از بنده زکوة بستانند و گویند هر که این اعتقاد نکند و زکوة بر بنده واجب نداند کافر بود و شَيْبَانِ بْنِ سَلَمَه از ایشان گوید خدای تعالی بخلق ماند باعضا و جوارح و جز آن.

رَشِيدِيَّهِ گویند که هر آن ذرع که آب آسمان خورده بود در آن ده يك واجب بود و آنچه آب رود و چشمه ها و کاربزه ها و آب دولابها خورده بود از بیست یکی واجب بود. اَما اطْرَافِيَّهِ گویند هر که شریعت و آنچه بر وی واجب بود از کسانی که در اطراف مسلمانانی باشند بداند آن قوم معذورند و هیچ شرع بر ایشان واجب نبود البتّه و خوارج سجستان و قهستان را عَطَوِيَّهِ خوانند از بهر آنکه ایشان اتباع شخصی اند که نام وی عَطِيَّهِ بود.

اَما مُحْكَمَه : بدان که اوّل قومی از خوارج که ظاهر شدند ایشان را مُحْكَمَه خوانند و سبب ظهور ایشان آن بود که چون امیر المؤمنین علی بصفین شد بجنگ معویه و با وی هجده مضاف بکرد چنانکه در تواریخ و کتب سیر مسطورست و قومی

گویند بیست و هفت، و هفتاد هزار خلق کشته شدند پنجاه هزار از لشکر معویه و بیست هزار از لشکر امیر المؤمنین و قومی در عدد قتلی خلاف کنند، چون نزدیک آن بود که جمله خوارج از لشکر معویه هلاک خواستند شد معویه و عمر و عاص با یکدیگر مشورت کردند و گفتند حیلتی می باید اندیشید که دفع این محنت بکنیم و اگر نه علی همه را بکشد پس اتفاق کردند هر دو منافق که بامداد پیش از آغاز حرب مصحف ها بر سر نیزه کنند و برابر لشکر امیر المؤمنین علی بایستند و گویند ای قوم ما گوینده لا اله الا الله ایم بیائید تا بقرآن کار کنیم. چون روز شد و آن که در شب اندیشیدند کار بستند و مصحف ها بر سر نیزه ها کردند و آواز بر داشتند گفتند بیائید تا بقرآن کار می باید کرد، لشکر امیر المؤمنین علی گفتند راست میگوئید بقرآن کار می باید کرد امیر المؤمنین علی گفت این قوم را معلوم شد که هلاکشان زود خواهد بود این مکر و حیل ساختند بدین حیل فریفته شوید، اگر معویه و عمر و عاص را بقرآن ایمان بودی بشومی ایشان هفتاد هزار خلق هلاک نشدی يك امروز دیگر پای دارید که کار ایشان بآخر رسید. از جمله جوانب لشکر آواز دادند که اگر بقرآن کار نکنی و بحکمین راضی نشوی ترا بکشیم چنانکه گاو سفید را کشتیم یعنی عثمان را. امیر المؤمنین علی چون آن بدید گفت اختیار شما راست. اتفاق کردند بدان که از لشکر معویه یکی و یکی از لشکر امیر المؤمنین علی شهر روند و حکمت کنند و قصه این درازست و در تواریخ مسطور، پس از لشکر معویه عمر و عاص بیرون آمد، امیر المؤمنین علی گفت عبدالله عباس را بفرستید قوم همه فریاد بر داشتند بيك بار و گفتند ممکن نبود که ما بدین راضی شویم امام از مضر و حکم از مضر نتواند بود. ابو موسی اشعری با عمر و عاص برود. امیر المؤمنین علی گفت ابو موسی نه لایق این کارست لشکرش گفتند ما راضی نشویم الا بابو موسی، پس ابو موسی را با عمر و عاص بفرستادند. در راه که میرفتند با یکدیگر مشورت کردند، گفتند خلق از دست امیر المؤمنین علی و معویه در رنجند و ما را از مردم بر آوردند هر دو را خلع می باید کرد و دیگری نصب کرد تا این فتنه ساکن شود، اتفاق کردند که هر دو را خلع کنند و عبدالله بن

عمر و عاص را امارت دهند و دختر ابو موسی بزنی بوی دهند و او خلیفه باشد و ایشان هر دو وزیر باشند. چون بشهر رفتند روز آدینه بر منبر رفتند و عمرو ابو موسی را گفت تو اوّل علی را خلع کن. ابو موسی گفت ای قوم بدانید که علی و معویه هر دو ملك میخواهند و خلق درین فتنه هلاک شدند بر من گواه باشید که من علی را از امامت بیرون کردم چنانکه این انگشتی از انگشت بیرون آوردم و انگشتی از انگشت بیرون کرد بعمر و عاص داد و عمر و انگشتی بستد و گفت ای قوم شما را معلومست که چندین هزار خلق کشته شد و علی فتنه میجوید بر من گواه باشید که من خلافت در معویه پوشانیدم چنانکه این انگشتی در انگشت کردم و انگشتی در انگشت کرد. ابو موسی گفت با من غدر کردی، آنگاه بلسکر گاه آمدند و آنچه اهل سنت گویند عمرو با ابو موسی غدر کرد و ابو موسی نمیخواست که امیر المؤمنین علی را خلع کند دروغست بلکه غدر این بود که ما یاد کردیم و ابو موسی را سخت بود که وزارت از او فوت شد. بدان که ابو موسی همیشه دشمن امیر المؤمنین علی بود و عثمان وی را امیری کوفه داده بود، چون عثمان را بکشتند امیر المؤمنین علی وی را بحال خود را کرد امیر کوفه بود تا آن وقت که عایشه و طلحه و زبیر ببصره رفتند و امیر المؤمنین علی خواست که دفع ایشان کند. چون بمنزلی رسید که میان کوفه و بصره است آنجا فرود آمد عمار را بکوفه فرستاد تا لشکر بیارد، چندانکه وی تحریض کرد لشکر را ابو موسی دفع میکرد و میگفت من از رسول شنیده ام که گفت فتنه باشد بعد از من هر که آن در یابد بهتر آن باشد که بخانه شود و در بر خود بیند و اهل کوفه قول او قبول میکردند. چون حال بدین جا انجامید عمار کس فرستاد و حال معلوم امیر المؤمنین علی کرد و امیر المؤمنین علی، حسن و عبدالله بن عباس را بکوفه فرستاد و ابو موسی را معزول کرد، او را عداوت امیر المؤمنین زیادت شد و ابو موسی از اصحاب عقبه بود، روزی میان وی و عمار خصومتی افتاد در مدینه رسول الله، ابو موسی دشنام میداد عمار را، قومی حاضر بودند عمار ابو موسی را گفت اصحاب عقبه چند بودند وی هیچ نکفت، قوم گفتند سؤال بر تو کرد چرا وی را جواب نمیدی، ابو موسی گفت در زمان پیغمبر گفتندی

که چهارده بودند، عمار گفت اگر تو در میان ایشان بودی پانزده بودندی، ابو موسی گفت بخدای ترا سوگو کند میدهم که مرا فضیحت نکنی، عمار گفت من نام کسی نبردم، و **واقدی** در کتاب تواریخ این معنی یاد کرده است اما نام ابو موسی نبرد. یکی از بزرگان صحابه با عمار مکاوحت میکرد، عمار وی را بدان طریق دفع کرد و عادت ایشان اینست که هر کسی که خواهد که ذکر یکی از صحابه کند در چیزی که موجب تشنیع باشد نام آن صحابی ظاهر نکند و گوید یکی از صحابه چنین کرد با چنین گفت القصه بطولها چون ابو موسی و عمرو عاص با لشکر گاه آمدند و خلق را غدر ایشان معلوم شد دوازده هزار مرد از لشکر امیر المؤمنین علی بر کشتند و گفتند تو کافر شدی بحکمین، از آن روز نام آن قوم محکمه کردند و ابتداء خوارج ایشان بودند. بدان که مذهب جمله خوارج آنست که امیر المؤمنین علی و عثمان و عایشه و طلحه و زبیر و مالک اشتر و معویه و عمرو عاص و لشکر ایشان کافر شدند و تبری از ایشان واجبست و نزد این ملاعین در وقت نکاح اگر تبری از علی نکنند نکاح منعقد نشود علیهم لعنة الله والملائكة والناس اجمعین.

باب ششم

در ذکر فرق معتزله و احوال ایشان

بدان که قومی گویند بیست فرقتند و قومی گویند هفت فرقت اول ایشان واصل بن عطاء بود ، ایشان دعوی کنند که او شاگرد ابو هاشم بن محمد بن الحنفیه بود و حسن بصری هم از معتزله بود و گویند اول معتزله او بود و قومی گویند اول معتزله غیلان دمشقی بود و او هم معتزلی بود و هم مرجی ، هشام بن عبد الملك او را بکشت .

اما واصل بن عطا اول کسی بود که اظهار منزله بین المنزلتین کرد و گفت صاحب کبیره از ایمان بیرون شود و کافر نشود پس او را نه مؤمن شاید خواندن و نه کافر بلکه فاسق خوانند و گوید گواهی امیر المؤمنین علی و طلحه و زبیر قبول نشاید کرد الا که بایشان دیگری بود . اما عمرو بن عبید گوید که گواهی علی و طلحه و زبیر هرگز نشاید شنیدن نه در اندک و نه در بسیار و ابو الهذیل گوید هر که طاعتی کند اگر چه نه از بهر خدای بود او مطیع باشد و گوید مقدرات خدای تعالی متناهیست و چون مقدرات وی فانی شد اهل بهشت و دوزخ بر هیچ قادر نباشند از نفع و ضرر با صحت عقول ، و خدای تعالی بعد از انتهای مقدرات نه بر منافع قادر بود و نه بر مضار و نتواند که ساکن را متحرک کند و نه متحرک را ساکن و نتواند که هیچ آفریند بعد از آن و خیاط او را عذری نهد جاهلانه و گوید ابو الهذیل بدین آن میخواهد که خدای جمله لذات در اهل بهشت جمع کند و جمله آلام در اهل دوزخ پیش از آنکه مقدرات وی فانی شود و این جهلست و گویند اهل آخرت ملجأ باشند بکردن فعل

و بحقیقت فعل نه از ایشان بود چنانکه جمله مجبّره گویند از جهمیان و کلابیه و نجّاریه و اشاعره در دنیا، و گویند خدای تعالی قادرست بقدرت و عالمست بعلم و قدرت و علم ذات و یست و گویند کلام خدای بعضی نه در محلّ بود و آن قول کن باشد در محلّ و آن از جنس کلام ما بود.

اما نظام و اتباعش گویند خدای تعالی بر فعلی قادر بود که بداند که صلاح خلق در آنست و نتواند که چیزی کند با بندگان که صلاح ایشان در آن نباشد و نتواند که زیاده کند بر عذاب اهل دوزخ و نتواند که چیزی از آن کم کند و همچنین نتواند که زیادت کند بر نعیم اهل بهشت و نتواند که نقصان کند و گوید خدای قادر نبود بر آنکه درویش را توانگر کند و تندرست را مریض و بینا را کور کند و چون داند که درویشی و کوری و بیماری او را بهتر بود از توانگری و بینائی و تندرستی و نتواند که مار با کژدم یا جسمی آفریند که چون داند که صلاح در آفرینش غیر اینها بهتر است که در آفرینش اینها و جمله خلایق از زُبّانیه و جنّ و انس قادر باشند بر آنکه کودکی که بر کنار آتش ایستاده بود وی را در آتش اندازند و خدای تعالی بر آن قادر نبود، و گویند خدای تعالی مشکورست بر عدل و نیکوی کردن و اگر چه وی بر ظلم و زشتی قادر نبود و گویند ارواح يك جنسست و اجسام دو نوع یکی زنده و دوّم مرده و زنده محال بود که بمیرد و مرده محال بود که زنده شود و این مذهب ثنویانست و دیسانیه چنانکه ایشان گویند که انسان نورست زنده و طبع او آن بود که بر بالا شود و او نمیرد و نور سبکست که هرگز گران نشود و تاریکی چیزست گران که هرگز سبک نشود و مرده هرگز زنده نشود، و گوید حیوان جمله يك جنسند، مفارقت نباشد در تولّد ادراک و عمل، چون متفق بود دلیل باشد بر اتفاق مولد و يك جنس را دو عمل مختلف نبود چنانکه از آتش گرمی و سردی تصوّر ننهند و گوید افعال حیوان جمله يك جنسست و آن حرکت و سکون جمله متمثلند و علوم و ارادات از جمله حرکاتست و افعال يك جنسست فرق نیست میان آن کس که گوید لعن الله ابلیس و میان آنکه گوید رحم الله ابلیس، و گویند در عالم جزوی نباشد که متجزّی نشود و احاطت با جزای عالم ممکن

نبود و طفره اثبات کند و گوید جزو در مکان ناسع و عاشر بود بی آنکه گذر کرده بود بدان که میان هر دو طرف جسم باشد و از مکان اوّل زایل شده بود یا در مکان اوّل فانی شده باشد و گوید معلومات جز بحسّ نتوان دانست و مقدمات باستدلال توان دانستن نه بچیزی دیگر، و گوید خدای تعالی جمله مخلوقات را در يك زمان بیافرید بی تقدیم و تأخیر زیرا که مکون کمون بعضی را بر بعضی تقدیم و تأخیر بظهور می‌رساند پس آبا و امهات مقدّم نباشند بر اولاد، و گوید خبر تواتر با کثر ناقلان ممکن باشد که دروغ بود و روا بود که علم ضروری باخبار آحاد حاصل شود، و گوید ابو هریره دروغ بیش از همه خلاّبق گفتی و عمر را شك افتاد در دین در روز حدیبیه و در وفات حضرت رسول و در بر شکم فاطمه زد، و گوید انشقاق قمر و رؤیت جنّ مستحیل بود و گوید هر که صد و نود و نه درم خیانت کند یا بدزد فاسق نشود تا دویست درم نباشد و گوید هر که ترك نماز فریضه کند یا جمله نمازها عمداً عاصی نباشد در خدای تعالی و فاسق ترین خلقان باشد در حال سکر و از برای این گفت شاعر، و گویند این شعر خود از نظام است :

مَا زِلْتُ أَخَذُ رُوحَ الرِّقِّ فِي لُطْفٍ   وَاسْتَيْسِحُ دَمًا مِنْ غَيْرِ مَذْبُوحٍ
حَتَّى أَنْتَشِتُ وَلِي رُوحَانِي فِي جَسَدٍ   وَالرِّقُّ مُطَرِّحُ جِسْمٍ بِلا رُوحٍ

و گوید فضل در آخرت بر اطفال مانند فضل بود بر بهایم و حشرات و همه در بهشت باشند زیرا که فضل مختلف نبود.

و آسواری گوید معرفت خدای تعالی نه از ایمانست و هر آن چیزی که خدای را معلوم بود که نکند او بر آن چیز قادر نبود و هر چه خبر داد که نکند بر آن چیز قادر نبود و العجب که گوید او را قدرت باشد بر ضدّین .

و اسکافی گوید خدای تعالی بر ظلم قادر نباشد اما قادر بود که ظلم کند

بر اطفال و مجانین .

و جَعْفَرُ بْنُ مُبَشِّرٍ گوید بعضی از فاسقان اهل قبله بدتر باشند از زناده و مجوس ، و گوید اگر کسی مردی را بفرستد که فلان زن بسوی من بخواه ، باز آید و زن باوی بود ، مرسل آن زن را وطی کند آن وطی طلاق باشد و حدی بر وی واجب نشود چون نیت آن بود که او را زن خواهد کرد و اجماع صحابه بر حد کسی که خمر خورد خطاست و هر که حبه بدزد از ایمان بیرون باشد .

و بِشَرِّ گوید انسان قادر بود بر ایجاد الوان و سمع و بصر بر سبیل تولد و همچنین طعوم و رایحه هر که که اسباب بکند ، گوید خدای قادرست بر تعذیب طفل و ظالم بود در تعذیب او و چون او را تعذیب کند آن کودک عاقل و بالغ بود و عاصی و مستحق عقابست و این سخن متناقضست زیرا که میگوید خدای قادرست بر ظلم و بعد از کردن ظلم عدل شود .

و أَبُو مُوسَى مُزْدَارِ گوید هر که با سلطان اختلاط کند و در صحبت او بود کافر باشد و از وی میراث نگیرند و او از کسی میراث نگیرد و گوید خدای بر ظلم و دروغ قادر بود و اگر ظلم کند و دروغ گوید خدای تعالی بود ظالم و دروغگوی ، تعالی الله عَمَّا يَقُولُ الْمَلْحَدُونَ علواً کبیراً ، و گوید فعل از دو فاعل جایز بود بر سبیل تولد .

هِشَامُ قُوطِي گوید روا نباشد گفتن : حَسْبُنَا وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ ، و قرآن بدان ناطقت و میگوید : وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ .

و جمله معتزله گویند اثبات اسمای خدای تعالی کردن بقیاس جز از آن که در قرآن و سنتست روا بود ، و گویند هر که اعتقاد کند که خدای تعالی ضار و نافعست کافر بود ، و گویند شاید اطلاق کردن که خدای تعالی تألیف کرد میان دلها ، و گویند اعراض دلیل نباشد بر وجود صانع و نه بر صدق یکی از انبیا و رسل ، و گویند هر که افتتاح نماز کرد بشرایط و آخر نماز را فاسد کند اوّل نمازش معصیت بود و پیش از آنکه نماز را فاسد کند او را طریقی نبود که بداند که آن نماز معصیتست و فاسدست

پس اوّل نماز و آخرش معصیت بود.

أَصَمَّ گوید هر که اعتقاد کند که بهشت و دوزخ آفریده است کافر بود،
صَالِحِي گوید روا بود که جوهر خالی بود از همه اعراض و گوید وجود قدرت
و علم و ارادت و سمع و بصر و رؤیت در میت جایز بود.

أَحْمَد حَاطِط و حَدَّثِي گویند عالم را دو صانعست هر دو خالق یکی قدیم دیگری
محدث و آن مسیح است و روز قیامت حساب خلق مسیح کند و آنچه خدای تعالی
میگوید: وَ جَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا صَفًّا این معنی دارد و گوید قوله تعالی:
يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ یعنی عیسی، و گوید آنچه رسول گفت: تَخْلَقُ اللَّهُ
آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ یعنی بر صورت عیسی، و گوید آن حدیث که جبّار قدم در دوزخ
نهد یعنی عیسی قدم در دوزخ نهد، و گوید مسیح را از بهر آن مسیح خوانند که جسم
لحمانی در خود پوشانید و بدان ظاهر شد و بتناسخ گوید، و نیز گوید خدای تعالی پیش
ازین دور دیگر بیافرید و تن درست و معرفت دریشان بیافرید و نعمت بریشان تمام کرد
و مأمور و منهی حیّی قادرست و آن روح بود و حیوان جمله يك جنسند و جمله
حیوانات احتمال تکلیف توانند کرد و اگر چه صورتهای ایشان مختلفست و جواب امر
و نهی بنگردد و خرافات ایشان بسیارست در یاد کردن آن فایده نیست.

أَحْمَدُ بْنُ أَيُّوبَ بن بَانُوش اونیست بتناسخ گوید خدای تعالی جمله خلق را بیک بار
بیافرید و ایشان را تکلیف کرد هر که فرمان برد او را بعلّیین برد و هر که عاصی شد
او را بدین عالم فرستاد و در ادوار و صورتهای میگرداند الا آنکه چون بصورت بهیمی
رسید تکلیف از وی بیفتاد.

و أَحْمَدُ حَاطِط و حَدَّثِي طعن در نبی زدندی بدان که زنان بسیار داشت و گویند
ابوذر زاهد تر بود از رسول و این مذهب ایشان موافق مذهب مانویّه است که او
خلق بدان داشته بود که ترك نکاح کنند و بلواطه مشغول شوند تا نسل منقطع شود و

ارواح از ممازجت اجسام خلاص یابد .

مَعْمَر و اصحابش گویند هیچ از اعراض فعل خدای تعالی نیست بلکه اعراض

جمله از افعال اجسامست و اجسام پدید آید اما بطبع و اما باختیار ، و خدای تعالی بر اعراض قادر نبود پس بر اصل ایشان خدای تعالی نه خالق موت باشد نه خالق حیات پس اجسام خود زنده میشوند و توریة و انجیل و زبور و قرآن و جمله کتابها نه کلام خدای بود زیرا که نزد ایشان اینها نه قائم بذات خدای تعالی و نه فعل او اند و کفر این قوم بر هیچ عاقل پوشیده نماند ، و گویند خدای تعالی نفس خود را نداند زیرا که نزد ایشان شرط معلوم آنست که جز از عالم باشد و گویند انسان را هیچ فعل نیست الا ارادت و اعراضهای دیگر از افعال اجسام و اجسادست نه از فعل انسان بود و محدود غیر انسان باشد .

و ثَمَامَةُ الْأَشْرَسِ گوید که بسیار از حیوان مثل پشه و مکس و کیک و کنه و

مانند اینها ، ایشان را خالق نباشد و خود پدید آیند و ابْنُ قُتَيْبَةَ در کتاب **مختلف الحديث** گوید ثمامه خلق را دید که روز جمعه بمسجد جامع میرفتند بعضی یاران خویش را گفت این خران را ببینید که چگونه این اعرابی یعنی رسول صلی الله علیه و آله ایشان را سرگردان کرده است ، و جَاحِظ در کتاب **مضاحکه** گفته است که روزی مأمون میکذشت در راه ثمامه را دید مست ، در میان گل افتاده ، مأمون گفت : عليك لعنة الله ثمامه گفت : تَتَرَيَّ ثُمَّ تَتَرَيَّ ، مأمون بخندید و بگذشت .

ثمامه گوید همه کفار و فلاسفه و دهریان و زندیقان و مجوس و یهود و نصاری روز قیامت نه در بهشت باشند و نه در دوزخ و ایشان را و کودکان و بهایم را خدای تعالی خاک گرداند و باد ببرد زیرا که قیامت و بهشت و دوزخ جای ثواب و عقابند و اینها را نه ثواب باشد و نه عقاب از بهر آنکه ایشان خدای را بضرورت نمی شناسند و گویند افعال متوالد را صانع نباشد و این باطلست زیرا که اگر روا باشد که بعضی افعال را فاعل نبود روا باشد که جمله افعال را صانع نباشد و این کفر بود زیرا که افعالت که دلیلی بر

صانع می‌کند اگر فعل را فاعل نبود عالم قدیم باشد و گوید دار درین زمانه دار کفرست اما سبی حرامست، و مادر وی کنیزك بود پس لازم شود که وی حرامزاده بود. و ثمامه و جاحظ متفقند که بنده را هیچ فعل نیست جز از ارادت، و معرفت خدای تعالی ضروریست طبعاً. و ابن راوندی حکایت کند از جاحظ که او گفت که خدای تعالی هیچکس را ابداً در دوزخ بنگذارد و هیچکس را در دوزخ نکند الا آنکه آتش بطبع خویش ایشان را بخود درکشد و کتاب **حیل دزدان** و کتاب **غش صناعات** و کتاب **نوامیس و مخاریق** تصنیف کرده است و غرضش دزدی آموزانیدن و غش کردن و مخرقه دانستن بوده است.

نَحِیَّاط گوید: جسم پیش از وجود جسم بوده است پس عالم قدیم باشد،

آصَم گوید: معویه امام بود،

ابو القاسم کعبی گوید که معرفت خدای تعالی در قیامت در کسی بود چنانکه در دنیا، پس لازم بود روا داشتن کفر و ضلالت و وقوع شک و جهل از اهل آخرت و این خلاف اجماع امتست و کعبی گوید خدای تعالی قادر نباشد که چیزی کند با یکی از مکلفان نیکوتر از آنکه کرده است در دنیا. و فَضْل حَدَّثَنِي گوید: هیچ حیوانی نباشد از هر نوع که بود تا کیک و پشه و جز اینها الا که در میان ایشان نبی نباشد و خدای تعالی خلق را در بهشت بیافرید و چون در بهشت معصیت کردند ایشان را از آنجا بیرون کرد، هر که در دنیا چیزی یابد بنسبت آن یابد که در اوّل مطیع بوده باشد و اگر رنج و بلا یابد بسبب آن بود که در دور اوّل گنه کرده باشد و اعتقاد فضل و قومش مانند اهل تناسخ باشد و حِمَارِیَه از ایشان گویند که انسان قادر بود که بعضی از حشرات بیافریند. و یکی از علما گوید مردی بود در نیشابور ازین قوم و او را عیسی خَبَّاز گفتندی، درین مسئله با ابو علی تَقَفّی مناظره کرد و بعد از دوسه روز پیش ابوعلی آمد و گوشت پاره کننده کرم درو افتاده در دست داشت، گفت این کرمها خلق منست

ابو علی گفت اگر تو ایشان را آفریدی بگو تا عدد ایشان چندست ، مرد منقطع شد .
 أَبُو عَلِيٍّ جُبَّائِي وَ بَعْضِي اَزِيشَان كَوِينْد كِه اَبُو عَلِيٍّ كَفْت رَوَا بُود كِه خدای تعالی
 را مطیع خوانند زیرا که طاعت موافق ارادت بود نه موافق امر و چون خدای تعالی مراد
 بنده روا کرد و حاجت او بر آورد مطیع بنده بود و روا بود که گویند زنان عالم را
 خدای تعالی آبتن کند زیرا که خلق او می آفریند .

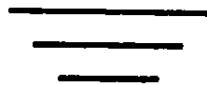
اما ابوهاشم گوید خدای قادر نبود بر آنکه جز وی از دنیا نیست کند مادام
 که زمین و آسمان باشد و چون خواهد که عالم را فنا کند جز وی از فنا بیافریند و
 بدان يك جزو فنا جمله عالم نیست گرداند و این محال بود از بهر آنکه چون فنا ضدّ
 عالم باشد و عالم ضدّ فنا چگونه بيك جزو از فنا عالمی بدین عظیمی نیست گردد پس
 لازم بود که بهر جزوی از عالم جزوی از فنا بیافریند آنکه جمع ضدّین بود ، اجتماع
 مستحیلست در عقل ، و گوید روا بود که کسی مستحقّ ذمّ و عقاب باشد اگر چه نه
 عاصی بود زیرا که مکلف قادر روا بود که نه فعل کند و نه ترك ابدأ و اگر چه ممنوع
 نباشد او را کوئیم اگر این قادر مأمور بود بیکی از مقدورات وی و نکند مستحقّ عقاب
 بود نه از بهر آنکه معصیتی کرده است بلکه از برای آنکه واجب بجای نیاورده است
 و نیز وی را کوئیم اگر شاید که کسی عاصی باشد و اگر چه فعل معصیت نکرده باشد
 و گوید کافر اگر مسلمان شود و يك درم در ذمّت وی بود از مظالم و بمیرد ابدأ در
 دوزخ بماند و ایمان وی را سود ندارد ، و گوید اگر کسی توبه کند از گناهی که کرده
 باشد و او را در وقت توبه بر مثل آن گناه قدرت نبود توبه درست نباشد یعنی اگر
 کسی دروغی گفت و بعد از آن گنّک شد یا حرام کرد و او را عورت بریدند توبه ایشان
 قبول نباشد ، و گوید هر که بر خلاف ایشان باشد همیشه در دوزخ بود ، پس نزد ایشان
 بهشت خالی بماند که خلق همه در دوزخ باشند ،

و این اخشید و اصحاب وی از معتزله ابوهاشم و اتباع وی را کافر دانند

و ابو علی گوید روا بود که يك عرض موجود بود و معدوم ،

ابو الحسن بَصْرَی از شاگردان قاضی عَبْدِ الْجَبَّارِ هَمْدَانِی خلاف جمله معتزله
کند در چند مسئله، گوید معدوم نه ذواتست، و گوید کرامات حَقُّست چنانکه
مجبَّره گویند، و در زمان مامعزله بیش از دوفرق نبابی یا بَهْشَمِیّه یا ابوالْحُسَیْنِیّه
و مقالات هر قومی اندک یاد میکنیم تا ملالت حاصل نشود.

اما مقالات نظام یاد کردیم پیش ازین حکایات و چون بدین موضع رسیدیم
خاطر تقاضای آن کرد که کلمه چند دیگر از مقالات وی درین موضع یاد کنیم.
بدان که نظام و اتباعش گویند قدرت و علم و حیوة و سمع و بصر و اردات خدای
تعالی شاید گفت که اشیاء اند و نه اجسام و نه اعراض و نه او اند و نه جز ازوند و نه
بعضی ازو زیرا که صفاتند و صفات را صفتی دیگر نباید کردن، و گوید افعال بندگان
صفات ایشانست و صفت ایشان نه ایشانست و نه جز از ایشان و آن اعراضست و نه اجسام
و نه اشیاء و این سخن متناقضست زیرا که اگر جواهر اعراض باشد لازم باشد که اشیاء
بود، و گوید حرکات و سکونات و اردات و کلام و طاعت و معصیت و کفر و ایمان
و لونها و طعمها و بویها جمله اجسامند و لون جسم طعم و بوی ویست، و زُرْقَان از
وی حکایت کند که او گفت هر حرکت فعلست و سکون نه فعلست.

باب هفتم

در مقالات جهنم صفوان و اتباع وی

بدان که جهنم صفوان بدعت و مقالات او بتر مذ ظاهر شد و سلم بن آخوزمازنی اورا بکشت بمر و در آخر ملک بنی امیه و بدعتهای او بسیارست اندکی یاد کنیم و آن هشت چیز ست که از همه فضایح وی زشتترست و ظهور مقالات جهنم در زمان تابعین بود:

اول گوید خدای تعالی چیزی بیافرید و نام او رَحْمَن پس عرش بیافرید و گفت **الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى** یعنی آن رحمن مخلوق.

دوم آنکه گوید خدای تعالی را وصف نشاید کرد بآنکه او شیئت و نه شاید گفتن که عالم وحی و سمیع و بصیر و موجود، و بحول و قوت وصف نشاید کرد و روا بود که گویند قادرست زیرا که فاعل جز وی نیست و نشاید وصف او کردن بهر چه در قرآن و سنت آمده است از اسما و صفاتی که آن مشترکست پس لازم بود که او را جز از خالق و رازق و قادر و اله نتوان گفت،

سیم آنکه گوید خدای تعالی عالمست بعلمی محدث و در ازل عالم نبود،

چهارم آنکه گوید که چون خلایق که اهل بهشت باشند در بهشت روند و اهل دوزخ در دوزخ آنکه بهشت و دوزخ با جمله مخلوقات نیست شوند و جز از خدای تعالی هیچ نماند و خدای در قرآن میگوید: **أَكُلْهُمَا دَائِمٌ**، مأ کولات بهشت دایم بود و میگوید: **عَطَاءٌ غَيْرٌ يَجْذُوذُ**، عطائست که هرگز قطع نشود و میگوید: **خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا**، اهل دوزخ از کفار همیشه در دوزخ باشند،

پنجم آنکه گوید خلق را هیچ قدرت و فعلی نیست و ایشان مضطر و ملجأ اند

بر افعال چنانکه درخت مضطربست در حرکت چون باد وی را بجنباند و کوه مضطرب است و اضافت با بنده بر سبیل مجاز بود نه بر حقیقت چنانکه گویند درخت می جنبد و آب میرود و دریا ایستاده است، ایشان را در آن هیچ فعل نیست حیوان نیز [بر] همین مثال بود و او هیچ فعل نتواند کردن البته؛

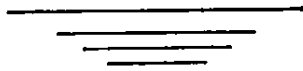
ششم گوید حق تعالی معلوم خلق نیست زیرا که معلوم مخلوق بود،
هفتم گوید نشاید که کسی گوید الله یا رب خدای من یا خالق منست زیرا که خدای را نتوان دیدن و هر چه نتوان دیدن خبر دادن ازو محال بود،
هشتم گوید قدرت و مقدور و علم و معلوم یکی باشد،

اما ضراب بن عمرو و قومش گویند هر چه خدای تعالی آفریده است در آسمان و زمین از جمله چیزها، ملائکه و حیوان از انسان و هر چه حیوة دارد همه ارادت خدای تعالی است، بمیرد و زنده شود و خورد و آشامد و جماع کند و ظلم و فواحش کند و کافر شود و چون کافر شد و فواحش کرد خدای تعالی ازو بیزار شود و او را دشمن دارد و گوید حدّ ارادت و حقیقتش اینست، و گوید جسم مرگبست از لون رطعم و رایحه و حرارت یا برودت و یبوست یا رطوبت و گوید عذاب کور و سؤال منکر و نکیر محال بود و گوید امامت غیر قرشی درست باشد و گوید استطاعت یدش از فعل بود و بعد از فعل باشد و با فعل بود.

و بکریّه گویند و این بکر به اصحاب بکرخواهر زاده عبدالواحد باشند که انسان روحست چنانکه نظام گوید و گویند خدای را در قیامت ببینیم بر آن صورت که وی بیافریند و گویند هر که گناه کبیره کرد منافق بود چنانکه حسن بصری گوید، و گویند معبود صاحب کبیره شیطان بود اگر چه وی از اهل ایمانست و گویند سیر و پیاز حرامست و گویند اگر بادی در شکم کسی بجنبد و ضویش واجب بود.

سُلیمان بن عباد صیمری گوید تحدی بقرآن واقع نشد از بهر آنکه قرآن عرضست و عرض دلیل نبود بر صدق رسول و معجز باید چیزی بود که و جودش بصورت دانند و گوید هر چه در قرآنست از لفظ تحدی بر طریق مدح و مبالغت کلام آمده است

و وصف حسن اونه از بهر حقیقت تحدی و آنکه خلق عاجز باشند از مثل نظم قرآن
و این کفرست که خدای میگوید: قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا
بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً ، و گوید
قبایح مختلف باشد بحسب فاعلان ، اگر فواحش و قبايح و ظلم خدای تعالی کند نیکو
بود و اگر بنده کند زشت بود چنانکه مجبّرہ گویند .

باب هشتم

در مقالات مرجیان

بدان که مرجیان پنج فرقتند :

اول یُونُسیان و ایشان اصحاب یُونُسِ شِمَری اند و گویند ایمان معرفت خدای

تعالیست و خضوع او و خضوع ترك استكبار بود یعنی خود را بزرگ ندانی و او را دوست داری چون این خصایل در یکی جمع شود مؤمن بود، و گویند ابلیس خدای تعالی را میدانست و میشناخت اما باستكبار كافر شد پس هر يك خصلت از این خصلتها بگذارد كافر بود.

فرقه دوم غَسَانِیّه اند و نسبت ایشان با غَسّان بود رئیس ایشان و این مرجیان

كوفه باشند مثل ابو حَنِيفَه و ابو یوسف و مُحَمَّد بن الحسن و جَهْم و غِلان و

ابن عِمْران و ابو شِمَر و فَضْل رَفَاشِی و جز ایشان از أَصْحَابُ الرّأی گویند

ایمان قولست نه تصدیق و عمل، گویند خدای تعالی اصحاب کبائر را بیامرزد و هیچ عذاب نکند، و گویند باید که مقرر بود بهر چه خدای تعالی بخلق فرستاد بر طریق جمله دون تفصیل و گویند ایمان زیادت شود اما نقصان نپذیرد و گویند که اگر کسی گوید که میدانم که خدای تعالی خنزیر حرام کرده است اما نمی دانم که این خنزیر کوسفندست یا حیوانی دیگر مؤمن بود و اگر گوید که خدای تعالی حج بر خلق واجب کرده است و بخانه خدای تعالی میباید رفت اما نمیدانم که خانه خدای تعالی کعبه است یا خانه یمن یا بمغرب مؤمن بود و اگر گوید که میدانم خدای تعالی محمد را بخلق فرستاد برسالت اما نمیدانم که محمد زنگی بود یا هندی یا رومی یا عربی مؤمن بود و غَسّان

این حکایت از ابوحنیفه روایت کرده است .

فرقت سیم ثوبانیّه ، ایشان اصحاب آبی ثوبان اند ، گویند ایمان معرفت

خدای تعالی بود و معرفت رسول و هر چه نشاید در عقل که خدای تعالی ترك آن کند و آنچه ترك آن روا باشد معرفت آن نه از ایمان بود .

فرقت چهارم ثومنیّه اند ، ایشان اصحاب ابو معاذ ثومنی ، گویند ایمان آن

باشد که تور را از کفر نگاه دارد و آن خصلتهای چندست که اگر کسی آنرا ترك کند یا یکی خصلت از آن خصلتها وی کافر بود و آن خصلتها که بترك آن یا یکی از آن کافر شوند ایمان بود و هر کبیره که مسلمانان اجماع نکرده باشند که بترك آن کافر شود یعنی بترك واجبی ، آن ترك نه کبیره بود اگر چه تارك آن را فاسق خوانند .

و گویند که اگر کسی مسلمانی را بکشد و یا لطمه بر وی می زند کافر شود نه از بهر لطمه و قتل ولیکن از بهر استخفاف و عداوت و بغض مسلمانان .

فرقت پنجم مریسیّه اند ایشان اصحاب مریسی باشند و ابن راوندی درین

موافق ایشان باشد ، گویند ایمان تصدیق بدل و زبان باشد ، و گویند سجود بآفتاب و ماهتاب نه کفر بود اما علامت کفر باشد و گویند صفتهای خدای تعالی مخلوق باشد الا چهار صفت : قادری و عالمی و مشیت و تخلیق ،

و صالحی از ایشان گوید ایمان معرفت خدای تعالی باشد فحسب ، و کفر آن

بود که خدای را نشناسد و اگر کسی گوید که خدای سه است کافر نبود اما این قولیست که کافر اظهار کند و گوید معرفت خدای تعالی دوستی وی بود و فروتنی کردن خدای را و چون خدای تعالی را شناخت اگر منکر رسول بود ایمانش درست باشد و گوید نماز و جمله مأمورات نه عبادت خداست بلکه عبادت خدای تعالی معرفت وی باشد و ایمان يك خصلت باشد و زیادت و نقصان پذیرد .

و ابو شمر مرجی گوید ایمان معرفت خدای تعالی بود و معرفت دوستی اوست

و خضوع بدل و اقرار بزبان بدان که خدای یکیست بی مثل ، اگر حجّت انبیا ظاهر

شده باشد اقرار بانبیا و تصدیق ایشان را از ایمان بود و نه هر خصلتی از بن خصال ایمان باشد و نه بعضی از ایمان مانند سیاهی و سفیدی در ابلق ، نه هر یکی از ایشان ابلق است و نه بعضی ، و ابن شیبہ حکایت کرد از ابو شمر که ایمان معرفت خدای تعالی و رسول بود و هر چه وی آورد از نزد خدای تعالی و معرفت عدل و هر که در آن شك آورد کافر باشد و آنکه در کفر وی شك کند وی نیز کافرست و معرفت بی اقرار نه ایمان بود .

و غیلانیّه از مرجئه گویند معرفت اول ضروری بود و ایمان معرفت دوم بود بخدای تعالی و دوستی و خضوع و اقرار بهر چه رسولان از نزد وی آورده اند .
و محمد بن شیبہ از ایشان گوید ایمان معرفت خدای تعالی بود و اقرار کردن بدان که او یکیست بی مثل و معرفت رسول و آنچه آورد از نزد خدای تعالی چیزی که میان مسلمانان در آن خلاف نباشد ، و ترك استکبار و دوستی خدای تعالی و خضوع کردن و هر خصلتی از ایمان طاعتست و بعضیست از ایمان و هر که خصلتی از ایمان ترك کند کافر بود .

و مرجیان بعضی جبری باشند و بعضی عدلی و گفته اند که بعضی نیز مشتهی باشند والله اعلم ، و ظهور مرجیان در زمان مأمون بن هرون الرشید بود .

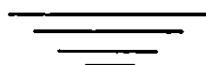

باب نهم

در بیان ظهور مقالت نجاریان

بدان که مقالت نجّار و اصحابش در زمان مأمون بود و ایشان در اصل سه فرقند: اول بُرْغُوْثِیّه، دوم زَعْفَرَانِیّه، سیم مُسْتَدِرّ که جمله در صفات باری تعالی با معتزله موافق باشند و نفی رؤیت کنند و در افعال و کسب و آنکه استطاعت مع الفعل بود با مجبّره موافق باشند و در قرآن که کلام خداست بسه فرقت شدند، فرقتی گویند چون بنویسند جسم بود و چون خوانند عرض باشد و این کفر باشد از بهر آنکه بخون یا بنجاست بنویسند لازم بود که حروف که از نجاست نوشته کلام خدای بود تعالی الله عن ذلك و گویند اگر قرآن را بر سنگ یا چوب نقش کنند آن قرآن بود بعد از آنکه سنگ و چوب بودند و مستدر که گویند رسول باصحاب خویش گفت قرآن مخلوقست و هر که چنانکه رسول گفت که قرآن مخلوقست نگوید کافر بود و بعضی گویند که رسول نگفت که قرآن مخلوقست و مستدر که گویند اقوال هر که مخالف ایشان باشد کفر و ضلالت بود و بدعت و گفته اند اگر یکی از مخالفان گوید لا اله الا الله محمد رسول الله قول او کفر و ضلالت باشد پس ایشان را لازم بود که اگر کسی گوید که حسین نجّار نه کافر بود بلکه مسلمان بود او حلال زاده بود نه حرام زاده این قول نزد ایشان کفر و ضلالت باشد یا کسی گوید که حسین نجّار بحشر و روز قیامت و بهشت و دوزخ ایمان داشت این جمله نزد ایشان کفر و ضلالت بود و چون این کفر و ضلالت بود درست کرده باشند که حسین نجّار نه حلال زاده بود و نه مسلمان و اگر گویند این سخن که شما گفتید راستست نه کفر و ضلالت، اصل مذهب خود باطل کرده باشند و ایشان را گوئیم اساسی بدین صفت که شیخ^۱ شما نهاده است بر هیچ عاقل فساد آن

پوشیده نماند و حسین نجّار گوید که اعراض چون جمع شود مثل لون و طعم و رایحه
جسم بود چنانکه ضمّار گفت و ظاهر آنست که این خلاف مذهب ویست و بر وی
بسته اند اما گوید افعال متولد از فعل خدای تعالی است نه از طبع یا فعل دیگری
چنانکه مجبّره گویند و حسین گوید عذاب کور محالست .

باب دهم

در مقالات کرامیان و اول ظهور ایشان

بدان که ظهور أَبُو عَبْدِ اللَّهِ کَرَّام در زمان عَبْدِ اللَّهِ بنِ طاهر بود بنیشابور و اصل ابو عبدالله کَرَّام از سیستان بود.

عبدالله بن عمر روایت کرد که رسول الله نشسته بود و ابوبکر و عمر و عثمان و صحابه از مهاجر و انصار، و من در پیش وی رفتم و او با صحابه سخن می گفت، گفت قومی ظاهر شوند در امت من و ابتدای ظهور ایشان بعد از دویست و پنجاه سال بود و ایشان بروز روزه دارند و شب نماز کنند بر بای خلق، و جامه های ایشان کهنه بود و جمعیتشان از بهر طمع بود و همتشان آن بود که شکم پر کنند، رویهای ایشان زرد بود و دلهای ایشان سیاه، در ذات خدای تعالی سخن گویند بجهل و انکار کتاب خدای کنند و علم آموزند از بهر طمع دنیا، هر که ایشان را بیند باید که با ایشان مخالط نکند و چون بمیرند برایشان نماز نکند و اگر بیمار شوند ایشان را نپرسد، گفتم مادر و پدرم فدای تو باد ای رسول خدا بکدام علامت ایشان را بتوان شناخت، گفت ایشان چون ظاهر شوند ظهورشان بخراسان بود و آن که اصل مذهب ایشان نهاد از سجستان باشد و آن قوم باشند که ایشان را کَرَّامیّه گویند، ایشان بدترین اضعاف مرجیان باشند و ایشان رئیس خویش را بنام من خوانند و من ایشان را حلال نکنم زیرا که او دین مرا بدل کند و انکار سنت من کند و گوید ایمان اقرارست و دین اضطرار، لعنت خدا برو باد و اتباع و دوستان وی و این کلمه را رسول الله سه بار بگفت یعنی لعنت.

قاضی ابو جعفر محمد بن اسحق زوزنی، و او از مصنفان اصحاب شافعی بود
 گوید در کتابی از تصانیف ابو عبدالله کرام دیدم در باب آنکه روا نباشد که بر زمین کسی
 گذر کنند بی دستوری وی الا در يك حالت و این آن وقت باشد که جنازه رهبانی
 در راهی تنگ بوی رسد و در جنب راه باغی یا زرعی از آن کسی باشد لازم بود که
 در آن جای رود و بایستد و يك مشت خاك بر گیرد و چشمها فرو گیرد تا چون جنازه
 برابر وی رسد خیزو بر آن خاك اندازد و خاك را بر جنازه بر افشاند و از پس وی بگوید:
 اَللّٰهُمَّ الْعَنَّهُ لَعْنًا تَامًا كَثِيرًا خُدا یا برو لعنت کن لعنتی تمام و بسیار. و قاضی
 گوید که ابو عبدالله کرام را کتابی هست از تصانیف او و آن را نام کتاب السیر است
 و بخط خود بر پشت آن کتاب نوشته است: لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ، و از جمله چیزها
 که در آنجا یاد کند گوید چه فایده است در آفریدن سباع و چون آفرید قوت وی را
 گوشت کند و ایشان را بر حیوانات مسلط کند تا خونشان می ریزند و گوشتشان میخورند
 و می توانست که قوتشان نبات و گیاه کند و نکرد، اگر بکردی بحکمت نزدیکتر بودی
 بیان کنید که وجه این تدبیر خود چیست. و هم درین کتاب گوید: بنی آدم گنه
 می کنند و این حیوانات از اشتر و گاو و کوسفند و صید های مرغان که گوشت ایشان
 می خورند هیچ گنه ندارند از برای چه گوشت اینها مباح کرد و در کدام حکمت روا
 بود که عاصیان و کمراهان را بر مطیعان مسلط کند، و هم درین کتاب گوید: چه
 فایده است در آفریدن مار و کژدم و موش پس فرمودن که ایشان را بکشید تا رسول الله
 گوید خدای تعالی شجاع دوست دارد و اگر خود ماری کشته باشد و گوید که موش را
 بکشید اگر چه در حرم باشد، و هم درین کتاب گوید: این چه خصومتست از احادیث
 انبیا که بنی آدم را در آن افکنده اند تا ایشان بشك می افتند، چرا ملاکی بدیشان فرستاد
 چون نه از جنس آدمیان بودی خلق را بخدای خواندی ایمان آوردندی و هیچکس بخلط
 نیفتادی و این کتاب را از بهر آن سر خوانند که آن را ظاهر نکنند الا بر خواص قوم
 ما. قاضی گوید خبر دادند مرا که روزی بنزازی پیش ابو عمرو مازنی حاضر بود،

ابو عمرو او را گفت ابو عبدالله کترام بر سالت اولیتر بود از محمد بن عبدالله ، ابو عمرو گفت بچه دلیل و از کجا میگوئی ، گفت زیرا که ابو عبدالله کترام زاهد تر بود و بعلم کلام از محمد علم تر بود و نیز کار زار نکرد با کس و کس را نکشت و خانه کس نبرد ابو عمرو گفت حال چنینست که تو میگوئی ولیکن این ظاهر مکن نزد عموم که بر ما تشنیع زنند و اعتقاد من اینست که تو گفتی ، بزاز می گفت چرا غلاة بظاهر میگویند که جبرئیل را بعلی فرستاده بودند بغلط بمحمد رفت و جایز نبود که ما گوئیم که ابو عبدالله کترام از محمد بر سالت اولیتر بود ، ابو عمرو و گفت از بهر این ایشان را بر منبر ها و منار ها لعنت می کنند ، می خواهی که ما را نیز مانند ایشان لعنت کنند ، گفت نه ، ما زنی گفت پس این اعتقاد پنهان دار . و از مابلوس (؟) که از کبار ائمه کترامیان بود پرسیدند که ابو عبدالله کترام فاضلتر بود یا رسول ، گفت نام دو بزرگ بردید و قدر ایشان بسیار عظیم و بزرگست ، تمیز کردن میان ایشان دشوار بود ، اما ابو عبدالله کترام تصانیف بسیار کرده است و محمد هیچ کتاب تصنیف نکرده است . قاضی گوید درین کتاب گفته است ابو عبدالله کترام : اگر رسول از بهر خلق شریعتی نهاده بخلاف این که نهاده است بهتر بودی زیرا که میگوید اگر فسوی یا شرطه از شخصی بیرون آید وضو بر وی واجب بود و اعضای وضو هیچ گناه نکرده اند شستن و مسح آن واجب می کند و جز از موضع است که گناه می کند یا کرده است نمی باید شستن با آنکه جرم وی کرده است کسی را که گناه نکرده است بجرم دیگری مؤاخذه میکند این نه حکمت بود . هم در کتاب سر میگوید چرا چون یکی دیگری را بکشد بخطار رسول گوید دیت مقتول بر عاقله بود و ایشان کسی را نکشتند ، بدانکه قاتل خویش ایشان بود دیت مقتول بر ایشان واجب کند و از مجرم هیچ نستانند . دیگر آنکه غسل بر جنب واجب کند و مجرم ذکر باشد نه اعضای دیگر این نه حکمت بود که جمله تن را بگناه ذکر مؤاخذه کنند . و همچنین گوید چون آب نیابد بخاک تیمم کند در وضو نظافت هست چون آب نیابد حکمت آن بود که اعضا را بخاک پلید آلوده کند بدان خاک که در وی مالد . و نیز گوید رسول فرمود که هر دو چشم را دیت تمام بود و هر دست را

دیت تمام و محاسن را دیتی و در هر دو پای دیتی و در زبان دیتی و همچنین اعضای دیگر تا دیات بیشتر شود و بستانند و چون بکشتند يك دیت واجب شود و در کشتنش این جمله اعضا فاسد میشود این نه حکمت باشد، اگر دیت بدن بر اعضا کردی بسوی چنانکه هر عضوی را قسمی بودی بهتر و نیکوتر بودی زیرا که مجموع اعضا را دیتی بود چنانکه بدن را. و همچنین گوید نه حکمت بود بریدن دستی که دیت وی پانصد دینار باشد از بهر دانگی و نیم که بدزدد. و گوید محمد خلق را بشك افکند در نبوت خود که یکی را حبس میکرد و یکی را می کشت و دیگری را می گذاشت چنانکه می خواست و یکی را بکشت و دختر وی بیامد و در حق رسول قصیده بگفت و او را مدح کرد و بعد از مدح عتاب کرد بکشتن پدرش و گفت پدرم را که از قریش بود و او را با تو قرابتی بود بکشتی، محمد گفت اگر پیش از قتل او بیامدی او را بتو بخشیدمی و هلاکش نکردمی اگر خدای تعالی فرموده بود کشتن او چرا گفت نکشتمی و اگر نفرموده بود چرا بکشت و امثال این از افعال ملوک و متسلطان بود نه از افعال انبیاء. و درین کتاب گوید فسوی از کسی بیرون آید لابد باوی تری بود اگر چه اندك باشد چرا نمی فرماید که زیر جامه بشوئید چنانکه بادی از غبار خالی نبود فسوه از تری خالی نبود. و گوید نیت در جمله عبادات واجب نیست، وضو و غسل و نماز و زکوة و روزه و حج چون فرض بودی نیت درستست و چون سنت بود نیت باید کرد. و گوید هیچ تکبیر در نماز کن نیست و نماز شدت خوف را تکبیر بود و در آن ایما نباشد از بهر رکوع و سجود و اگر در جامه نجس نماز کند اعادت لازم نباشد و اگر چه در حال نماز بنجاست جامه عالم بود. و قاضی ابو جعفر کتابی کرده است و دیگر جز ازین هزار مسئله از فضایح این قوم آنجا یاد کرده است و گوید قعود در نماز و هر دو تشهد سنت بود و گوید چون سر از سجده آخرین برداشتی نماز تمام بود و کتاب الشر اول تا آخر در تشنیعات و اعتراضات بود بر خدای تعالی و رسول و جمله انبیا و آنچه یاد کردیم انمود چیست از آن هزاران، لعنت و نفرین بر آن ملعون و اتباع وی باد. و آن ملعون کتابی دیگر کرده است نامش کتاب عذاب القبر و در آنجا گوید: بدان ای دوست خدای که در نماز باشی و از تو باد اندك بیرون آید

شیطان ترا گوید ای دوست خدای بادی با فسوھی از تو بیرون آمد بکوی دروغ گفتی هیچ شرطه و فسوه از من بیرون نیامد، اگر دَوَم و سِیم بار همچنین گوید تند شو و خشم گیر و کوی سوکند بخور بطلاق و عتاق که این معنی از من بوجود آمد اگر بطلاق و عتاق سوکند بخورد دروغ می گوید و اگر سوکند نخورد بدان که هم دروغ می گوید که شیطان باک ندارد از سوکند بدروغ خوردن. خرافات این ملعون نگر که چگونه حدّث در نماز روا می دارد و امثال این حکایات درو بسیار بود. و از جمله چیزها که کَرّامیان را که اتباع او اند بدان وصیت کرده است گوید جمله گناهان از لواطه و زنا و استمناء و دزدی کردن و گواهی بدروغ دادن پنهان بتوان کرد الا خمر خوردن که پنهان نمی توان کردن. آب روی مردم بیرد و با او هیچ نفاق نتوان کرد. پس من جمله کبایر بر شما مباح کردم الا خمر که آنرا بر شما حرام کردم بَرّازی از اصحاب ایشان گوید از عبد الجسیم بن ابی عبدالله کَرّام شنیدم که او گفت از پدر خود ابو عبدالله کَرّام شنیدم که او گفت اگر يك قطره خمر در دریای آبسکون افتد و بُنجشکی از آن آب خورد قطره و بیرد و بعد از هفت سال بدریای محیط رسد و ذرّه از سرکین بُنجشک در دریای محیط افتد آب دریای محیط و گوشت هر حیوانی که در آن دریا باشد حرام شود تا اگر کسی ذرّه گوشت ماهی که در آن دریا باشد بخورد حدّ بر وی واجب شود و اگر بمیرد نماز بروی نشاید کردن و او را در ناوس مجوس باید انداخت تا مرغان او را بخورند. و گوید اگر چه آب اندك بود چون نجاستی در وی افتد و رنك یا بوی یا طعم بنگرداند پاك بود. و دیگر گوید اگر کسی بول در آب ایستاده یا روان کند یا غایط در آب روان کند حدّ قذف بروی واجب شود و آن هشتاد تازیانه باشد. دیگر گوید مسح نعلها کردن واجب بود و گوید غسل از استمناء کردن واجب نبود و گوید مجامعت اگر نه بدخول بود بلکه بین الفخذین غسل واجب نکند اگر چه انزال منی حاصل شود و گوید لواطه کودکان و بزرگان کفار و مشرکان و مجوس و یهود و نصاری عبادت باشد و گوید قوله تعالی :

لَا يَظَاوُنَ مُوطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نِيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ

صَالِح، دلیل بود بر آنچه از پیش گفتیم و شاعر ایشان این معنی شعر آورده است:

وَكَمْ مِنْ يَهُودِيٍّ مَلِيحٍ عَلَوْتُهُ   وَ أَحْسَنُ شَيْئِي مُسْلِمٌ فَوْقَ كَافِرٍ

و گویند بین الافخاذ مباحست از آن همه خلق زیرا که پیغمبر گفته است:

أَعِيرُوا أَفْعَادَكُمْ فخذهای خود را بعاریت بدهید و این ملعون معنی حدیث نمیداند

و این قصه معروفست و آن چنان بود که رسول وقتی در سفر بود و صحابه با وی

بودند، جماعتی از صحابه رنجور بودند و ضعیف، نمی توانستند بر چهارپای نشستن

رسول این خبر بگفت: اعیروا افخاذکم، یعنی زانوهای خود آرید تا ضعیفان پای بر آن

نهند و بر چهار پای نشینند، ملعون حدیث نبوی را بنوعی زشت تفسیر کرد. و گوید

زن چون پاک بود، طیش بغیر معهود حرام بود و چون حیض شود شاید وطی کردن

بغیر معهود. و گوید مثال این چنان بود که آب بود تیمم روا نبود و چون آب نباشد

تیمم کنند و شاعرشان درین معنی گوید

لَا هُتُكُنْ خِلَقَةُ الْجَبَّارِ   وَ يُؤْخَذُ الْجَارُ بِذَنْبِ الْجَارِ

تا این موضع سخن ابو عبدالله کرام بود و او را تصانیف چندست مالا مال از

کفر و زندقه و بدتر ازین و بدین اقتصار کنیم ^{الا} یک مسئله دیگر که اینجا یاد

کنیم: وقتی ابو عبدالله کرام در نشابور بود بیان اوقات نماز می کرد ابتدا بنماز صبح

کرد تا بنماز خفتن رسید گفت وقت نماز خفتن آن وقتست که شفق فرو شود، از وی

پرسیدند که شفق چیست گفت ستاره ایست روشن چون آفتاب فرو شود در جانب

مغرب پدید آید چون آن ستاره فرو شود وقت نماز خفتن بود.

قاضی ابو جعفر زوزنی گوید یکی از علمای کرام میان مهمان من بود چند روز

از بازار پنجه خریده بود روزی چون وقت نماز پیشین بود در مستراح رفت، پای برهنه

وضو کرد چون بیرون آمد آب از پای وی می چکید بر سجاده رفت، وی را گفتم تو

بر سر نجاست بمستراح رفتی و بیرون آمدی و پای بر نجاست زدی و نماز خواهی کرد

بانک برداشت گفت ای جاها، اشکال علم بخوان تا مردم ترا جاهل نخوانند و بسخریه

در تو ننکرند تو نمیدانی که پای بر نجاست خشک نهی پلید نشود اگر چه پای تر بود آنکه در نماز رفت، چون از قراءه فارغ شد روی با من کرد و گفت کسی را بفرست تا آن پنبه بستاند گفتم این چه نمازست که تو می کنی و آنکه بر رکوع رفت گفت سبحان ربی العظیم چون از رکوع سر برداشت گفتم مذهب کدام شخصست سخن گفتن در نماز، گفت ای جاهل تو ندانی که هر گناهی که کرّامی کند آنرا بنیکی بنویسند و هر نیکی که یکی بکند که نه کرّامی باشد او را گناهی بنویسند. قاضی گفت سید ابوالبرکات علوی با ابوبکر بن اسحق کرامی مناظره می کرد در امامت ابوبکر، گفت من امامت یزید بنص قرآن درست کنم و تو توانی که ایمان علی درست کنی، میان ایشان سخن بسیار رفت، سید گفت تو چگونه اثبات امامت کسی توانی کرد که او خون فرزند رسول بناحق بریخت، کرّامی گفت غایت ما فی الباب آنست که او خونی بناحق بریخت و خون ناحق ریختن ابطال امامت نکند، خدای تعالی گفت: **إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا تَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ**، پس امامت یزید درست بود. سید ابوالبرکات گفت ندانستم که هیچ مسلمان را این اعتقاد باشد و خوارج که علی را کافر گویند در حق یزید این اعتقاد ندارند که تو داری، کرّامی گفت من بر قضیت قول رسول می روم رسول گفته است هر که علی را اندک مایه دشمن ندارد نه از من باشد و من اقتدا بر رسول کرده ام.

بدان که کرّامیه فرق بسیارند و ایشان کفرها بسیار می گویند در اسماء و صفات باری تعالی و صفات انبیاء، جمله گویند از ابن کرّام و اتباعش که خدای جسمست و او را حد و نهایتست و ملاقات و مماسات اجسام بروی رو ابود و قومی از ایشان صفت خدای تعالی بجسم اجسم کنند یعنی جسم وی از همه جسمها بزرگترست، و قومی گویند اطلاق این در حق باری تعالی جایز نبود، ابو عبدالله کرّام گوید خدای تعالی احدی الذّات احدی - الجواهرست، و گوید باری تعالی در مکان مخصوصست بر بالای عرش و اصحابش گویند

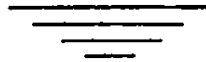
همه عرش مکان اوست و اگر عرش دیگر بیافریند هر دو مکان وی باشد اگر صد عرش دیگر بیافریند همین نسبت بود و او مماس^۱ جمله عرشها باشد و برین قول لازم بود که هر جزوی مماس^۲ عرش باشد پس متحیّز باشد و نقض سخن امام خود کرده باشند که خدای تعالی احدی الذّات و احدی الجواهرست و قومی گویند ازیشان عرش اوّل مکان او بود دیگر عرشها مکان وی نباشد پس لازم بود که در مساحت کوچکتر از عرش باشد و بعضی گویند بعضی از عرش مکان وی باشد و بعضی^۳ فضله بود پس عرش بزرگتر از وی بود، و دیگر اصحابش نقض آن کردند که در اوّل گفتند خدای را حدّ و نهایتست و آخر گفتند حدّ و نهایت ندارد زیرا که محدود و متناهی آن بود که وی را حدّ و نهایت بود در جهات ششگانه و خدای را نزد ما حدّ و نهایت از يك جهتست و آن تحتست و این قول از مانوی^۴ گرفته اند که نور متناهیست از جهت سفلی دون جهات پنجگانه، و گویند عرش بغایتیست در بلندی که خدای تعالی قادر نبود که بالای وی عرش دیگر بیافریند الا^۵ عرش که بر وی نشسته است بآسمانها نزدیکتر گرداند بالای آن عرشی دیگر تواند آفرید و گویند خدای تعالی محلّ حوادثست، ارادت و اقوال و مماسات و ادراکات و مرئیّات و مسموعات در وی حادث شود، و گویند هیچ چیز در عالم حادث نشود الا^۶ بحدوث ارادت و قول در ذات خدای تعالی و آن ارادت و قول را ایشان ایجادین و خلقین خوانند و گویند هیچ در عالم نیست نشود الا^۷ بعد از حدوث ارادت و قول در ذات باری تعالی و آن را عدمین خوانند، و گویند ایجاد و اعدام هر دو حادثند نه مخلوقند و نه محدث، و گویند خدای تعالی خالق و رازق و غافرست در ازل و همچنین جمله اسما که از افعال مشتق^۸ باشند و اگر چه در ازل فعل نبود، آنکه گویند خدای بر آن حوادث قادر بود که در ذات وی حادث شود جز از آنکه بیافرید یا خواهد آفریدن از عالم یا در عالم، دیگر گویند حوادث^۹ که در ذات ویست مقدور وی بود و هیچ چیز بقدرت نیافرید و اجسام و اعراض را بارادت و قول آفرید و قدرت، و گویند حوادث که در ذات باری حادث شود بیشتر از جمله اجسام و اعراض باشد که در عالمست زیرا که هر جسمی و عرضی که در عالمست دو عرض در ذات باری حادث شود یکی ارادت

دوم قوله : کن ، و همچنین در ذات وی اعدامات حاصل شود دو چندان که از اجزای عالم معدوم شود و همچنین ادراکات در ذات وی حاصل شود بعدد مرئیات و مسموعات و در وی مماسات حادث شود بعدد آنکه مماس اوست از اجزای عرش پس حوادث که در ذات وی حادث شود نزد ایشان اضعاف اجسام و اعراض عالم بود ، و گویند محال بود که خدای تعالی چیزی بیند یا شنود بعد از آنکه بسمع و بصر در نفس وی حادث شود و آن ادراک بود آن مرئی و مسموع را و اگر آن ادراک از بهر نفس خود بیافریند مسموعات شنوند و مبصرات بینند چون موجود باشد ، و گویند نفس خود را آنگاه دید که احداث کرد در نفس خویش رؤیت ادراک آنکه نفس خود بدید بدان رؤیت که بیافرید ، و گویند لازم بود که اول مخلوقات حیوان بود تا بدان دلیل سازند بر معرفت باری تعالی و نشاید که اول جمادات آفریند ، و گویند رسالت و نبوت دو صفتند قائم بذات رسول و نبی و این صفت نه و حدیث و نه امر بادی رسالت و نه اظهار معجزات بر دست وی و نه عصمت از معاصی و نه رسانیدن رسالت ، و گویند هر که این صفات درو باشد بر خدای تعالی واجب بود او را بر رسالت فرستادن و معنی رسالت و نبوت نزد ایشان آن بود که یاد کردیم و در فرق میان رسول و مرسل گویند رسول معنی آن قائم بود بمرسل که موجب ارسال وی بود و مرسل را برای آن مرسل خوانند که خدای تعالی او را بخلق فرستاده باشد و گویند مرسل نبود که نه رسول باشد و رسول بود که نه مرسل باشد و گویند عزل مرسل از ارسال روا بود و عزل رسول از رسالت روا نباشد و این سخنیست که نه خود می دانند معنی آن و نه بفهم هیچکس معنی آن می توانند رسانیدن ، و گویند در حکمت روا نبود که اقتصار کردن بر یک رسول و گویند ارسال رسل از واجباتست و گویند اعادت درست نبود الا بمعنی احیاء و بعث و جز از این هیچ روا نبود و زکری گوید : پنج چیز قدیمست ، صانع و روح و مکان و زمان و هوا ، گویند علم بر افعال خدای تعالی جایز نبود چنانکه بر معقولات وی جایز نبود : و گویند ترك معنی بود ثابت ، و حاصل قدرت در آن تأثیر کند و آن مثل قدرت قایم شود آنکه نوعی بود از افعال ، تخفیفه و ابراهیم مهاجر از ایشان گویند اسما اعراضست قائم

بذات شخص، و گویند جمله اعراض از اصوات و غیرها باقینند، و گویند علم نه مقدور
 بندگانت و ایشان و رُمّانی از معتزله گویند الوان الا در مکان نتواند بود و بتقدیر
 مکان کون نباشد، و بعضی از ایشان گویند قرآن معجزست از جهت اخباری چند که بود
 و آنچه خواهد بود نه از جهت نظم و تألیف و فصاحت، و گویند خلق غیر مخلوق بود
 زیرا که اختلاف الفاظ دلیل بود بر اختلاف معانی، و گویند ارادت و کراهیت یکی
 باشد و همیشه مرید بود بارادتی که آن کراهیت بود در ذات باری تعالی و اصل آنست
 که این خلاف معتقد ایشانست و گویند صفت و وصف دو معنید مختلف، صفت قائم بود
 بذات و آن الا بصدق نباشد و صفت قائم بود بذات و روا بود که صدق نباشد و در کلام
 و تکلم همین معنی گویند، و گویند يك علم را تعلق بود بیشتر از يك معلوم بر طریق
 تفضیل در شاهد و غایب، و گویند مخلوقات محتاج تخلیق باشند از قبل خدای تعالی،
 و گویند ایلام اموات بی روح جایز بود پس ایشان را لازم شود که ایلام جمله جمادات
 جایز دارند تا اگر قومی بر کوه خواهند رفتن و یکی از ایشان گوید بدین کوه مروید
 امروز که کوه را درد سر میکند این سخن راست بود بر اصل ایشان، و گویند ایمان
 قولست فحسب، و گویند ابو ذر رسول را گفت من مؤمنم انشاء الله، رسول گفت تو
 در ایمان بشگی بکومن مؤمنم حقاً کما اسلفت، یعنی آنچه از پیش کرده ام از گناهان
 اگر خدای خواهد پیامرزد و اگر خواهد مرا عقوبت کند، و گویند ایمان آنست که
 ازدل حاصل شود چون گفتند بلی، ولا اله الا الله محمد رسول الله از مرتد بعد از ارتداد
 نه ایمان باشد، و گویند ایمان منافق و آن انبیا و رسل و ملائکه یکسان بود، و گویند
 منافق مؤمن حقیقیست اگر چه همیشه در دوزخ بود و گویند عمار را چون مشرکان
 اکراه کردند بر کلمه کفر و او کلمه بگفت کافر حقیقی بود و اگر چه او همیشه در بهشت
 باشد و گویند معرفت نه کسبیت و شاید که خدای تعالی همیشه در خلق آفریند بی آنکه
 ما را در آن فعل باشد و شاید که خلق را امر کنند بدان، ایشان را گوئیم چون
 ایمان آن بود که در زبان حاصل شد تکرار شهادتین نه ایمان بود و جز از مرتدان
 هیچ آدمی مأمور نباشد بمعرفت و مکلف نباشند و این نزد جمله امت کفرست، و

گویند حسین بن علی بر امام وقت بیرون آمد صد هزار لعنت بر آن امام ایشان باد، و گویند خدای تعالی در صورتهای نیکو فرود آید، و گویند وقوع کفر از جمله انبیا و رسل روا باشد و گویند بلعم باعورا و بر صیصا رسولان بودند و کافر شدند، و گویند حرام نه روزی بود از جهت ملك [و] رزق [نه] از جهت غذا چنانکه حلال روزی باشد.

باب یازدهم

در مقالات مُشَبَّه و مُجَسِّمَه

بدان که اصل تشبیه از یحیی بن معین و احمد بن حنبل و سفیان ثوری و اسحق بن راهویه و داود اصفهانی و هشام بن الحکم بر خاست ، و قومی از مجبّره گویند احمد تشبیه نگفته است و این تعسف بود جمله حنابله بز آنند که احمد گفت استوی استقرّ ، و جمله شافعیان که در اعتقاد بر خلاف شافعی باشند چون ازیشان استکشاف مذهب و اعتقاد کنی گویند مذهب شافعی داریم و اعتقاد احمد ، و نیز حنابله در اعتقاد مخالف یکدیگر نیستند چنانکه اصحاب ابو حنیفه و مالک و شافعی که اگر مخالف بودند روا بودی که کسی گفتی که این قوم که تشبیه می گویند دروغ بر احمد می بندند و قول ایشان که نفی تشبیه می کنند ازوی درست تر نبینی که اگر مسئله در مذهب ابو حنیفه یا شافعی که ایشان در آن مسئله هیچ خلاف نکنند اگر کسی در آن مسئله شك کند لازم بود که ازیشان که مذهب ابو حنیفه دارند از کسانی که مذهب شافعی دارند بپرسد پس چون جمله حنابله تشبیه گویند و از اصحاب و علماء خویش اباً عن جدّ روایت کنند تا با حمد رسد و هرگز حنبلی ندیدم که نفی تشبیه کرد لازم بود که نقل ایشان از امام خود درست بود . بدان که این قوم را که اصل تشبیه ازیشان ظاهر شد جز هشام بن الحکم و مجبّره ایشان را اهل سنّت خوانند و اگر کسی تشبیه از هشام فرا گرفته بود ایشان را مشبّهه روافض خوانند و مشبّهه زمان ما را بیشتر القاب دو نوع بود یکی محمود بود نزد ایشان چنانکه خود را اهل سنّت و جماعت خوانند و سلفی و اصحاب حدیث

و خصم ایشان را مَشْبِهَه و مُجَسِّمَه و مُجَبَّرَه و حَشَوِيَّه خوانند، و در زمان ما جمله مشبهیان در اعتقاد يك فرقت باشند و در شرعیات هفت فرقت :

اول: قومی از کرامیّان که ایشان در فروع شرع مذهب ابو حنیفه دارند،

دوم: بعضی از اصحاب مالک،

سوم: بعضی از اصحاب شافعی،

چهارم: جمله اصحاب سفیان ثوری،

پنجم: جمله اصحاب اسحق بن راهویه،

ششم: جمله اصحاب احمد بن حنبل،

هفتم: اکثر کرامیّان که در اصل و فروع مذهب ابو عبدالله کرام دارند،

و اهل تشبیه و تجسیم از داودی و هشامی و جز ایشان در بن زمان کسی

نیابی الا این هفت فرقت.

بدان که جمله مشبهه خدای تعالی را جا و مکان اثبات کنند و گویند بر عرش نشسته و پاها بر کرسی نهاده و سر و دست و جمله اعضا اثبات کنند، و گویند هر چه او را جا و مکان نباشد آن چیز معدوم بود نه موجود، و گویند که چون خواست که آدم را بیافریند آئینه پیش خود بنهاد و نظر در آئینه کرد و آدم را بر صورت خود بیافرید و قومی گویند جمله اعضا دارد الا حلقوم و خرطوم، و بعضی گویند خرطوم هم دارد و گویند یکی بود از کبایر ائمه حشویان قومی احادیث بر وی سماع می کردند از وی پرسیدند که خدای تعالی اعضا دارد گفت جمله اعضا چنانکه ما داریم، مرد بدست اشارت بعورت کرد، شیخ گفت آن نیز دارد، شاگرد گفت نرست یا ماده شیخ فرو ماند یکی از اهل مجلس شیخ گفت: وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى، شیخ گفت: هُوَ ذَكَرٌ بِعَنْ نَرَسْت و روایت کند ابوالمہزّام از ابوهریره که رسول را پرسیدند که خدای از چیست گفت از آب و لکن نه از آب زمینست و نه از آب آسمان و لکن اسب را بیافرید و او را بدوانید تا عرق بکرد پس خود را از آن عرق بیافرید، تعالی عن ذلك، و گویند عروه روایت کند

از عبدالله بن عمرو بن عاص که گفت خدای تعالی ملائکه را از موی سینه و دستهای خود بیافرید، و گویند کعب قرظی روایت کند از عمر بن عبدالعزیز که چون خدای از حساب خلق فارغ شود با جماعتی از ملائکه می رود تا بنزدیکتر درجه بایستد و سلام کند بر اهل بهشت، ایشان جواب باز دهند و گویند این آن سلام بود که خدای در قرآن میگوید: **سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ الرَّحِيمِ**، و گویند درجه بدرجه می رود و بریشان سلام می کند تا آن وقت که با جای و موضع خود رسد، و گویند جمله دلهای بنی آدم میان دو انگشتان خدای تعالیست، می گرداند چنانکه می خواهد، و گویند خدای عز وجل چون تجلی کرد بکوه طور سینا اندکی تجلی کرد و گویند رسول صفت اندکی می کرد انگشت ابهام را زیر انگشت کوچک نهاد و اشارت کرد یعنی این قدر تجلی کرد و گویند ابوهریره روایت کرده است از رسول که گفت: **أَلَا يَمَانُ يَمَانِي وَالْحِكْمَةُ يَمَانِيَّةٌ وَأَجِدُ نَفْسَ رَبِّكُمْ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ**، یعنی ایمان یمانیست و حکمت یمانیست و نفس پروردگار شما می یابم از جانب یمن، تعالی الله عن ذلك علواً کبراً، و گویند ابوهریره چون این آیت می خواند: **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا** چون بدینجا رسید که: **إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ**، دستها بر چشم و گوشها نهاد و گفت همچنین از رسول شنیدم که می خواند و دیدم که دستها بر چشمها و گوشها نهاد و گویند محمد بن عبّاد روایت کند از ابن عباس که گفت حجر الاسود یمین خدای تعالیست و زمین بدان مصافحت کند با بندگان و گویند منقری روایت کند از ابوهریره از رسول که خدای آدم را بدست خویش بیافرید و از روح خویش درو دمید پس هر دو کف دست فراهم گرفت و آدم را گفت هر کدام که می خواهی بستان، آدم گفت دست راست پروردگار گرفتم و هر دو دستش راستست آنکه خدای تعالی کف را بکشد صورت آدم و فریشتش در آن بود و گویند سلیمان جبیر از ابوهریره روایت کند از رسول که گفت باید که چون بایکی کار زار کند باید که روی و پیراهن بپوشد که خدای آدم را بر صورت خود آفرید، و گویند عکرمه روایت کرد از ابن عباس از رسول که گفت نزد خدای رفتم در بهشت

عدن خدای را دیدم - جعد موی در جامه سبز پوشیده ، و گویند ابوسلام اسود روایت کند از ثوبان مولای رسول از رسول که او بعد از نماز با امداد بیرون آمد و گفت باری تعالی نزد من آمد و گفت یا محمد می دانی که ملاء اعلى در چه خصومت می کند ، گفتم یارب نمی دانم کف را هر دو بر میان دو کتف من نهاد چنانکه من لذت انامل وی در سینه خود بیافتم و روایت کند از عطاء یزید از ابو هریره و از رسول که خدای تعالی نزد اهل بهشت آید بر صورتی که خلق او را بدان صورت شناسند گوید من خدای شما ام گویند نعوذ بالله منك ، ما اینجا نشسته ایم تا خدای ما بیاید ما او را شناسیم آنگاه در آن صورت بیاید که خلق او را بدان شناسند ، گوید من خدای شما ام ایشان گویند تو خدای مائی آنکه نزد وی شوند و مصافحه کنند . روایت کنند از مغیره شعبه که سعد عباد رسول را گفت اگر من در خانه روم و مردی را بازن خویش بینم اگر او را بکشم مرا بزه باشد رسول گفت شما را عجب می آید غیرت سعد و من از سعد غیور ترم و خدای از من غیور ترست و هیچ شخص نباشد که او غیور تر از خدای تعالی بود و گویند حمید اعرج روایت کند از مجاهد که داود علیه السلام روز قیامت گوید یارب مرا بخود نزدیک کن حق تعالی ندا کند که نزدیک شو تا مس وی و گویند سفیان عینیّه چون این حدیث بخواند دست بزانو نهاد یعنی داود مس زانوی باری کند ، تعالی الله عن ذلك . و مجاهد روایت کند از عبید بن جبیر که گفت قوله تعالی : وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ گوید معنی آن بود که بنده را بخدا نزدیک گرداند تا مس بعضی از وی بکنند ، و گویند ابو عبیده روایت کند از عبدالله مسعود که او گفت بشتابید بنماز جمعه که خدای تعالی هر روز آدینه ظاهر شود بر اهل بهشت بر تلی از کافور اسپید و اهل بهشت هر کدام که زودتر بنماز رفته بود بوی نزدیکتر باشد ، و گویند عبدالله علیم روایت کند از عبدالله مسعود که گفت هیچکس نباشد از شما الا که خدای تعالی باوی خلوت سازد ، و گویند فرزند آدم چه عمل کردی بعملی که میدانستی ، و گویند مجاهد روایت کند از ابن عمر که گفت خدای در حجاب شد از خلق بچهار چیز : بنار و ظلمت و نور و طلعت ، و گویند ابو بردة روایت کند

از ابو موسی اشعری از رسول که گفت خدای تعالی روز قیامت تجلی کند بندگان را و می خندد، و گویند عبید بن جبیر گفت من در مسجد نشسته بودم که قتاده نعمان بیامد حدیثی چند می گفت قوم بر خاستند و مرا گفتند یابن جبیر با ما بیا تا برویم، احوال ابو سعید خدری را پرسیم که می گویند رنجورست گفت چون در پیش وی رفتم بنشست باز خفته بود و پای راست بر پای چپ نهاده و برو سلام کردیم و بنشستیم قتاده دست کرد و پای ابو سعید خدری بگیرفت گفت ای برادر پای من بدرد آوردی، قتاده گفت چنین می خواستم، رسول گفت چون خدای تعالی از آفرینش عالم فارغ شد بیست باز خفت و پاش بر پای نهاد، ابو سعید خدری چون این بشنید گفت دیگر باره چنین کنم، و گویند ضحاک روایت کند از ابن عباس که او گفت محمّد شب معراج خدای تعالی را دید بچشم سر بر صفت جوانی امرد، و گویند چون ضحاک ازین فارغ شد فرو خواند: **مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَفَى الْقَدْرُ أَيُّ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى** و گویند ابو زید بن عقیل گوید: رسول الله را گفتم یا رسول خدای ما کجا بود پیش از آنکه خالق بیافریند گفت در ابری بود که نه بالای آن هوا بود و نه زیرش آب پس عرش را بر آب بیافرید، و گویند هر شب آدینه بر زمین آید و در شبهای دیگر هر شب باسمان دنیا آید و منادی می کند که هیچ توبه کننده هست که توبه وی قبول کنم و هیچ استغفار کننده هست که او را بیا مرزم و گویند چون بدنیا آید بر خری نشیند و گویند حماد سلمه روایت کند که خدای تعالی روز عرفة فرود آید بعرفات بر شتر سرخ موی نشسته پیرهن زرین پوشیده باشد، در حکایت گویند که در اصفهان یکی از فقهای مشبه بود پشم اشتر پاره داشت در حقه نهاده و بمشك و عود مبخر کرده و در چیزها پوشیده مثل آنکه آثار رسول الله دارند، گفتمی که چون احمد بن حنبل بحج رفت خدای را دید در عرفات بر شتری نشسته، احمد او را بشناخت برفت و در آن شتر آویخت خدای شتر برانگیخت و برفت، پاره پشم آن شتر در دست احمد بماند این آن پشمست، هر که که مشبهی بیمار شدی در اصفهان زری چند پیش آن شخص فرستادندی او آن حقه بر گرفت و بخانه آن شخص بیمار رفتی و آن پشم بآب کلاب بر آوری

و بدان رنجور دادی تا بعضی بخوردی و بعضی دیگر بخود مالیدی، و یحیی بن خزیمه در تصانیف خویش جمله اعضا بر شمردی چنانکه آن آدمی و در انوثیت و ذکوریت فرو مانده بود گفت در قرآن و حدیث نمی یابم، شخصی در مجلسی برو خواند و لَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى، چون بشنید گفت: أَفَدَّتْ وَأَجَدَّتْ فایده دادی و خوب گفتی در تصنیف بنوشت که ذکرست، و گویند رنجور شد و ملائکه پیرش او رفتند، و گویند جسمست چنانکه عرش قدر چهار انگشت فضل است ازو، شب معراج که رسول بمعراج رفت بر آنجا نشاندندش، گویند چون رسول الله خواست که بنشیند کوزه بلور آنجا نهاده بود پای رسول بسرش آمده بود و بشکست خدای تعالی دست فراز کرد و ردای رسول بگرو بگرفت گفت کوزه باز فرست و ردای خودبستان. حکایت کند شخصی که در پیش معاذ رفت در ایام التشریق طعامی نهاده می خوردند، این شخص از معاذ پرسید که خدای را اعضا هست یا نه، معاذ گفت والله که او همچو سبکباج است که تو می خوری خون و گوشت و گویند روز قیامت فاطمه صلوات الله علیها بیاید و پیراهن خون آلود حسین بر دوش افکنده تا داد خواهد، خدای چون وی را ببیند بیزید گوید در زیر عرش رو که فاطمه ترا می بیند، وی در زیر عرش پنهان شود چون فاطمه برسد فریاد بر آورد و داد خواهد خدای تعالی پای برهنه کند دستارچه در روی بسته گوید ای فاطمه اینک پای من همچنان مجروحست از زخم نمرود، و من او را عفو کردم تو نیز یزید را عفو کن، فاطمه یزید را عفو کند قحیب بن الاسود گوید روز عید بمصلی می رفتم خلقی بسیار حاضر شده بودند و امیری می آمد با علمها و طبها یکی از پس من گفت خدایا هیچ طبلی نیست الا طبل تو گفتم خدای را طبلی نیست گفت پس او تنها آید و تنها رود و تنها نشیند و در پیش وی علمها نباشد و طبها، اگر چنین باشد او کمتر از این امیر باشد، و گویند باری تعالی امر دست موی چند دارد و نعلین زرین در پای دارد، و قومی گویند بعضی ملائکه را از پاره دراعه خویش بیافرید و در مرغزار سبز بر کرسی نشیند و ملائکه آن کرسی

بر گیرند، و گویند روز قیامت حساب خلق کند و او بر صورت آدم بود، و گویند هر شب بر اسب بزمین آید، و گویند چون راضی بود عرش سبک باشد و ملائکه بدانند که او راضیست و چون خشم گیرد عرش گران شود، حمله عرش بدانند که وی خشم گرفته است، و گویند او را خنصر و بنصر و ابهامست و بانگشت بر شمارند و وسطی و سبابه ترك كنند، و گویند دل مؤمن میان دو انگشت خداست، چون بنده بر کوع شود زیر قدم خدای بود، و گویند روز قیامت دوزخ فریاد کند که کجاست آنچه مرا وعده کردی، جبار قدم در دوزخ نهد، بعض از وی پر شود آنکه ساکن شود و فریاد نکند، و گویند روز قیامت هریک از مسلمانان می آیند و جهودی می آرند و گویند این فدای منست و جهود را در دوزخ رها کنند و خود در بهشت روند، و گویند رعد ملکیت که ابر را بزجر می راند و ما بسیار ابرها می بینیم که هیچ رعد با وی نبود پس ابر از زجر ملك خالی بود و خدای تعالی میگوید: يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا، من باد را بفرستم تا ابر را بر انگیزد، و گویند برق مقرر است از آتش در دست ملك و ابر را بدان می راند، سبحان الله اگر ابر را ملك می راندی ملك محتاج تازیانه نبودی در راندن ابر، و گویند لون آسمان سفیدست اما کوهیست که آنرا کوه محیط می خوانند و آن از زمرد سبزست و سبزی آسمان عکس کوه محیطست و این جهلی عظیمست که لون آسمان اگر از عکس لون کوه محیط بودی بایستی که هوا و زمین همه سبز بودی، و گویند آفتاب و ماهتاب و کواکب همه قندیلهاست هریک بدست فرشته ایست در آسمان می آویزند چنانکه ما قندیلها در مساجد در آویزیم از جای بجای نقل می کنیم یعنی ملك ایشان را از برجی بیرجی نقل می کند چنانکه ما قندیلها در مساجد نقل می کنیم از رواقی برواقی و از صفه بصفه، و گویند آفتاب بر کوساله نشسته و ملکان بیربندها او را می کشند چون فرو شود ملکی او را بزیر عرش برد و آنجا عبادت خدای می کند چون بامداد آید او را بافق مشرق آرد بکوساله نشاند و آن ملکان او را بیربندها می کشند تا شام، و در ماهتاب همچنین می گویند

ماهتاب را غلافیست همچون غلاف شمشیر و ملکی بر آن موی کلس و آن فرشته موی کل بتدریج اورا در آن غلاف می کند و بیرون می آرد، چهارده شبانروز در غلاف می کند تا جمله نا پدید می شود و چهارده شبانروز از غلاف بیرون می آرد چون بیرون آید آن را بدر خوانند و زیادت و نقصان قمر ازینست و العجب که خدای تعالی چون آسمان می آفرید شمس و قمر بیافرید و چون فرشته نیافریده بود قمر را که در غلاف می کرد و بیرون می آورد، و گویند سبب کسوف و خسوف آن بود که آفتاب از کوساله در افتد و رفتن جای خویش باز نداند آنکه در دریا افتد و تر شود، تاریکی در وی پدید آید تاریکی را کسوف خوانند، و ماهتاب همچنین چون در دریا تر شود آن را خسوف خوانند، سبحان الله فرشتگان که بر بندها دریشان کرده اند و می کشند چرا را می کنند که ایشان از پشت کوساله بیفتند، مگر ملکان را قوت آن نیست که ایشان را نگاه دارند، و نیز ما بسیار کسوف و خسوف در وسط سماء دیده ایم از ابتدا تا آخر انجلاء پس در وسط السماء در کدام دریا می افتد، و گویند دو فرشته هستند یکی جوهر سفید در دست دارد و یکی جوهر سیاه و ایشان موگسلند بلبل و نهار، چون ملک که جوهر سفید دارد در آسمان بیاویزد روز شود و چون فرشته دیگر جوهر سیاه بیاویزد روز شود و چون فرشته دیگر جوهر سیاه بیاویزد شب شود و گویند درازی روز و شب و کوتاهی ایشان از آن بود که اگر فرشته جوهر سفید را دیر تر بگذارد روز دراز تر بود و شب کوتاه و اگر ملکی جوهر سیاه دیر تر بر گیرد شب دراز بود و روز کوتاه، و گویند آسمان را عمد هست اگر چه نمی بینیم و گویند هر آدمی یا حیوانی دیگر که می رود ناگاه می افتد و بمیرد آن بود که خود را بدان ستون زده است بصدمة آن بمرد و ما آن را نمی بینیم، و گویند علت زلزله آن بود که خدای تعالی تجلی کند بر زمینی و آن زمین خرم و شاد شود از آن خرمی در اضطراب آید آن را زلزله خوانند، و در مدّ و جزر گویند خدای تعالی را ملکست که چون پای بدریا نهد آب دریا در اضطراب آید و بر ساحل افتد آن را مدّ گویند و چون پای از آن بیرون آرد آب با موضع خود رود آن را جزر گویند، و گویند

فواکه و حبوب در عهد اوّل بزرگتر بود ازین که در زمان ماست تا گویند يك عدس همچند سیری بوده است و دانه کندم چند کرده قیسی و خوشه غله چند درختی، و گویند بالای مردم هفتاد گر بودی بکسر ایشان و این معنی از ثنویان گرفته اند، و گویند در عالم هیچ چیز از معادن نبود تا آن وقت که خدای عزّ و جلّ عذاب فرستاد بقوم یونس چون آن قوم ایمان آوردند و عذاب از ایشان برداشت آن عذاب پاره پاره شد و در زمین پراکنده شد از آن آهن و مس و جز آن از معادن پدید آمد، و گویند دریاها از بقیت طوفان نوحست و پیش از طوفان نوح هیچ دریا در عالم نبود، و گویند تاریکی و جنبش بادهای سخت که درختان از بیخ برکنند آن نفس ازدها بود که در صحرا بود چون عمرش دراز شود حیوان زمین از او در رنج باشند خدای تعالی فرشتگان را بفرماید تاوی را در دریا اندازند چون اهل دریا از وی برنج آیند فریاد بردارند آنکه خدای تعالی ملائکه چند بفرستد تا او را از دریا بردارند در هوا برند و در بلاد مأجوج و مأجوج اندازند و روزی ایشان باشد و بخورند، و گویند هر برقی که حیوانی بکشد آن آهن بود که خدای تعالی آن را با آتش گرم کند و ملائکه را بفرماید تا آن را بدان کس که خواهد اندازند چون بدو رسد بمیرد، و گویند هیچ قطره از باران بر زمین نیاید الاّ ملکى با وی بود تا آن قطره بجای خود بنهد، و ما می بینیم که قطرات بر نجاست و مردار می افتد و اجماع امتست که ملك نزدیک نجاست نشود، و گویند خدای تعالی ملکى را موکل ارحام کرده است چون وقت خروج منی بود ملك بیاید و خطاب کند با رحم که گشاده شو و بستان آنچه در تو بود بعه می نهند چون نطفه بر خم افتاد ملك گوید یا رب چه کنم خطاب کند که صورت نگار از مرد یا زن یا دو یا بیش، یا شقیّ یا سعید و این خلاف قول خدای تعالیست که می گوید: هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ، و نیز اتفاق امتست که چون جبرئیل بر رسول آمد اوّل بار رسول مستشعر شد و حال با خدیجه گفت، خدیجه گفت اگر دیگر بار بیاید مرا خبر کن، جبرئیل بار دوّم باز آمد رسول گفت آمد خدیجه سر برهنه شد رسول گفت برفت خدیجه گفت

این ملکست اگر دیو بودی نرفتی، سبحان الله چون ملك در جائی نرود که زنی سر برهنه کرده بود چگونه نزدیک رحم زن رود و صورت نگارد و این جاهلان بقول خود فضیحت شدند، و گویند اگر کسی نظر در آینه کند آن صورت که می بیند حقیقت ذات وی بود لازم شود که يك جسم در يك زمان در دو مکان بود، و گویند علت آنکه از يك نطفه يك انسان یا دو یا سه حاصل می شود آنست که خدای تعالی در ذرّات آدم بیافرید ذره های كوچك و سفید و سرخ و آن ذرّات را در آدم نهاد پس از آدم بیرون آورد بحوّا و از حوّا فرزندان دیگر فرزندی تا آخر عهد همچنین کند و خدای تعالی خلق را از نطفه نمی آفریند بلسکه از آن ذرّات می آفریند که با منی بیرون می آید اگر در یکی با نطفه بیرون آید يك فرزند بزاید و اگر دو بیاید دو و اگر سه بیاید سه و اگر مردی با زنی عقیم مجامعت کند آن ذره را ضایع کرده باشد و زنی با مرد عقیم همچنین بود و خدای تعالی میگوید: فَلَنَنْظُرَ إِلَّا نِسَاءً مِمَّنْ خُلِقَ خُلُقٍ مِّنْ مَّاءٍ دَافِقٍ يَخْرُجُ مِّنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ، و میگوید: ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا، و میگوید: خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا و گویند چون آب مرد غلبه کند فرزند نر بود و چون آب زن غلبه کند فرزند ماده بود و خدای میگوید: يَهْبُ لِمَنْ يَشَاءُ أَنَاثًا وَ يَهْبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذَّكُورَ، و گویند رسول فرموده است که از خداوند بلا بگریزید و خبر رسول چنانست که: إِحْذَرُوا آذِيَّةَ ذَوِي الْعَاهَاتِ، میگوید پرهیز کنید از ظلم آن کس که او را رنج رسیده باشد و تأکید را گفت یعنی ایشان را رقت دلها زیادت بود از آن که دعای ایشان باجابت نزدیکتر بود پس اذیت ایشان بزرگتر بود از اذیت تندرستان، و گویند جنیان گروه گروه می میرند چنانکه آدمیان می میرند و گویند صورت صور بزرگست و بعدد خلایق سوراخها در وی بود و ارواح در صور کنند و ملك در دهان گیرد و در وی دمد و بدان باد هر روحی با جای خود رود، و خدای تعالی میگوید: كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ

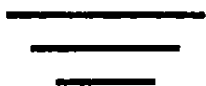
نَعِيدُهُ و گفت: كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُنَّ، پس لازم بود که در اوّل خلقت نفخ روح هم بصور بوده باشد و گویند اوّل چیزی که خدای تعالی آفرید جوهری بود پس نظر کرد بدان جوهر آن جوهر آب روان شد و از آن آب خلق بیافرید، دیگر گویند: أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ و امثال این بسیار است اگر خواهیم جمله خرافات اهل حشویاد کنیم بیک مجلد تمام نشود و این جمله مقالات قومیت که خود را اصحاب حدیث و اهل سنت و جماعت خوانند و هر که درین خلاف کند او را اهل زغ و ضلالت خوانند. بخط ابو الفتوح العجلی الاصفهانی الشّفعوی یافتم نوشته که روایت کند از افضل الدّین ابوالوفاء از ابو نعیم که گفت جزوی بمن عرضه کردند بخط شیخ ابوبکر محمد بن عمر بن الحسن الزّاهد که در آن ذکر مقالات مشبّه و مجسمه بود جمله بدعت که از آن قبیح تر نبود و بسی از آن بدعتها بکفر می انجامید و ما بعضی از آن درین کتاب یاد خواهیم کرد.

بدان که این قوم گویند که ارواح نه مخلوقست و قرآن که می شنویم از خدای تعالی کلام را بر زبان بندگان می خواند و هر آن رقعہ که نام خدای تعالی بر آن بود و نوشته است ذات باری تعالی در آن رقعہ باشد و بنده را هیچ فعل و قدرت و استطاعت نیست جمله افعال از باری تعالی صادر می شود و اضافت فعل بابنده بر طریق مجاز بود چنانکه جهم بن صفوان گوید، و گویند ایمان نه مخلوقست و در قیامت جمله خلائق از مؤمن و کافر خدای را بچشم سر بینند و روزه دار را از غروب شمس طعام و شراب خوردن تا طلوع شمس روا بود و مباح بود، و گویند الا مصحف از جلد و آهن و غلاف جمله قدیمند و هر که گوید رحمت مخلوقست جهنمی باشد و هر که گوید خدای تعالی نه جسمست کافر باشد و قنوت خواندن در نماز کفر بود و سلام کردن بر کسی که نه [از] مشبّه و مجسمه باشد و جواب سلام دادن روا نباشد و نماز با آخر وقت واجب شود و فرق نیست میان فریضه و سنت و میان جاهل و عالم و فاسق و زاهد و هر که ترك نماز کند در زمان جهالت قضای آن لازم بود دست برهم

نهد و امام قوم اگر بانك نماز گوید جهنمی بود و هر که پای از زمین بر تواند گرفت و دیگر بر زمین تواند نهاد حج بروی واجب بود و اگر چه زاد و راحله ندارد و اگر کسی حدیثی از محدث شنیده باشد و قومی گویند تو شنیده ای او شنیده باشد و اگر روایت کاذب باشد و یقین داند که آن حدیث شنیده است و گویند تو شنیده ای شنیده باشد و اگر روایت کند صادق بود و بیع مصحف حرام بود.

بدان که قومی باشند که ایشان را مُعْطَلَه خوانند و اعتقاد ایشان ضد اعتقاد مشبهه باشد گویند شاید صفت کردن وی بچیزی که آن مخلوقی بود موجود، شاید گفت باری تعالی شیئی است یا موجود یا حی یا قادر یا عالم یا سمیع یا بصیر و امثال این، در قرآن توقف کنیم نکوئیم مخلوقست و غیر مخلوق و این را از ملاحظه گرفته اند، و قومی از ایشان گویند که کفار چون بیک بار سوخته اند در دوزخ بعد از آن همچنان باشند و هیچ الم و رنج نباشد ابدأ مثل فحم آنجا افتاده باشند.

بدان که محمد بن الفضل الکازرینی الفارسی کتابی کرده است در اعتقاد نام آن هدایه، و این شخص از اصحاب شافعی بود و در آن کتاب خرافات بسیار یاد کرده است، خواستیم که بعضی از آن اینجا یاد کنیم، دعوی آن کند که وی اعتقاد سلف دارد، ترك آن کردیم زیرا که سخن در این باب دراز شد اما در باب ذکر فقها بعضی از مقالات وی هم کرده شود انشاء الله تعالی.

باب دوازدهم

در مقالات اصحاب تناسخ

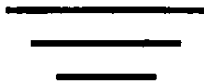
بدان که جمله فلاسفه و مجوس و یهود و نصاری و صابیان بتناسخ گویند و در فرق اسلام بیشتر ایشان در اعتقاد تناسخی باشند. اما فلاسفه گویند نسخ چهار نوع بود: نَسَخ و مَسَخ و رَسَخ و قَسَخ، اما نسخ در اجسام آدمیان بود و مسخ در بهایم و سباع و طیور و انواع حیوان و فسخ در انواع دواب و حشرات ارض و آب، مثل مار و کژدم و خنافس و جملان و سرطانات و سلحفات و رسخ در انواع اشجار و نبات و گویند انسان را مسخ کنند در این اصناف چهار گانه بر قدر مراتب ایشان و همیشه می کردند در اجسادها از جسدی بجسدی، و گویند رئیس این قوم انبیا و رسل باشند، و گویند عالم دوار و گردانست و جز از دنیا هیچ سرای دیگر نیست و حشر و نشر و قیامت و صراط و میزان و حساب و بهشت و دوزخ همه محالست، و گویند قیامت عبارت از بیرون آمدن روحست از بدنی و رفتن ببدنی دیگر، اگر خیر کرده باشد ببدن خیر نقل کند و اگر شر کرده باشد ببدن شریر نقل کند و ایشان را در اجساد راحت بود و لذت باشد و عذاب و مشقت بود، هر روح که در جسد انسانی بود او را راحت و لذت باشد و هر که در اجسادهای دیگر بود و خسیس مثل کلاب و خنازیر معذب بود و آخر مسخ ایشان در کرمکی بود کوچک بقدر آنکه بسوراخ سوزن برود، و گویند معنی آیه که میگوید: **وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلْبِغَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ** اینست چون بدین حد رسید و ازین کرمک کوچک [که در طبرستان آنرا رکننا خوانند] مفارقت کرد دیگر بار نقل بجسد آدمی کند، ابدأ چنین نقل میکند و این معنی عبارت بود از بهشت و دوزخ و معاد، و گویند جسد بمنزله جامه ها باشد چون کهنه شود آنها

را بیندازند، و گویند قول خدای تعالی: **كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بِدَلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا** معنیش اینست که گفتیم و قوله تعالی: **آيِ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَكَّبَكَ**، معنیش اینست که در هر صورتیکه خواهد ترا بنشانند یعنی اگر خواهد این نقل بآدمی کند و اگر خواهد بسک یا خوک یا جز آن، و گویند قوله تعالی: **وَمِمَّنْ دَابَّةٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٌ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ** آن می خواهد که هر چه بر روی زمین می رود و در هوا می پرد در دور اوّل آدمی بودند چون شما. و گویند قوله تعالی: **وَنُنْشِئُكُمْ فِيمَا لَا تَعْلَمُونَ**، آن می خواهد که شما در دور خود ندانید که روح شما نقل بکدام کالبد خواهد کرد، کالبد آدمی یا کالبد دیگر حیوانات، و احمد بن حایط و فضل حدّثی در تناسخ غلوّ بسیار کرده اند گویند هر رنج و آفت که باطفال و بهایم رسد از آن بود که در دور اوّل گمنه کرده باشند درین دور جزای آن می یابند، و گویند هر چه ذبح او مباحست از بهر آن بود که در دور اوّل هیچ خون نریخته باشد و گویند شهوت از استر از بهر آن بریده شد که در دور اوّل زانیه بود و اگر نیز بود او را حلقه در افکنند تا بمقصود نرسد، و گویند تیس درین دور از بهر آن بر مادر و خواهر و دختر و خاله و عمّه جهد و با ایشان ضراب کند که در اوّل زنا نکرده است، پس ایشان را لازم شود که ملامت کسی نکنند که بر ایشان ظلم کند از بهر آنکه این ظلم و عقوبت جز از آن باشد که در دور اوّل کرده باشند و هر که رنج کسی بدست آرد که او مستحقّ آن رنج باشد او مستوجب ملامت نباشد مثل آنکه حدّ زانی یا قاذف یا خمار زند یا دست سارق ببرد مستوجب نباشد و اگر کسی ایشان را بکشد دلیل بود بر آنکه ایشان در دور اوّل خون کسی بنحاق ریخته اند یا اگر کسی را زن یا فرزند ایشان در دور اوّل مثل آن کرده باشند با زن و فرزند دیگران، و میان ایشان خلافت که قومی در دور اوّل یکدیگر را بشناسند یا نه، بعضی گویند در دور دوّم یکدیگر را شناسند و دانند که ارواح ایشان نقل کرده است با اجساد دیگر، و بعضی گویند هر روح که نقل از جسد انسان بجسد انسانی دیگر کرده بود یکدیگر

داند و حالت انتقالشان معلوم باشد و هر دو وجه باطلست اما بطلان وجه اول آنست که اگر حالت منسوخیت معلوم بودی بایستی که در دور اول جماعتی که یکی را از برادران یا خویشان یا دوستان می شناختند و بعضی ازیشان شریر و قاتل بودند و درین دور روح ایشان نقل بخوك یا سك یا گفتار کرد این شخص که روح وی هم بجسد ایشان نقل کرده است دانستی که خوك یا سك یا گفتار آن شریرست که در دور اول برادر یا خویش یا دوست او بود و چون معلوم نیست قول ایشان باطل باشد و بطلان وجه دوم آنست که هر روح که در دور دوم نقل هم بانسان کرده باشد بکدیگر را شناسند چنانکه در اول می شناختند بایستی که اگر شخصی را در دور اول صد دینار بر دیگری بود و غریم مفلس شد ادای مال نتوانست کرد و درین دور توانگرست صاحب مال طلب قرض کردی یا او خود ادای آن بکردی یا اگر در دور اول شخصی برادری داشت و در دور دوم نقل روح آن برادر بجسد زنی بوده است این شخص را معلوم بود که روح این زن در دور اول در جسد برادر وی بود و چون هرگز این معنی ندانست و نخواهد دانست لازم شود که قول ایشان باطلست و گویند هر که در دور اول زن بوده باشد در دور دوم مرد باشد و آنکه در آن مرد بوده باشد درین دور زن تا مناکحتی که در دور اول میان ایشان رفته باشد درین دور بقدر آن استیفا کنند تا اگر وطی اول بحلال بوده باشد هم درین دور بحلال بود و اگر حرام بوده باشد درین دور هم بحرام بود و اگر در دور اول انسان وطی بهیمه یا سك یا خوك کرده باشد درین دور نقل روح او بمثل آن بهیمه یا سك یا خوك باشد تا این انسان مثل آن فعل با بهیمه بکند پس ایشان را لازم شود که اگر شخصی در دور اول روزی با زنی این فعل کرده باشد و روز دیگر با کودکی و روز سیم با گاوی یا خری و همچنین با سك و خوك و گفتار درین دور آن شخص روزی زن بود و روزی مرد و روزی کودک و همچنین تا آخر و فساد این قول بر هیچکس پوشیده نباشد و این قوم در مدت ادوار و اکوار خلاف کنند و بعضی گویند دوازده هزار سال بود و بعضی گویند هزار سال و قومی گویند چون ادوار در جسد ها بگردد پاك شود آنکه

بآسمان شود و با ملایکه باشد و این قوم را طاریه خوانند، و قومی از ایشان گویند
خدای تعالی هفت آدم بیافرید یکی بعد از دیگری و آن اوّل قدر پنجاه هزار سال در
زمین مقام کند با نسل خود احیاء و امواتاً پس قیامت بر ایشان بر خیزد آدم با اهل
خیر بآسمان رود و اهل شرّ در طبقه زمین دوّم رفته و این معنی بهشت و دوزخ بود
پس آدم دوّم بیافریند با نسل چون آن مقدار بر ایشان گذشت آن آدم بآسمان دوّم برند
و این شریر را بزمین دوّم هم بدین منوال تا هفت آدم را بیافریند هر يك ایشانش چون آدم هفتم
بآسمان هفتم برسد با نسل خود از اهل خیر و ملائکه روحانی شوند و عبادت خدای
می کنند و اهل شرّ از زمینی بزینی زیر آن می شوند چون بزمین هفتم رسیدند مورد
جعل و خفافس و سلحفات و امثال این شوند از حشرات زمین، و اهل تناسخ را مقالات
بسیارست و ما بدین قدر اختصار کردیم تا بملالت نینجامد.

باب سیزدهم

در مقالات قومی که ایشان خود را از اهل سنت و جماعت خوانند

بدان که این قوم هفت فرقت باشند: فرقت اول داودیان و ظاهر آنست که اکنون از اصحاب داود هیچکس نمانده است دوم: اصحاب ابو حنیفه و ایشان در اعتقاد پنج فرقت باشند: اول معتزله، دوم نجاری سوّم گرامی، چهارم مرجی، پنجم جبری، اهل خوارزم در فروع حنفی باشند و در اصول معتزلی و بخاریان و سوادش و رستاق کاشان حنفی باشند بر طریق نجاری و بعضی از کرامیان غور و سند حنفی باشند و حنفیان کوفه و بغداد و سوادش و ابو حنیفه و تلامذه وی مرجی باشند، حنفیان بلاد خراسان و کلّ ما وراء النهر و فرغانه و بلاد ترك جبری باشند. اما ابو حنیفه گوید معرفت خدای تعالی بعقل واجب شود، صاحب مُتَقَنّ در کتاب خود این نقل از وی کرده است، و نقل کرده اند که ابو حنیفه در کتاب قَهّ اکبر گفته است لابد خدای تعالی در جهتی باشد و او بر عرش مستویست ابو حَفْص بُخاری ردّ بر مبتدعان گوید که ابو حنیفه گفت که خدای تعالی با موسی سخن گفت از بالای هفت آسمان و بالای زمین و بموسی شنواید و او بر بالای عرش بود و گوید ایمان قولست فحسب، و در بعضی اوقات گوید ایمان قولست و تصدیق و در زمانی دیگر گفته است ایمان قول و عملست، دیگر گوید تصدیق ایمانست و اقرار اسلام پس تشبیه تصدیق بروح کرده است و تشبیه اقرار بجسد و گوید: **أَلَا إِيْمَانُ لَا يَزِيدُ وَلَا يَنْقُصُ** معلوم

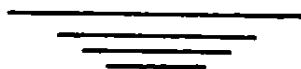
نیست که این اقوال او در ایمان کدام مقدمست و کدام مؤخر، و گوید خدای را ماهیتی است که خود داند و کس نداند چنانکه ضرار بن عمرو گوید و گوید از جن هر که کافر بود در دوزخ بماند ابداً و آنکه مؤمن بود در بهشت نرود ولیکن خدای تعالی گناهان او بیامرزد و او را از عقاب سخت نگاه دارد، و از محمد بن حسن پرسیدند که اطفال در بهشت باشند یا در دوزخ گفت ابوحنیفه نگفتی که اطفال در بهشت باشند یا در دوزخ و من نیز نگویم که اطفال مسلمانان و مشرکان در بهشت باشند یا در دوزخ اما می دانم که خدای تعالی کسی را نه بی جرمی عقوبت کند و ابوحنیفه گوید خدای تعالی در ازل خالق و رازق بود و در کلام خدای تعالی وقتی گفتی قدیمست و وقتی گفتی محدثست، معلوم نیست که در آخر عمر بر کدام قول بود. **سعید بن سالم** گفت که **اسمعیل بن حماد بن ابی حنیفه** را دیدم در خانه مأمون گفت قرآن مخلوقست و این دین من و پدر وجد منست، و محمد بن الحسن گوید هر که بقرآن سو کند خورده سو کند منعقد نشود زیرا که بمخلوق سو کند خوردن باشد و این معنی **شاشی** در کتاب **مستظهری** در باب ایمان یاد کرده است، و از این جهت که اقوالش در کلام مختلف بود در زمان ما صاحب حدیثی بود در اصفهان وی را حافظ ابو موسی گفتندی از اصحاب شافعی وقتی در حلقه املاء نقلی درین باب از ابوحنیفه می کرد گفت: **كَذِبَ الْمُرْجِي الْمُعْتَرِي** و اکابر اصفهان را این معنی معلوم باشد، و متأخران اصحاب ابوحنیفه گویند خدای تعالی در ازل خالق بود و رازق، خلق صفت الله است و فعل صفت ذات الله و خلق هر دو ازینند و این سخن متناقضست زیرا که همه عقلا دانند که فاعل پیش از فعل بود و فاعل چون سابق بود ازلی نباشد، و گویند تکوین صفت ازلی بود و کون صفت محدث و گویند زمین و آسمان نه خلق خدا اند بلکه مخلوق او اند و جمله امت متفقند که جمله اجسام خلق خدای تعالیند و خدای تعالی میفرماید: **لَخَلَقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ**

اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ، اگر خلق صفت ذات باری بودی هیچ معنی نبودی فرق کردن میان خلق آسمان و خلق ناس پس باطل شد که خلق ازلی باشد و این قول از دهریان و فلاسفه فرا گرفتند، و گویند این معنی قول ابوحنیفه است که گفته است حق تعالی در ازل خالق و رازقست و این سخت طرفه است که چون دهری گوید خلق ازلیست زندیق باشد پس چون ابوحنیفه گوید امام اهل سنت و جماعت باشد این قول فقهای ماوراءالنهرست، و حنفیان خراسان و ماوراءالنهر و ترکستان گویند صفات ذات باری و صفات افعالش جمله قدیمست، و گویند ایمان مخلوقست و غیر مخلوق آنچه مخلوقست فعل بنده بود چنانکه لا اله الا الله محمد رسول الله و آنچه در مصحف نوشته است نه مخلوق بود و این مذهب قومی بود از ایشان، و اهل بخارا گویند ایمان قدیمست و ایشان و اهل سمرقند گویند هدایت قدیمست، و گویند انبیا معصومند از صفایر و کبایر اما از خطا و سهو و نسیان و زلت نه معصومند، و گویند چهار زن را نبوت بود حوا و آسیه و مادر موسی و مریم، و هیچ فرقت ازین پنجگانه نباشند الا آن را که برخلاف ایشان باشد مسلمان دانند، و محمد بن الحسن در کتاب الصلوة گوید نماز از پس معتزلی درست نباشد، اگر گویند آن کس را کافر گویند که در اعتقاد بر خلاف ایشان باشد کوئیم این سخن باطلست از آنکه ابو عصمة عبدالواحد بن زید البخاری در کتاب الاصول فی التوحید گوید علی بن ابی طالب علیه السلام روایت کنند از رسول که او فرمود که جهودان هفتاد و یک فرقت باشند همه هالك باشند الا يك فرقت و نصاری هفتاد و دو فرقت شوند همه هالك باشند الا يك فرقت و شما هفتاد و سه فرقت شوید همه هالك باشید الا يك فرقت و آن يك فرقت بدو ازده فرقت شوند همه بر ضلالت روند الا يك فرقت. ابو عصمة گوید آنچه یازده فرقت اهل ضلالت باشند یعنی هر که او را خطا افتد در فقه بنزد آنکه اجتهاد کند بعد از آنکه بعقیده براه راست باشد، بعضی از حنفیان گویند ایشان که ضال باشند مثل آوزاعی و ربیعہ رای و ابن ابی لیلی

و داود و عثمان [ابی شیبۀ] و یحیی بن معین و سفیان ثوری و اسحاق بن راهویه و مالک و شافعی و حسن بن الحسین، گویند این قومند که رسول گفت که ایشان اهل ضلالتند، و درین کتاب گوید آن فرقت که بر حَقُّند ابو حنیفه و اصحاب رأیند، و ابو عصمه گوید آنچه اصحاب ابو حنیفه گفتند نزد من خطاست از بهر آنکه رسول گفت مجتهد مصیبت، و این حکایت که یاد کردیم مقالت يك فرقتست و از آن سبب فرقت چهارم را مقالت یاد نکردیم هر فرقتی را در باب خود یاد کردیم و هیچ فرقت ازین پنجگانه نیابی الا که ایشان گویند که اعتقاد ابو حنیفه اینست که ما داریم دیگران دروغ می گویند. این فرق پنجگانه جمله مذهب ابو حنیفه دارند. ابوبکر خوارزمی در تاریخ از تألیف خود روایت می کند از عمر بن حماد بن ابی حنیفه که گفت نام ابو حنیفه، نعمان بن ثابت بن زوطی بود و این زوطی از کابل بود و بنده تیم بن ثعلبه بود و بعد از آن بنده بنی قفل و ثابت بر اسلام زائید، و حارث بن ادریس گوید که ابو حنیفه از ترمذ بود و گوید ثابت بن مرزبان از ابناء پارس بود و در اجساد من هیچکس بنده نبوده اند و ابو حنیفه در سال هشتاد از هجرت نبی علیه السلام بوجود آمد و در سال صد و پنجاه از هجرت رسول از دنیا مفارقت کرد و او را هفتاد سال بود و ابو حنیفه کوچک بود و پدر او را بنزدیک امیر المؤمنین علی برد و امیر المؤمنین علی برو دعا کرد ببرکت بر ذریه او و ما امید میداریم که دعای امیر المؤمنین علی در ما مستجاب باشد.

بدان که این حکایت دروغست از بهر آنکه اجماع امتست که امیر المؤمنین علی در سال چهل از هجرت حضرت رسول بجوار ارحم الراحمین رسید و ابو حنیفه در سال هشتاد بوجود آمد بعد از چهل سال از وفات آن مرد چگونه علی را دیده باشد. و از غلو اصحاب ابو حنیفه یکی آنست که گویند رسول گفته است: أَبُو حَنِيفَةَ سِرَاجٌ أُمِّي، اگر امت را از چراغی ناگزیرست و آن چراغ ابو حنیفه است

آن امت که ابوحنیفه را دریافتند از نور وی محروم و بی بهره ماندند و همچنین کسانی که در زمان وی بودند و بعد از وی تا قیامت و تبع وی نشدند و ترك مذهب وی کردند ایشان را از آن نور نصیب نباشد و در ضلالت و ظلمت گرفتار باشند و ایشان از خرافات این چنین بسیار گویند و در ذکر آن هیچ فایده نیست .

باب چهاردهم

در ذکر فرقت سیم و چهارم

که ایشان خود را و شرکارا اهل سنت و جماعت خوانند

مالك واصحابش و شافعی و اصحابش

اما اصحاب مالك در اعتقاد پنج فرقت باشند :

اول خوارج : و ایشان در مغرب زمین بسیار باشند مثل تاهرت علیا و تاهرت سفلی و در رستاقهای این هردو شهر و بعضی در زمین افریقیّه و مواضع دیگر و ذکر مقالات ایشان در باب مقالات خوارج کردیم الا آنکه خوارج تاهرت از جمله خوارج بدتر باشند . از جمله افعال ایشان یکی آن بود که نعلهای اسب بمسمار بر در خانه زنند و آن را عظیم مبارک دانند و گویند چون حسین بن علی را بکشتند و سرش از تن جدا کردند اسبان بر جسد وی برانندند تا استخوانهای وی در جمله اعضا خرد کردند بدین سبب نعلها را عزیز دارند و از بهر آن بر در خانه زنند تا چون در اندرون می روند و بیرون می آیند دستها را بدان می مالند و بروی فرو می آرند و در عشر محرم کودکان ایشان سر خر مرده در چوب کنند و در شهر می گردانند ، در خانه ها حلوا ها و قطایف کرده باشند چون کودکان بدر خانه ها روند گویند سِتِّي المَرْؤَسَة اِطْعِمِينَا المَطْنَقْسَة ، معنی آنست که سِتِّي ، مرؤسه آوردیم ما را مطنقسه بده ، بزبان ایشان قطایف را مطنقسه خوانند و آن چوب که سر خر بر آن کرده باشند مرؤسه ، آنکه از خانه ها قطایف یا حلوا یا آنچه ساخته باشند بدان کودکان می دهند و ده روز محرم بدین صفت در شهر و دههای ایشان این چنین می گردانند و آنرا بفال دارند و مبارک دانند .

فرقت دوم معتزله باشند، ابوعلی و ابوهاشم و اکثر معتزله بصره و ابوالحسن جمله مالکی مذهب بودند و ذکر این فرقت در باب مقالات معتزله یاد کردیم.

فرقت سوم مشبهه باشند و مشبهه مغرب از دیگر مشبهه تعصب بیشتر کنند، گویند ابوالحسن اشعری نصرانی بود می خواست تا دین رسول و اعتقاد بر خلق تباہ کند بمیان مسلمانان آمد گفت مسلمان شدم و بدعتهای چند بنهاد زیادت از آنکه نصاری گویند، و او را خواهری بود از رهبانیه نصاری وقتی بشد تا او را بیند خواهر او را بخود راه نداد، اشعری حيله چند انگیخت و تملقها نمود تا او را راه داد چون بدورسید خواهر او را لعنت کرد و گفت دین آبا و اجداد خود رها کردی و بدین محمد رفتی ا گفت من دین آبا ترک نکردم و غرض من افساد دین محمد بود و بدعتهای چند از بهر ایشان نهادم که تا روز قیامت از آن خلاص نیابند و اشعری همان نصرانیست که در اول بود، خواهرش ازین سخن خوشدل شد و او را دعا کرد، و این حکایت از بعضی مشبهه مغرب شنیدم، والعهده علیهم.

فرقت چهارم از مالکیان که ایشان را سالمیان خوانند و مالکیان بصره جمله سالمی باشند و ایشان را مقالات بسیارست یکی از آن جمله آنست که گویند جمله اهل عرصات از کافر و مسلمان خدای را بچشم سر بینند، و گویند مرده در گور خورد و آشامد و جماع کند پس گور های سالمیان همیشه پر از نجاست باشد و چون ایشان را حشر کنند هم جنب باشند

فرقت پنجم اشعری باشند و اعتقاد اشعریان بعد ازین یاد کنیم.

مالك گوید ایمان نقصان شود ولیکن زیادت نشود و قومی گویند که مالك گفت: استوی استقر و بعضی گویند ازو معنی استوی پرسیدند گفت استوی معلومست و کیفیت مجهول یعنی کیفیت نشاید گفت. و هر يك فرقت ازین پنج فرقت آن را که بخلاف ایشان بود در اعتقاد کافر گویند و در فروع جمله اصحاب مالکند هر يك دعوی کنند اعتقاد ما اعتقاد مالك است.

اما اصحاب شافعی شش فرقت باشند، نسبت شافعی: نامش محمد بن ادريس بن عباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن یزید بن هاشم بن عبدالمطلب بن عبد مناف، پدر دهم شافعی عبد مناف است و هاشم که جد رسول است از پسران عبد مناف بود و قومی باشند از اصحاب شافعی که با یکدیگر مکاوحت کنند با اصحاب ابو حنیفه و مالک و احمد بن حنبل و غیرهم، ایشان گویند مذهب شافعی بهتر از آن دیگرانست زیرا که وی خویش رسول بود و چون فضیلت بقربت رسول و علم و تقوی باشد آن کس که نفس وی نفس رسول باشد و عالم و شجاع و متقی و فاضلتر خلق باشد بعد از رسول بمقتدائی و امامت اولیتر باشد از دیگران اگر عصبیت و حبّ جاه و طمع در حطام دنیاوی نبودی اختلاف در دین ظاهر نشدی و کار آخرت خلل و فساد درش پدید نیامدی و خیر در عالم بیشتر از شر بودی.

فرقت اول از اصحاب شافعی مشبّهی باشند و در تشبیه غلوّ میکنند مثل اهل همدان و کره و بروجرد و اصفهان و یزد و هرات و سلیمان و شیراز و غیر آن،
فرقت دوم که ایشان خود را سلفی خوانند، این قوم بتشبیه نزدیک باشند الا آنکه غلوّ نکنند.

فرقت سوم خوارج باشند و رئیس ایشان حسین گرابیسی بود، و در کتب اصحاب شافعی چنانکه مؤنّی و ربیع و ابن سُرّیج و ابو سعید اصطنخری اصحاب وجوهند او نیز صاحب وجوه بود و جمله خوارج بهر ره و مرباط و عمان و اسفراین شافعی باشند، و این گرابیسی کتابی کرده است در آن تشنیع چند زده که امیر المؤمنین علی در احکام چند که در کتاب بر شمارد بر خطا بود، و هم درین کتاب گوید حسن و حسین نه از ذریّه رسول بودند و این آیه را که خدای می گوید: مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ دَلِيل سَازَنَد و این معروفست و چندین کس از علما کتابها کرده اند در نقض این کتاب،

فرقت چهارم از اصحاب شافعی معتزلی باشند و رئیس ایشان مأوردی بود و

راغب اصفهانی و ابن مشهورست و در زمان ما آنچه می دانیم قصه هست از اعمال خوزستان میان بصره و عسکر مکرم که آن را مُفَرَّدات خوانند جمله معتزلی باشند و مذهب شافعی دارند و در قدیم اهل ارجان از بلاد پارس جمله معتزلی بودند شافعی مذهب و بعضی از اهل پسا، و هنوز درین زمان در شیراز کاروانسرائی هست خراب که وقف عدلیان پسا بوده است،

فرقت پنجم از اصحاب شافعی اشعری باشند و مقاتل ایشان من بعد گفته شود،
فرقت ششم از اصحاب شافعی یزیدی اند و ایشان هم مشبهیند و هم خارجی و از بهر آن ایشان را جدا از مشبه و خوارج یاد کردیم که این قوم یزید را خلیفه پنجم خوانند و علی را بظاهر سبّ نکنند و خوارج علی را بظاهر سبّ کنند و یزید را کافر دانند و مشبه یزید را امام دانند و خلیفه پنجم گویند، چون ازین جماعت تفسیر طلبی و کوئی این خلفا کدامند گویند ابوبکر و عمر و عثمان و معویه و یزید، از شهر زور تا بلاد شام هر گروهی که باشند این اعتقاد دارند و لشکر شام هر که درو باشند، الا آنکه روز آدینه در خطبه در شهرها نام علی در آرند و بانام ابوبکر و عمر و عثمان یاد کنند، و خواص و فقهای ایشان پیش مخالفان ایشان اظهار نکنند که ما یزید را خلیفه پنجم دانیم و عوام احتراز از مخالفان نکنند.

بدان که این شش فرقت با این اعتقادهای مختلف متفقند که مذهب شافعی بهتر از جمله مذاهبست، و هر فرقتی گویند که شافعی این اعتقاد داشت که ما داریم و اگر این نگویند و مذهب شافعی دارند و اعتقاد دیگر، طعن زده باشند در اعتقاد وی، و هر که اعتقادش بخلل بود مقتدائی را نباید، و کسانی که گویند مذهب شافعی داریم و اعتقاد احمد غرض ایشان اظهار تشبیه بود زیرا که شافعی بتشبه معروف نیست و احمد معروفست اگرچه این قوم را اعتقاد آن بود که شافعی مشبهی بود، و شافعی گوید ایمان تصدیق بود بدل و اقرار بزبان و عمل بارکان، و گوید زیادت و نقصان نپذیرد و مع هذا گوید تارك اعمال بجوارح مؤمن بود و در بهشت رود و این

سخن بوالعجبست و متناقض ، و اصحاب شافعی جز آنکه معتزلی باشند گویند ما مؤمنیم اگر خدای خواهد ، و اصحاب ابو حنیفه گویند ما مؤمنیم حقاً ، و شخصی از اصحاب شافعی نامش محمد بن الفضل الکازرینی از بلاد فارس کتابی کرده است هدایه نام در اعتقادات و در آنجا خرافات بسیار گفته است و از آن جمله گوید : روایتست از رسول الله که گفت از عرش تا تحت الثری تا آنجا که حدود بدان رسد همه مخلوقست الا قرآن که کلام خداست و نه مخلوقست ، ازو پدید آمد و با او کرد .

بدان که این سخن نامعقولست ، اگر قرآن کلام خداست صفت ذاتست ، صفت ذات را با عرش تا تحت الثری تا آخر حدود هیچ مناسبت نبود زیرا که نزد ایشان صفت ذات قائم بود بذات و آنچه قائم بود بذات ذکر او کردن با مخلوقات لغو بود ، و اگر ذکر صفت ذات با این مخلوقات می باید کرد پس علم و قدرت و حیوة و سمع و بصر و قدم و بقا و ارادت نزد ایشان صفات ذاتست جز آنکه از عرش تا تحت الثری همه مخلوقست الا صفات ذات ، و نیز می گوید ازو پدید آمد و با او کرد ، هر چه از چیزی پدید آید چگونه قدیم بود ، و نیز می گوید با او کرد ، هر چه بیاید و باز کرد عاقل نگوید که آن قدیم باشد الا مشبّه که ایشان گویند خدای تعالی از آسمان بزمین آید و با عرش رود ، و درین کتاب گوید افعال بندگان خلق خدای تعالیست و هیچکس نتواند که چیزی کند و هر فعل که از ایشان بوجود آید خدای تعالی دریشان آفریند و آفریده بود ، و گوید هر که یکی از صحابه راست کند کافر باشد زیرا که رسول گفته است که هر که سب اصحاب من کند سب من کرده باشد و هر که سب من کرده باشد سب خدای تعالی کرده باشد و هر که سب خدا و رسول کرده باشد کافر بود ، و گوید رسول گفت که جمله خلایق روز قیامت امید نجات دارند الا کسی که سب صحابه من کرده باشد که اهل قیامت ایشان را لعنت کنند ، دیگر گوید طعن در معویه نشاید زد و او را از جمله خالان خویش باید دانست ، و گوید طعن زدن از افعال مؤمنان نباشد سبحان الله این بی دیانت را بین که تا چه حد غلو می کنند . در حدیث اول روایت کرد که رسول گفت هر که سب صحابه من کند کافر بود و معلوم عالمیاست از کافر

و مسلمان و جمله ملت‌ها که ایشان حال اسلام شنیده باشند ایشان را شك نیفتاد که هزار ماه بعد از وفات امیرالمؤمنین علی تا آن وقت که ابومسلم خروج کرد از مشرق تا مغرب چندانکه دیار اسلام بود لعنت بر خاندان رسول می کردند بر جمله منبرها و منارها در مدت سیزده سال که خروج ابومسلم بود و استیصال ایشان می کرد هر شهر که درین مدت ابومسلم بدان نرسید هم بر آن عادت لعنت می کردند و خوارزم وری هزار ماه هر روز هزار دینار زر سرخ می دادند و هرگز لعنت نکردند و اهل اسفراین و اصفهان برین پنجاه ماه زیادت بکردند و چون ظاهر نتوانستند کردن در اصفهان بعد از بانك نماز گفتندی هُو هُو ، و آن مناره هُو هُو را در زمان عَبْدِ اللّطیف خُجّندی خراب کردند و در اسفراین همچنان در زمان ما نیز بعد از بانك نماز سحر مؤذّن گوید سنت سنت و آن قوم چون این شنوند لعنت بر خاندان کنند و اوّل کسی که این سنت بنهاد معویه بود تا آخر ملك ایشان این می کردند الاّ دو سال که امارت بحکم عمر بن عبدالعزیز بود و این سنت بر داشت ، چون او وفات یافت دیگر بار با عادت اوّل بردند ، و مُسَلِم در صحیح خود آورده است که روزی سعد بن ابی وقاص پیش معویه رفت سبّ علی بن ابی طالب می کردند ، معویه سعد را گفت چرا سبّ علی نمی کنی گفت من سه حدیث از رسول در حقّ علی شنیده ام تا مرا آن بر یاد باشد هرگز سبّ صحابه نکنم و علی از صحابه بود ، معویه خاموش گشت ، آن ملعون این از برای آن کرد که می ترسید که قومی بمعرفت احادیث ترك سبّ علی کنند . بر اقتضای این حدیث که هر که یکی از اصحاب من سبّ کند کافر بود و نزد ایشان معویه از صحابه است و هر که لعنت برو بکند کافر بود درست شد که حاصل قول کازرونی آنست که هر که لعنت بر آن کس که بیست سال لعنت بر خاندان رسول کرده بود و جمله اهل اسلام را فرمود و بامر او ایشان لعنت کرده باشند چون لعنت برین ملعون کنند کافر بود ، هر که او را از اسلام نصیبی باشد و بمحمّد و علی علیهما السلام ایمان دارد شاید که در کفر آن ملعون زندیق شك کند .

اما حدیث دوّم از پیش یاد کردیم ، بدان که این حدیث از اوّل بدترست زیرا

که گوید اهل قیامت جمله اُمید نجات دارند الا آنکه بر اصحاب لعنت کرده باشد پس بت پرستان و جهودان و فاسقان و گبران و ترسایان که رسول را ساحر و کذاب خوانند و یهود که گویند عیسی نه رسول بود و عزیز پسر خداست و نصاری که گویند عیسی خداست و مجوس و ثنویان و جمله اهل کفر که از پیش یاد کردیم همه اُمید نجات دارند اهل قیامت ایشان را لعنت نکنند و هر که لعنت ابوسفیان و معویه و یزید و حکم و مروان و عمرو عاص و عبدالله ابی سلول کرده باشد او را اُمید نجات نبود و اهل قیامت بدو لعنت کنند و هیچ مسلمان این سخن نگوید فکیف سیداولین و آخرین گفت، لعنت بر آن کس باد که دروغ بر رسول بندد.

اگر گویند برین جمله ناس که در حدیث اهل اسلام را می خواهد نه کفار را گوئیم اهل اسلام هفتاد و سه فرقتند و مقالات معتزله و نجاریان و کترامیان و جهمیان و مشبیهان و مجسمه و زراریه چنانکه یاد کردیم نزد شما جمله کفرست و زندقه و خداوندان این مقالات نزد شما ابداً در دوزخ باشند پس هیچ فرق نباشد میان کفر اهل مقالات روز قیامت و کفر مشرکان و کافران اصلی، و چون فرق نبود پس استدلال شما باطل بود، و هم درین کتاب گوید توبه امامان اهل بدعت قبول نباشد از بهر آنکه خدای تعالی گفت: وَجَعَلْنَاهُمْ آئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ، امامان ایشان خلق را بدوزخ خوانند، و گوید رسول گفته است: حَبَسْتُ تَوْبَةَ عَنْ صَاحِبِ كُلِّ بِدْعَةٍ، یعنی باز داشته است از آنکس که او بدعت نهد، و توبه او هرگز قبول نباشد و گوید توبه اتباع ایشان قبول باشد، این استدلال وی خلاف قرآن و سنت و اجماع اُمّتست، اما قرآن، خدای تعالی خود را مدح می کند بقبول توبه چنانکه گفت: وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ، می گوید بپارمزم آن کسی را که توبه کند و ایمان آورد و می گوید: غَافِرُ الذَّنْبِ وَقَابِلُ التَّوْبِ، می گوید آمرزنده گناه و قبول کننده توبه ام و امثال این در قرآن بسیارست، اما سنت، ابوهریره روایت کند از رسول که گفت خدای تعالی مشتاق بتوبه بنده بیش از آن بود که کسی چیزی کم کرده

باشد باز یابد و عقیم را که فرزند آید و هر که توبه نصوح کند خدای تعالی گناهان او را بیامرزد و از یاد حفظه او و اهل آن زمین که در آن بود ببرد و حدیث در قبول توبه بسیارست این قدر درین موضوع کفایتست، اما اجماع، اتفاقست امت را که مادام که نفس و عقل باقی بود توبه قبول باشد و حدیث رسول هست بر صحت این اجماع، و درین کتاب گوید علامات اهل بدعت آن بود که ایشان از اصحاب حدیث دوری جویند و ایشان را دشمن دارند و پیش از نماز در مسجد نشینند و بعد از نماز روی بر زمین نهند و انگشتی در دست راست دارند و در نماز دستها فرو گذارند و پیش از شهر رمضان روزی روزه دارند و بعد از آن روزی پیش از عید بخورند و هر که گوید مسح بر موزه روا نباشد ضال باشد.

بدان که قومی با اصحاب حدیث اختلاط کم کنند ایشان را صاحب رأی خوانند آنچه یابند از حدیث بدان کار نکنند الا که موافق قیاس بود از بهر آنکه نزد ایشان قیاس مقدم بود، بر احادیث آحاد کار نکنند، این عجب که يك بار ابو حنیفه را اهل سنت و جماعت خوانند و يك بار اهل بدعت نعوذ بالله من الخذلان، اما آنچه گفته است که اهل بدعت بعد از نماز روی بر زمین می نهند این مذهب جمله اهل بیت رسولست و اکثر مسلمانان و هر که را دین و دیانت آن بود که اهل بیت رسول را مبتدع داند از اسلام و شرع با وی سخن گفتن بی فایده بود، و آنچه می گویند هر که انگشتی در دست راست دارد مبتدع باشد ابن شهاب و زهری روایت کنند هر دو از انس بن مالك که رسول الله انگشتری داشت از نقره و نگینش از آهن چیزی در انگشت کرده بود و داشت، دیگر بار آن را بینداخت و یکی از نقره بفرمود نقش آن: محمد رسول الله و گفت هیچکس نشاید که این بر انگشتی کند جز من و در انگشت مبارك خود در دست راست کرد و نگینش برابر کف دست راست بود، راغب از اصحاب شافعی در کتاب محاضرات گوید رسول و امیر المؤمنین علی و حسن و حسین انگشتی در دست راست داشتندی و اول کسی که انگشتی در دست

چپ کرد معویه بود، و جمال الدین یزیدی از اصحاب ابو حنیفه در کتاب مدّخر گوید که رسول انگشتی در دست راست داشتی و ابوبکر و عمر و عثمان در دست چپ داشتندی و درین وقت باید که در دست چپ دارند تا خلاف شعار روافض باشد. از عالمی پرسیدند که سنت چیست، گفت سنت آنست که در دست راست دارند و فریضه آنکه در دست چپ دارند تا از تهمت دور باشد، هر که درین سخن تأمل کند بی‌دیانتی این عالم بروخافی نباشد که خلافت سنت رسول فرض می‌داند و عمل کردن بسنت رسول بدعت می‌پندارد از بهر آنکه خلاف سنت ابوبکر و عمر و عثمان و معویه است این قوم خود را اهل سنت و جماعت خوانند و سنت رسول و اهل بیت وی نزد ایشان علامت بدعتست و متابعت شیوخ و معویه علامت اهل سنت و جماعت، دیگر می‌گویند دستها در نماز فرو گذاشتن علامت اهل بدعتست، وهب بن منبه که ایشان جمله قصص انبیا از روایت کنند در مُسنَد خویش روایت میکند از رسول که گفت: هُبْتُ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ بِرَّسَالِ الْيَدَيْنِ فِي الصَّلَاةِ يَعْنِي بَعَا بَمَنْ دَادَ شَبَّ مِعْرَاجِ فرو گذاشتن دستها در نماز، مالك این حدیث و غیر این در فرو گذاشتن دستها در نماز روایت کند و جمله مالکیان دستها در نماز فرو گذارند، و اگر قومی بمغرب نرسیده باشند ایشان را در زمان حج در مکه همه خلق ببینند و در مدینه و غیر این مواضع که ایشان دستها در نماز فرو گذارند، و ماوردی در اِقْناع گوید: اگر کسی در نماز دستها فرو گذارد نمازش درست بود و او از بزرگان اصحاب شافعی باشد، پس این شخص را لازم شود که وهب بن منبه و مالك و ماوردی از ائمه ضلالت باشند زیرا که این بدعت نهاده اند و بر قول او توبه ایشان قبول نباشد و این قوم جمله از اهل سنت و جماعت باشند: استعید بالله من النار.

اما آنچه میگوید که از جمله علامات اهل بدعت آن بود که پیش از ماه رمضان روزه دارند بدان که این مذهب احمد حنبل است، نزد او اگر شعبان ابر تاریکی بود لازم شود که دیگر روز روزه دارد از ماه رمضان اگر آسمان صافی بود نشاید و نزد

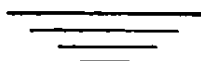
امامیان مستحب بود که شعبان بر رمضان پیوندند و روز شك فاضلتر آن بود که روزه بنیت شعبان دارند، اگر بنیت رمضان دارند آن کس عاصی بود و روزه وی باطل، والعجب که درین کتاب زندقه آنچه موافق طبع این شخص باشد بیشتر از احمد حنبل روایت کند و عاقبت بیان آن کند که او از اهل بدعتست، و آنچه می گوید که علامت مبتدعان آن باشد که يك روز پیش از عید از روزه بیرون آیند معلوم نیست که کدام باشد، اما نزد شافعی و اصحابش اگر در اول ماه رمضان دو کس گواهی دهند که ماه دیدیم و قاضی قول ایشان قبول کند واجب بود سی روز روزه داشتن و اگر شب سی و یکم ماه ندیده باشند و هیچ غباری نبود و در آن کسی ماه ندیده باشد لازم بود که روزه بکشایند و آن روز عید بود، اما آنچه می گویند مبتدع آن بود که مسح بر موزه نکند و مسح بر پای کند این مذهب امیر المؤمنین علی و ابن عباس است و اهل بیت رسول، ثعلبی روایت کند که عبدالله بن عباس از علی علیه السلام پرسید که مسح بر موزه روا بود یا نه گفت بعد از سوره مائده تو مسح از من می پرسی، سَبَقَ الْكِتَابُ الْمَسْحَ عَلَى الْخُفَّيْنِ، یعنی چون مسح پای فرود آمد در مائده مسح بر موزه روا نباشد و قرآن سبق برد بر مسح بر موزه، روزی یکی از وی پرسید گفت: وَاللَّهِ لَا أَبَالِي أَعَلَى خُفِّي مَسَحْتُ أَمْ عَلَى ظَهْرٍ غَيْرٍ فِي الْبَيْدَاءِ، یعنی بخدای باک ندارم که مسح بر موزه کنم یا بر پشت آن کور که بیداء می گردد، و یکی از عبدالله بن عباس پرسید که مسح بر موزه روا باشد یا نه گفت: لَا أَبَالِي أَعَلَى خُفِّي مَسَحْتُ أَمْ عَلَى ظَهْرٍ بَخْتِي هَذَا، یعنی بخدای که باک ندارم که مسح بر موزه کنم یا بر پشت بختی از آن وی که آنجا خفته بود، و اجماع اهل بیتست که مسح بر موزه روا نباشد، اما مسح بر پای، لفظ قرآنست و مذهب امیر المؤمنین علی و عبدالله بن عباس و جمله اهل بیت نبوت، اما لفظ قرآن، خدای تعالی می گوید: فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ، اما آنکه مذهب امیر المؤمنین علی است معروفست، ثعلبی در تفسیر می گوید: علی علیه السلام گفت:

وَاللّٰهُ مَا نَزَلَ الْقُرْآنُ إِلَّا بِالْمَسْحِ ، می گوید واللّٰهُ قرآن فرو نیامد الا بمسح برپای ،
و گفت : اَلْوُضُوْءُ غَسْلَتَانِ وَمَسْحَتَانِ ، می گوید اعضای وضو دوبار می باید شست و
دو مسح می باید کرد و اجماع ائمه معصومست بدینچه گفتیم .

بدان که این شقی را کثر افتاد پنداشت که مسئله ها که یاد کرد جمله مذهب
اهل بیتست آن را علامت مبتدعان ساخت و اهل بیت رسول را مبتدعان نام نهاد و خود
فضیحت شد و اگر دانستی که این مسائل مذهب ابوحنیفه و مالک و شافعی و احمد
حنبل است و اصحاب او ، یاد نکردی که نزد او اینها از اهل سنتند ، اما چون خواست
که دیگران را فضیحت کند خود فضیحت شد ، وَلَا يَحِقُّ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ .

اما احمد حنبل و اصحاب وی يك فرقت باشند جمله مشبهه و مجسمه اگرچه
بعضی عالتر باشند و جمله یزیدی و خارجی باشند و این دلیلست بر آنکه او تشبیه
ظاهر کرده است و احمد حنبل از كوفه بود از قبیله بنی شیبان از اولاد زهیر بن
هر قوص و او و اصحاب وی جمله مشبهی باشند و اگر ظاهر نکرده بودی اصحابش فرق
بودند چنانکه از آن ابوحنیفه و مالک و شافعی ، و هرگز مشبهی نیابی که او را بغض
خاندان رسول نباشد از اندك و بسیار ، و احمد حنبل کتابی کرده است و در آن کتاب
گوید رسول گفته است هر که علی را اندك مایه دشمن ندارد از من نیست و مشبهه از
احمد پرسیدند که این اندك مایه چه قدر باشد گفت اگر خود قدر جوی بود و
محمد بن جریر الطبری نقض آن کتاب کرده است نامش : کتاب الرد علی الخرنوصیه
الهرقوصیه نهاده است از بهر آنکه احمد از فرزندان زهیر بن هر قوص بود . کازرینی
فارسی در کتاب هدایه که از پیش یاد کردیم گوید احمد گفت قرآن بزبان کافران و
مؤمنان یعنی بعربیت ، مؤمنان را رحمت بود و بر کافران حجت باشد ، و گفت آن بر
پنج وجه بود بزبان بخوانند زبانها مخلوق بود و آنچه بزبان خوانی نه مخلوق بود و بدلهای
حفظ کنند دلهای مخلوق بود و آنچه در دل بود نه مخلوق بود و گفت حروف قرآن و
هجا نه مخلوق بود ، و گفت هر که گوید که اسمای خدای تعالی که در قرآنست

مخلوقست و اسماء جز آن مثل خیل و بغال و حمیر و ابلیس و جن و انس و کلاب و خنازیر و قرده و هر اسمی که در قرآنست مخلوقست او شریک کافران باشد، و احمد گوید هر که گوید که ایمان جمله مخلوقست کافر بود و اگر گوید جمله نه مخلوقست مبتدع باشد، و هر که گوید نماز جمله مخلوقست کافر بود و استنشا در ایمان واجبست یعنی گوید من مؤمنم ان شاء الله، و احمد دعوی کند که او اهل سنت و جماعتست پس بر طریق او اهل ماوراء النهر و فرغانه و ترکستان نه اهل سنت باشند زیرا که ایشان گویند استنشا در ایمان جایز نبود، و گوید آنکه الهام شر داد الهام خیر داد و آنکه الهام تقوی داد الهام فجور داد، اما اصحاب ثوری و اسحق راهویه جمله مشبّهی باشند چنانکه حنابل و هیچ فرق دیگر دریشان نباشد از بهر آنکه مقتدای ایشان بر ظاهر کار کردی چنانکه احمد حنبل و اصحاب او تأویل جایز ندارند و جمله قرآن و اخبار بر ظاهر برانند لابد در صفات باری چیزها گویند که در صفات آحاد الناس عیب بود.

باب پانزدهم

در مقالات ابن کلاب و ابوالحسن اشعری

و اینان خود را اهل سنت و جماعت خوانند. ابن کلاب استاد اشعری بود، و ظهور مقالات اشعری در سنه خمس و ستین و ثلثمایه بود (۱). ابن کلاب گوید خدای تعالی قادر بقدرتست، عالم بعلم، حی بحیوة، باقی ببقا، قدیم بقدم، سمیع بسمع، بصیر ببصر، متکلم بکلام، مرید بارادت، کاره بکراحت، و گوید مستحق این صفات و معانیست در ازل یعنی این اعراض ازلیست، و قدیم نکوید چنانکه اشعری، و گوید کلام در غایب معنی ازلی بود قایم بذات و در شاهد عبارت بود از این که شنوند و این حکایت بود از آنچه قدیمست بذات باری، و گوید ارادت و کراحت یکیست و خدای تعالی در ازل مرید بود بارادتی که آن ارادت در نفس خود کراحت بود، و گوید دوستی و دشمنی یکی بود و رضا و سخط یکی باشد چنانکه ارادت و کراحت یکیست، و گوید علم روا بود که تعلق گیرد ببیشتر از يك معلوم در شاهد و غایب بر طریق تفضیل، و گوید حوادث جمله صنع باریست بقدرت، و گوید استطاعت مع الفعل باشد و کفر و ایمان و خیر و شر خلق خدای بود نه فعل بنده و متولدات همه فعل خدای تعالیست و کس را در آن هیچ فعلی نباشد.

بدان که ابن کلاب استاد اشعری بود در بعضی مسائل خلاف وی کند و مقالات اشعری یاد خواهیم کرد هر جا که میان ایشان خلاف بود بعد از این که از پیش یاد کردیم نام ابن کلاب یاد کنیم.

---

(۱) این اشتباه است زیرا که امام ابوالحسن اشعری در سال ۳۲۴ در سن ۶۴ وفات یافته و ظهور مقاله او یعنی تاریخ جدا شدنش از ابو علی جثائی معتزلی و تأسیس مذهب اشعری در حدود اواخر قرن سوم یا اوایل قرن چهارم هجری است.

بدان که اشعری گوید باری تعالی قادرست بقدرت قدیم و عالم بعلم قدیم و حی
 بحیوة قدیم و باقی ببقاء قدیم و سمیع بسمع قدیم و بصیر ببصر قدیم و مرید بارادت قدیم و
 کاره بکراهت قدیم و متکلم بکلام قدیم، نه قدیم باخدای تعالی اثبات کند و گوید
 موجودست لذاته، و گوید حسن و قبح بشرع توان دانستن، هرچه شارع امر کند
 بدان نیکو بود و هرچه از آن نهی کند زشت بود پس افعال خدای تعالی نه حسن بود
 و نه قبیح زیرا که او مأمور و منهی نتواند بودن. و این خلاف عقل و قرآنست،
 اما عقلاً جمله عاقلان دانند که میان حسن و قبح هیچ واسطه نیست، افعال یا
 حسن بود یا قبیح، اما قرآن، خدای تعالی چندین جای در قرآن وصف فعل خود
 کرده است بنیکوئی چنانکه گفت: **فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ** و گفت:
فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ، و گوید خدای قادر نبود بر ظام زیرا که نزد وی ظلم عبارت بود از
 تصرف در ملک غیر او در هرچه تصرف کند ملک وی بود پس بر ظلم قادر نباشد بلکه ظالم
 بیافریند و کسب بنده گرداند چون بنده بکند ظلم بود این سخنیست بیحاصل، اول آنکه چون
 خدای چیزی بیافرید آن چیز موجود شد و از فاعل مستغنی باشد، دوم گوئیم این فعل
 بنده حاصل شد یا بفعل خدای تعالی یا بشرکت هر دو، اگر بفعل خدای تعالی حاصل شد
 کاسب خدای باشد نه بنده و اگر بفعل بنده حاصل شد موجد بنده بود نه خدای و اگر
 بقدرت هر دو حاصل شود پس بنده شریک خدای بود، تعالی الله عن ذلك، و نیز ایجاد
 مقدوری بود بدو قادر و این محال باشد، و گوید هیچ بر عاقل پیش از ورود شرع
 واجب نبود و چون شارع آمد بقول او معرفت خدای واجب شد آنکه بنظر و استدلال
 معرفت حاصل کند و گوید نظر در دلایل کردن موجب علم نبود، و گوید اگر کسی
 خدای را بشناسد بصفات وعدل و توحید و اقرار کند بدان و مالهای عالم از آن وی باشد
 و صرف یتامی و مساکین و فقرا کند و پلها و رباطها کند پیش از آنکه رسول بیاید
 او مستحق هیچ مدح و ثواب نباشد و آن معرفت بکمال نه ایمان بود و اگر صد هزار
 دینار غصب کند یا بدزدد یا کسی و دیعتی پیش وی بنهد و آن را رد نکند یا صد هزار
 آدمی را بکشد و با زنان و دختران و کودکان مسلمانان جماع کند و شرع نیامده باشد

این جمله نه زشت بود و برو هیچ لازم نشود و چون رسول بیاید هیچ مؤاخذه وی
 نتواند کرد از بهر آنکه گذشته باشد، و گوید علم و ارادت و رؤیت و سمع را جز از
 وجود هیچ شرط نیست، و گوید روا بود که حیوة در يك جزو فرود آید و هر چه
 وجود حیوة درو جایز بود وجود قدرت و علم و ارادت و ادراك درو جایز بود و در
 سخن گفتن گوید حیوة شرط بود، و قلانسی از اصحاب وی گوید شرط نبود و گوید
 خدای را بر کافر هیچ نعمت نیست نه دینی و نه دنیائی و خدای تعالی چند جا در
 قرآن ذکر می کند که بر همه خلایق او را نعمت هست، در الرحمن چند جای می
 گوید: **فَبِآيِ الْاِلٰه رَبِّكُمْ اُتٰ كَذِبَانِ**، و می گوید: **وَصَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا قُرِيَةً كَانَتْ**
اَمِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَّاتِيَهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَّرَتْ بِاَنْعَمِ اللّٰهِ، و می گوید:
اَلَمْ نَجْعَلْ لَّهٗ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ وَهَدَيْنَا النُّجْدَيْنِ، و می گوید: **اَلَمْ نَجْعَلِ**
الْاَرْضَ مِهَادًا وَالْجِبَالَ اَوْتَادًا وَخَلَقْنَاكُمْ اَزْوَاجًا تَاٰخِرُ اَيْنَ آيَتٍ، و **اِنْ تَعُدُّوا**
نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا، و امثال این در قرآن بسیارست، و گوید عاقل و بالغ پیش از
 ورود شرع فرق نتواند کرد میان آن که با او بدی کند و آن که نیکی کند یا قفایش
 زند یا مالی بدو دهد یا چشمش بر کند یا تاجی بر سر نهد، و گوید عاقل کامل و
 محارس نتواند گفت که این جمله نیکست یا بد، و گوید کلام خدای تعالی یکیست
 قدیم قائم بذات او نه حرفست و نه صوت و صدو چهار کتاب که رسولان او بخلق
 آوردند يك کلامست قائم بذات او، آنکه خطبه کند تا خلقان بدان گمراه شوند
 گوید قرآن در مصاحف نوشته است و در دلها محفوظست بزبانها می خوانند، يك معنی
 قدیم قائم بذات باری چگونه در مصاحف و دلها فرود آید و انتقال از معانی جایز نبود
 و نیز رسول می گوید: مابین دقتین، کلام الله و قدیم چگونه میان دو چیز باشد و هر چه
 میان دو چیز بود در مکان باشد و آنچه قائم بذات باری بود چگونه در مکان تواند بود
 پس درست شد که این تلبیس و خبطست، و گوید رسول آن وقت رسول بود که ادای

رسالت می کند و چون فارغ شد او را رسول نشاید خواند الا بمجاز و ابن مشاط انکار این می کند و گوید مذهب اشعری نیست و خلاف می گوید زیرا که ابن فورک اصفهانی از شارحان کتب اشعری بود و تعصب او در حق اشعری زیاده از آن ابن مشاط باشد او در کتاب مقالات اشعری این مسئله یاد کرده است و ابن فورک از اصحاب و اتباع اشعری بود درین مسئله و جمله اعتقادات وی، و گوید خدای تعالی چیزها فرماید و از آن نهی کند و اگرچه آن چیزها محال بود و گوید صفت های خدا مثل حی و قادر و قدیر و مقتدر و عالم و علام و علیم و بصیر و سامع و سمیع و مرید و متکلم و باقی و آمر و ناهی و مخبر و خیر جمله مشتقند از معانی قدیم که قایمند بذات باری تعالی پس قدماً نه از پیش باشند، و گوید کفر و ایمان و فسق و فجور و طاعت و عبادت و معصیت و فواحش جمله خدای تعالی آفریند و قضا و تقدیر کنند و بریشان نویسد و بارادت و مشیت او باشد و از کافر کفر خواهد و ایمان نخواهد و قدرت ایمان بدو ندهد و خواهد که او را ثالث ثلاثه خوانند، و گوید زن و فرزند و شریک دارد و در میان ایشان انبیا بیافریند و خواهد که انبیا و رسل را ساحران و کذابان خوانند و ناسزا گویند و ایشان را بکشند و بدانچه دریشان آفریده باشد بر ترك آن قادر نباشد که ایشان را نهی کند و رسولان فرستد و کتابها که ایشان را بگویند تا آنچه من دریشان آفریدم و ازیشان می خواهم و بر ترك آن ایشان را قدرت نداده ام تا ایشان آن خلق مرا بگردانند و اگر نگردانند ایشان را بکشید و منشان همیشه در دوزخ کنم و بآتش می سوزانم تا چرا ایمان که من ازیشان خواستم و ایشان را بدان قدرت نداده ام نیاوردند و کفر که من دریشان آفریدم و ازیشان خواستم و درازل بریشان نوشته ام و قلم بر آن برفت از خود دور نکردند، نعوذ بالله من هذا الخذلان و گوید هیچ کس بطاعت و ایمان ببهشت نرود و اگر حق تعالی جمله انبیا را ابداً در دوزخ کند عدل باشد و اگر جمله کفار و مشرکان را در بهشت کند تفضل و انعام بود، و گوید خدای تعالی روز قیامت اطفال کفار را همه در دوزخ کند و ایشان را

ابداً عقوبت می کند بکفر مادر و پدر ، و گوید جمله قبایح بر خدای تعالی روا بود
 الا دروغ ، عَطْوِی از شاگردان اشعری گوید دروغ نیز روا بود که بگوید ، و گوید
 روا باشد که معجزات بر دست کذابان ظاهر کند و تصدیق دروغزن کند تا خلق را
 گمراه کند ، و ابوالحسین بصری در کتاب غور گوید کتابی یافتیم در اصول فقه از تألیف
 یکی از اشاعره در آن کتاب در باب الامر بالشئی می گوید : اجماع کردند اهل حق یعنی
 جمله مجتبره که روا باشد که خدای تکلیف کند بنده را بر چیزی که بر آن قادر نباشد
 و خلاف کردند در آنکه روا باشد که تکلیف کند کسی را که پر ندارد و بپرد و کسی
 را که چشم ندارد تا نقطه بر مصحف زند و قدیم را محدث و محدث را قدیم کند و
 اجسام بیافریند یا نه گوید این خلافت بعضی گویند روا نباشد و بعضی گویند روا
 باشد و این قوم بر حقند ، و گوید تکلیف کسی نیکو بود که نیکو بود از ورنج رسانیدن
 بی عوضی عاجل یا آجل . و گوید روا بود نهی کند از هر چه فرمود و امر کند از
 هر چه نهی کرد و اگر چه خلق را در آن هیچ صلاح نباشد ، و گوید در ازل تقدیر کرد
 که یکی نیکبخت بود اگر صد هزار سال عمر وی بود و هر بدی و شری و فساد و کفر
 و قتل انبیا و رسل و جز آن از وی بوجود آمده باشد عاقبت او در بهشت باشد چنانکه
 تقدیر رفته است و اگر تقدیر کرده است که یکی در دوزخ بود اگر چند عمر دنیا است
 او را عمر دهد و همه عمر نیکوی کند و طاعت و فرمانبرداری و مالهایی از آن وی باشد
 و در خیرات صرف کند عاقبت او در دوزخ بود دایم پس بعثت انبیا و رسل و کتب
 طاعت کردن جمله عبث بود ، نه طاعت و خیرات سود می دارد و نه کفر و عصیان زیان ،
 تعالی الله عما یقول الظالمون علواً کبیراً ، و گوید معجزه نوح طوفان بود و معجزه هود
 باد و صاعقه که خلق بدان هلاک شدند و معجزه ابراهیم بنجات از آتش و این جهل بود
 از سه وجه ، اول آنکه شرط آنست که معجزه عقب دعوی بود ، دوم آنکه معجزه رحمتست
 و رحمت سبب هدایت بود نه سبب هلاک ، سیم آنکه نزد وی معرفت باری بشرع واجب
 شود بعد از آن واجب شود که بنبوت نبی درست شود و نبوت ثابت نشود الا بمعجز و
 چون نوح هزار سال کم پناه سال دعوی می کرد چون معجز طوفان بود نبوت وی

درست نشده باشد ایشان مستوجب عقوبت نشده باشند پس دعا کردن نوح بهلاك ایشان ظلم باشد و حکیم نباید که ظالم را بنبوت بخلق فرستد، و نیز ایشان از روی حقیقت هرگز نتوانند اثبات کرد که معرفت خدای واجبست از بهر آنکه نزد ایشان معرفت خدای بقول رسول واجب شود و قول رسول آن وقت حجت بود که اظهار معجز کند و معجز آن وقت ثابت شود که این کس که رسول بوی فرستاده اند داند که خلق از مثل این عاجز باشند لازم بود که فعل خدای بود و چون فعل خدای بود باید که درست بود و دلیل بود بر صدق رسول و آنکه دلیل بود بر صدق رسول که داند که خدای هست و حکیمست چون حکیم بود تصدیق کاذب نکند و چون تصدیق این رسول کرد دلیل بود بر آن که رسولست و صادقست پس نزد ایشان معرفت خدای موقوف بود بر قول رسول و قول رسول موقوف بود بر اظهار معجز و صحت معجز موقوف بود بر آنکه داند که این معجز فعل خداست و او حکیمست و تصدیق کذاب نکند، پس حاصل این قول آنست که تا خدای تعالی را نشناسد رسول را نتواند شناخت و تا رسول را نشناسد معرفت خدای حاصل نشود پس بدان انجامد که هرگز نه این واجب بود و نه آن، اعاذنا الله من النار و گویند هر چه نیست شد بعد از وجود اعادت آن روا بود از اجسام و اعراض و این باطل بود زیرا که اصوات و لحظات و استماعات اعادتشان تصور نبندد و العجب که نزد او عرض در زمان باقی نتواند بود و نزد ما هر عرض که در زمان باقی باشد اعادت آن جایز بود و قِلَاسِی از اشاعره گوید اعادت اجسام جایز بود و اعادت اعراض محال باشد و سَهْلُ صُعْلُوکِی و ابن فُورَک و کسانی که در عصر ایشان بودند از اشاعره گویند استثنای در ایمان لازم بود یعنی گوید: اَنَا مُؤْمِنٌ اِنْ شَاءَ اللهُ، و مُحَمَّدٌ طَاهِرٌ و بَاقِلَانِی و ابو اسحق اسفرائینی از اشاعره گویند لازم نبود و معمری گوید مقلد نه مشرک بود و نه کافر و نه مؤمن، و گوید اگر یکی از کفار قبل از بلوغ ایمان آورد و او را از مادر و پدر جدا کنند اگر پیش از بلوغ بمیرد او را در گورستان مسلمانان دفن کنند و او را نه مسلمان گوئیم و نه کافر و مالش از آن مادر و پدر بود ای عجباً اگر

مالش از آن مادر و پدر بود پس چرا او را در گورستان مسلمانان دفن می کنی و اگر مسلمانست چرا مالش بمادر و پدر می دهی، و ابن فورک اصفهانی از اشاعره گوید شاید گفت که انبیا و رسل و ملائکه مؤمنند قطعاً و این سخن بر اصل وی راست بود از بهر آنکه وی گوید وقوع کفر از انبیا و رسل و ملائکه جایز بود پس نزد او ممکن بود که بعضی از انبیا و رسل بر کفر مرده باشند و هر که مسلمان باشد در کفر آن که این اعتقاد دارد شك نکند، و اشاعره گویند وقوع خلاف معلوم خدای تعالی ممکن بود در جنس اما واقع نشود، و در وصف اخص خدای تعالی خلاف کنند، اسفرائینی گوید اخص اوصاف او آنست که عالمست بعلم قدیم و مانند این در صفات دیگر، و باقلانی گوید اخص اوصاف خدای تعالی آنست که بدان ممیز شود از جمله موجودات، و گوید وصف اخص آنست که وقت رؤیت او را بدان بشناسند و ابوالمعالی جوینی گوید وصف اخص آن بود که بدان ممیز شود از جمله موجودات الا آنکه خلق از معرفت آن عاجزند، و اشعری گوید صفات باری بر سه قسم بود، اول ذاتی دوم معنوی سوم فعلی، و اخص اوصاف باری تعالی قدرت بود بر اختراع، باقلانی و ابوالمعالی در حال با ابو هاشم موافق باشند و جمله اشاعره گویند اظهار معجز بر دست کذابان روا باشد، و گویند معجزه تنها دلیل نبوت و چون تحدی با معجزه منضم شود دلیل بود بر نبوت و خلاف کردند در آنکه باری تعالی قدیمست لذاته یا بقدم، کلابی و ابو العباس قلانسی و عبد الله ازیشان و بیک قول اشعری گوید قدیمست بقدم و متأخران اشاعره گویند: موجود قدیم لذاته، و اشعری گوید فعل بقدرت خدای تعالی حاصل شود و قدرت بنده را در فعل هیچ تأثیر نباشد، و اسفرائینی از اصحاب وی گوید فعل بمجموع قدرت خدای و قدرت بنده حاصل شود، و قلانسی از شاگردان اشعری گوید نماز و زنا مشترکند در آنکه هر دو حرکتند و تمیز میان ایشان بدان باشد که یکی را نماز خوانند و دیگری را زنا الا آنچه زنا خوانند بفعل بنده واقع شود و اصل حرکت بقدرت خدای حاصل شود، و اشعری گوید روح بعد از موت فانی شود و عدم محض بود الا عند الحشر همان

روح را اعاده کند، و باقلانی گوید و ابو عبدالله حلیمی از اشاعره گویند ملائکه بهتر از انبیاء اند، و جمله اشاعره کرامات اثبات کنند الاً اسفراینی که وی گوید کرامات محالست و اشعری گوید وجه و عین و ید سه صفتند از اوصاف خدای تعالی و او و اصحابش گویند امر و نهی و خبر هر سه قدیمند، و عبدالله سعید گوید و اتباعش از اشاعره که کلام در ازل امر و نهی و خبر نبود و چون بشنوند امر و نهی بود، و ضَبَّی روایت می کنند از اشعری که ارادت غیر مراد وی بود و گفت حرکات متجانست و باختلاف افتراق محال مختلف شود، و گفت ترك را جز از فعل هیچ معنی نباشد، و گوید همه متحرك ساکن بود نه همه ساکن متحرك باشد، و گوید جسم عبارت بود از تألیف و هم شاگرد ضَبَّی از وی روایت کند که گفت عرض را هیچ حقیقت نیست و عبدالله سعید از اشاعره و اتباعش گویند هیچ اعراض نتوان دید، و گوید اجسام و اعراض مجتمع باشند مثل لون و طعم و رائحه و حرارت یا برودت و رطوبت یا یبوست و گوید جواهر متجانسند در نفس خود و مختلف باعراض، و گوید بر ابقاء والابقاء والحركة والتحریرك والسواد والتسويد و مثل معنی بود و در موضع دیگر بود نتوان گفت جواهر و اعراض قَطُّ اعادت کنند(؟)، فعل نفس مفعول بود و حدث نفس محدث، و گوید قراءت معجزه حقیقی باشد و نفس کلام خدای معجزه خوانند و آن مجاز بود نه حقیقت زیرا که قرآن قدیمست و قدیم معجز نباشد، و گوید روا بود که خدای تعالی خلق را ابدأً مهمل فرو گذارد و هیچ رسول بدیشان نفرستد، و گوید امامت مفضول با وجود فاضل درست بود و اصحابش گویند درست نبود، و گوید اختیار می کنند هم اهل اجتهاد باشند و هر يك از ایشان امامت را شاید، و گوید امام چون اعدای وی غلبه کنند و مقاومت ایشان نتواند کرد تقیه کردن روا باشد او بتقیه از امامت معزول نشود، و گوید خدای تعالی را در قیامت بچشم بتوان دید و اگر چه نه در جائی و مکانی بود و مقابل نباشد و این جمله محالات بود زیرا که آدمی هیچ نتواند دید الاً که در مقابل وی باشد یا در حکم مقابل و مقابل بر اجسام

جایز بود و خدای تعالی جسم نیست پس مقابل بروی روا نبود و دیدن وی محال باشد، و گوید علم و یقین و فهم و فضیلت و عقل و درایت و فقه بیک معنی باشد پس وی را لازم شود که شاید که خدای را عاقل و عارف و فطن و فقیه خوانند چنانکه وی را عالم خوانند و نزد هیچ مسلمانی این روا نبود و در بعضی روایات گوید که روا بود که کسی نفس خود را نداند بضرورت و نفس دیگری را بضرورت شناسد یا نفس خود نداند اصلاً و آن دیگری داند و جای دیگر گوید این روا نبود و گوید شاید که باطل را حق خوانند و اصحابش گویند شاید که کفر را حق خوانند از بهر آنکه خدای تعالی می آفریند و هر چه او آفرید حق و عدل بود، و گوید روا بود که چیزی حادث شود که آن چیز نه جسم بود و نه جوهر و نه عرض، و گوید کفر و عدل بود و حق و ثواب و حسن و قبح و چون بنده کسب کند باطل بود و ظلم و خطا و زشت، سبحان الله خالق الخلق کدام عقل قبول کند که يك چیز هم حق بود و هم باطل و هم خطا و هم ثواب و هم عدل و هم ظلم و هم حسن و هم قبح و قایل این امام اهل سنت و جماعت است و از اهل نجات و این کسب که وی دعوی می کند این را و نندی بنهاد و نجار از و فرا گرفت و این کلاب از نجار و اشعری از ابن کلاب چهار صد سالست تا در محافل و مجالس ملوک و سلاطین با ایشان مناظره می کنند درین مسئله با علما و فضلاء معنی کسب که خود دعوی می کنند می دانند و نه بفهم هیچ عاقل و عالم می تواند رسانیدن، و اشعری گوید عرض نتواند الا در محل و نشاید که جوهر محلّ عرض بود، پس برین اصل جوهر از جمله اعراض خالی بود و موجود نباشد، و گوید شاید که صفت دیگری کنی همچنین ابداً تا يك صفت را صفات نامتناهی حاصل شود، و گوید روا بود که خدای را هم متکلم و فاعل خوانند و نشاید که ناطق خوانند، و گوید کلام و نطق و قول بیک معنی باشد، و گوید روح جسمست و حیوة عرض، روح نه حسّاس بود و نه محسّ و حسّاس حیوانی ضروریست لازم شود که حسّ بدنی بود چون روح مفارقت کرد بدن همچنان حسّاس بود زیرا که نزد وی روح نه حسّاس است و نه محسّ، و گوید نشاید که کسی گوید اوّل وجود سواد بیاید دانست پس دانستن که محدثست و عرض و لون، و گوید روا باشد که گوید ترك معصیت معصیتست

و گوید روا باشد که عرض باشد که آن را ضد نباشد، و گوید روا بود که يك خردل دانه در کشتی افتد و کشتی بعضی بآب فرو رود و کوه احد بر کشتی افتد و کشتی يك ذره بآب فرو نرود، و گوید انسان قادر بود بر ترك موجود و این سخن بیحاصل بود و بعضی از اصحابش گویند این نه سخن ویست و ضبی گوید سنکی که از هوا می آید و مرغی که می پرد نه در مکانند، و هم او گوید که اشعری گفت نفس کفر نه قبیحست بلکه عین کفر نیکو بود زیرا که دلیلست بر خالق و ابن فورك انکار این کند و گوید روا بود که اهل آخرت مکلف باشند و بر این اصل لازم بود که کسی در دوزخ نرود زیرا که چون تکلیف در آخرت جایز بود و چون توبه جایز بود قبول لازم باشد با شرایط آنکه جمله کفار و عاصیان در قیامت توبه کنند و هیچ مستوجب دوزخ نباشند و ضبی روایت کند که اشعری گفت هر چه حکم او دوام بود آن را کُلّ و بعض نباشد پس نزد او بهشت و دوزخ و نعیم اهل بهشت و عذاب اهل دوزخ را نه کُلّ باشد و نه بعض و هیچ عاقل در فساد این قول شك نکند، و گوید چون عصیانی از نبی با رسول بوجود آید او را عاصی خوانند تا آنکه که توبه کنند چون توبه کرد اسم عاصی از وی بیفتد، و صاحب کتاب مدّخر گوید که اشعری گفت که هر که مؤمن بقیامت آید هر چه کرده بود از کفر و غیر آن جمله ایمان باشد و اگر کافر بخدای رسد هر چه او کرده بود کفر بود و اگر چه آن بصورت ایمان و طاعت بود، و گوید هر چه ابلیس کرد در زمان ایمان و طاعت آن جمله کفر بود و آنچه ابوبکر و عمر و عثمان کردند از سجود اصنام و خمر خوردن و زنا کردن و ثالث ثلاثه گفتن آن جمله ایمان و طاعت بود.

و ضبی روایت کند ازو که عزم کردن بر آن که کافر شود بدین کافر نبود و چون توبه کند از گناه گذشته عزم کردن که دیگر با سر گنه نرود لازم نباشد، و گویند شاید که چیزی موافق چیزی بود از وجهی و مخالف آن چیز بود از وجهی دیگر، و اشعری و ابن کلاب گویند رؤیت خدای تعالی بچشم بود؛ ادرا کش بچشم بود و گویند بنده را کسبی هست و کسب و فعل و مفعول و مخلوق و احداث و محدث خدای تعالی بود و گوید روا بود که مقدوری میان دو قادر باشد اما روا نباشد که کسبی میان دو مکتسب

بود یا فعلی میان دو فاعل یا محدثی میان دو محدث ، و گوید هر که چیزی بجنبد و آن چیز بجنبد نه حرکت وی جنبیده باشد ، پس وی را لازم بود هر که یکی را بکشد نه قاتل بود و هیچ بروی لازم نبود و طلب قصاص از قاتل کردن ظلم بود و قومی از ایشان گویند که رسول پیش از بعثت کافر بود و گویند دلیل بر این آنست که خدا می گوید : **وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ** ، اشعری گوید روا بود که خدای تعالی بنده را قدرت دهد تا اعتراضها باز دارد چنانکه وی روز های گذشته باز آرد و همچنین اصوات و لحظات .

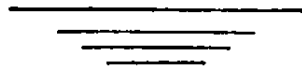
بدان که مقالات اشعری و محالات وی بسیارست و در ذکر آن فایده نه و نیز ملالت خیزد ، بدین قدر اقتصار کنیم ، اما مقالات اصحابش بسیارست ، غزالی در کتابی که آنرا **مَسَائِلُ الْآخِرَوِيَّاتِ** نام کرده است گوید روح جزو است که قسمت نپذیرد و قائم بذات خویش و او را حسی نباشد ، و هم درین کتاب گوید اخص اوصاف خدای تعالی آنست که قِدُومست و معنی قِدُوم آنست که قائم بذات خویش بود و از پیش که گفت روح قدیمست بذات خویش و متحیز نیست پس این وصفی مشترک بود نه خاص ، و در کتاب **لَدُنِّي** گوید نفس ناطقه که بدان انسان مکلف باشد نه جسم بود و نه عرض بلکه قوّه الهی بود مثل عقل اوّل چنانکه فلاسفه گویند عقل اوّل معلول علت اولی است و نفس معلول عقل ، و هم درین کتاب گوید معلومات خدای تعالی متناهی باشد ، و در **مُنْقِذُ** گوید وقایع نامتناهیست و نصوص متناهی پس لازم بود که همه وقایع معلومات خدای تعالی نباشد زیرا که نزد او معلومات خدای تعالی نامتناهیست و وقایع نامتناهی ، و این معنیست که فلاسفه گویند که علت اولی عالمست بکلیات و جاهل بجزئیات و این شخص را ایشان **حُجَّتُ الْخَوَانِدِ** خوانند ، و در **قِسْطُ السُّلُوكِ** گوید بر امامیان که ایشان گویند لازم بود که امامی بود که با وجود وی خلق بصلاح نزدیکتر باشند و از فساد دور تر و خلاف از میان مردم بردارد اگر منقاد شوند ، هم غزالی گوید اساس خلاف علی علیه السلام بود خلافتی که ابداً منقطع نشود ، بعد ازین سخن گوید

اگر خلق گوش بسخن من کنند من خلاف از میان مردم بر دارم، دیگر گوید چگونه گوش بسخن من کنند و خدای حکم کرده باشد و در ازل بر ایشان نوشته و تقدیر کرده اگر عاقل نظر و تأمل کند درین سخن متناقض داند که غرض وی درین باب جز تشنیع بر امیر المؤمنین علی بلکه بر جمله انبیا و رسل چیزی دیگر نبوده است، اول آنکه دعوی کرد که اگر خلق سخن من بشوند فسادى که علی علیه السلام کرد حاشا او بصلاح آورد، دیگر دعوی کرد که حکم خدای بود در ازل بر ایشان نوشته بود و دفع تقدیر نتوان، پس علی سبب آن خلاف نبود، دیگر آنکه اگر خلق در زمان علی مختلف شدند و علی سبب اصل خلاف بود لازم آید که جمله انبیا و رسل سبب اختلاف باشند زیرا که خدای تعالی در قرآن می گوید: وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ، پس این تشنیع وی بر انبیا و رسل متوجه بودن بر علی، نعوذ بالله من الکلام المفضی الی الکفر، و هم درین کتاب سخن چند دیگر مشنع بود ترك کردیم، و گوید قومی گویند که رحمت از آن امت محمد بود و من می گویم بیشتر نصارای روم و ترك درین زمان اهل رحمتند با آنکه در اقصای بلاد روم و ترك باشند و دعوت بدیشان نرسیده باشد، و گوید اینان بر سه قسم باشند، قسمی که صفت و نام رسول و معجزاتش بریشان رسیده باشد ایشان را رحمت نصیب نباشد، قسم دوم که این معنی بدیشان نرسیده بود این قوم معذور باشند یعنی از اهل رحمت باشند و قسم سوم آنانکه در اول کودکی شنیده باشند که محمدی بود و دعوی نبوت می کرد و معجزات و صفت او بدیشان نرسیده بود همچنانکه کودکان ما شنیده باشند که مَقْنَع (۱) دعوی پیغمبری کرد و دروغزنی بود و گوید حکم این قوم سیم حکم قسم دوم بود یعنی جمله از اهل رحمت باشند، و این سخن در کتابی می گوید که نام آن کتاب التَّفْرِقَةُ بَيْنَ الْإِسْلَامِ وَالتَّوْحِيدِ است، بنکر که چگونه در آن کتاب علی را از رحمت خدای بیرون برد، زیرا که خدای می گوید: وَلَا يَرْأُونَ مِثْلَ نَحْتِ الْفَيْنِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ

رَبِّكَ و درین کتاب ایشان را که بت پرستند و خدا را ثالث ثلاثه گویند و عیسی را پسر خدای دانند از اهل رحمت گردانید و او بدین اعتقاد مستحق آنست که او را حجة الاسلام خوانند و هر که خلاف این گوید رافضی باشد، دیگر گوید قوله تعالی: قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي امر تقدیرست نه امر خلق یعنی روح قدیمست و نه مخلوق و متحیز و متجزی و اگر مخلوق خوانند معنی آن بود که نطفه را استعداد قبول او پدید آید همچنانکه آینه که نیک صفایش داده باشند چون صورتی مقابل آن در آینه ظاهر شود اگرچه در آینه صورتی نباشد، و گوید ارواح پیش از ابدان موجود نباشد اما بعد از تعلق بابدان بسیار شوند، و گوید فعل آدمی در بدن مثل خدای تعالی باشد در عالم اکبر، و گوید نسبت شکل دل با تصرف روح نسبت عرش بود و دماغ بمنزلت کرسی و حواس بمنزلت ملائکه که مطیع خدای باشند بطبع و عصمتها بمنزلت آسمانها و قوت در انگشتان بمنزلت عناصر که امهاتند و خزانه تخیل همچون لوح محفوظ، و گوید معنی آنکه رسول فرمود: خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْوَاحَ قَبْلَ الْأَجْسَادِ بدین ارواح ملائکه می خواهد، و گوید خلق عرش و کرسی و آسمانها و کواکب و آب و زمین و آتش و هوا این بود که یاد کردیم از اعضای آدمی یعنی این اعضا و جسد از طبایع حاصل شود و باقی از عرش و کرسی و سموات و کواکب و عقول و عناصر همه قدیمند چنانکه فلاسفه و اهل طبایع و دهریان گویند، و از هر نوع که اعتقاد این قومست نمودجی یاد کردیم و استیفاء خلاف ایشان بطواریحها محتاج بود، و اصحاب اشعری در قرب دو داند در مسائل بر خلاف او باشند و مع هذا در کتابی از آن اشاعره یافتیم که می گوید هر آن کس که قدر يك و جب از اشعری گردد کافر بود پس بقول این شخص بیشتر شاگردان اشعری و اصحابش کافر باشند مثل باقلانی و ضبّی و قلانسی و سهل صعلوکی و عبد الله بن سعید و حلیمی و جوینی و غزالی و فخر رازی و غیر ایشان که در بسیار مسائل خلاف وی کردند، و فخر رازی در کتابی گوید که پدرم رسول الله را بخواب دید که شافعی بردست راست او نشسته و ابوالحسن اشعری بردست

چپ وی، رسول پدرم را گفت اگر فقه میخواستی از شافعی فراگیر و اگر اصول دین میخواستی از اشعری، پس بدین قول لازم بود که هر که برخلاف شافعی بود در مذهب، برباطل بود زیرا که اگر ابوحنیفه و مالک و سفیان و اسحق و احمد برحق بودند رسول نگفتی که فقه از شافعی فراگیر، و خلاف میان ایشان و شافعی اظهر من الشمس است، و هر که در مسئله خلاف کرده بود با اشعری از اصحاب وی قولش برین قضیت باطل بود و شك نیست که مروّت و دیانتست که مانع بود از دروغ گفتن و چون ترك آن کردند هر چه خواهند توان گفت لیکن در کُل احوال انصاف را کار فرمودن اولیتر باشد.

باب شانزدهم

در مقالات صوفیان

و ایشان از اهل سنت باشند و هر که دعوی سنت کند ایشان را اولیا و اصحاب کرامات دانند الا ابو حنیفه و اسفرائینی و معتزله که انکار کرامات کنند، و این قوم شش فرقت باشند: **اول** ایشان که دعوی اتحاد کنند، رئیس ایشان حسین بن منصور حلاج باشد و این حسین بن منصور حلاج ساحر بود و در آن مهارتی داشت و در سحر شاگرد عبدالله بن هلال الکوفی بود و عبدالله شاگرد زرقاء الیمامه و زرقاء از کسانی که از سجاج آموخته بودند و سجاج در زمان مسیلمه کذاب بود که دعوی پیغمبری کرد و حلاج دعوی خدائی کرد و در سال سیصد و نه از هجرت معلوم وزیر حامد بن عباس کردند که حلاج دعوی خدائی میکند و میگوید مرده زنده میکنم و جن خدمت من می کنند و هر چه از ایشان می خواهم پیش من می آرند و من توانم که همه معجزات انبیا کنم و نصر سمری و جماعتی از کتاب دیوان تبع وی شدند و یکی از بنی هاشم دعوی می کند که او نبی حلاجست و حلاج الهست، وزیر این قوم را حاضر کرد و با ایشان مناظره کرد همه مقرر شدند که ایشان خلق را بالهیت حلاج می خوانند و ایشان را یقینست که او مرده زنده می کند، حلاج را حاضر کردند و ازو پرسیدند انکار کرد و گفت این قوم خلاف می گویند و من نه دعوی خدائی میکنم و نه دعوی نبوت و من بنده خدایم بنماز و روزه و خیرات مشغول و از من جز ازین چیزی بوجود نیاید. وزیر قاضی ابو عمرو و ابو جعفر بهلول و جماعتی از فقها را حاضر کرد و آن قوم را که بر وی گواهی دادند از ایشان سؤال کرد، قاضیان و فقها

گفتند تا پیش ما درست نشود ما بر خون او حکم نکنیم، یکی از اهل بصره گفت من اصحاب وی را می‌شناسم و ایشان در بلدان متفرّقند و خلق را بالهیت او می‌خوانند این بصری از اصحاب حلاج بود چون بدانست که ساحرست ترك وی بکُرد و با او ابوعلی هارون بن عبدالعزیز کاتب انباری کواهی داد و او کتابی کرده است در مخاریق حلاج، آنکه حلاج را در سرای سلطان محبوس کردند بنزد نصر حاجب، و حلاج را دو نامست یکی حسین منصور دوم محمد بن احمد الفارسی و دختر سمری صاحب حلاج در سرای سلطان بود مدّتی پیش حلاج رفته بود او را پیش وزیر آوردند، وزیر از وی احوال پرسید، ابو القاسم زنجی گوید من حاضر بودم و ابوعلی احمد بن نصر باذیل حاضر بود، چون وزیر احوال از وی پرسید گفت پدرم مرا پیش وی برد او مرا چیز هاء بسیار بخشید، و این زن فصیحه بود و عبارت و لهجه خوش داشت، گفت چون آن چیزها بمن داد مرا گفت تو را پسر خود سلیمان دادم و او نزد من از همه فرزندان عزیز ترست و او بنیشابور مقیمست لابد باشد که میان زن و شوهر وقتها سخنی افتد که خاطر از آن برنجد من او را وصیت کرده ام که ترا نیکو دارد، آن روز روزه دار و در آخر روز بر بام شو و بر سر خاکستر و نمک همچون بلغور کرده بایست و چون روزه خواهی گشودن از آن خاکستر و نمک هم در دهان کن و بدان روزه گشای و روی با من کن و هر چه می‌خواهی با من بگوی که من می‌شنوم. زن گفت روزی بامداد از بام بنزیر آمدم و دختر حلاج با من بود، حسین پیش از ما فرود آمده بود چون بنزد بان رسیدم که او مرا می‌دید و ما او را دخترش بمن گفت سجده کن او را، گفتم جز از خدای دیگران را سجده نتوان کرد، حلاج آواز من بشنید گفت بلی خدائی در آسمانست و یکی در زمین، مرا پیش خود خواند و دست در جیب کرد و حقه بیرون آورد پر از مشک بمن داد سه بار همچنین و گفت زن را چون شوهر باشد محتاج بوی خوش باشد این را در طیب بکار دارد، و روزی مرا بخواند و بر بوریائی نشسته بود،

مرا گفت گوشه بوريا بردار از آن جانب و آنچه زیر آنست بر گیر چندانکه خواهی ، گوشه بوريا برداشتم زیر آن زر بود پهن باز کرده جمله چنین بود من مبهوت بماندم ، و این زن را در خانه وزیر حامد باز داشته بودند تا آن وقت که حلاج را هلاک کردند وزیر طلب اصحاب وی می کرد حیدره و سمری و محمد بن علی قنائی یکی از خواص او پنهان شدند و از خانه وی کتابی چند بیرون آوردند و همچنین از خانه قنائی بعضی بزر نوشته و در دیبا پیچیده ، و در اسمای اصحاب وی ابن بشر و شاکر یافتند وزیر تفحص کرد از اصحاب حلاج که ایشان را گرفته بود ، گفتند این دو داعیند از آن حلاج در جانب خراسان که خلق را بدو میخوانند و در میان کتب نامه چند یافتند که بدو فرستاده بودند از ناحیت ها و وصیت که او کرده بود داعیان را که خلق را چگونه بدو خوانند و سخن گفتن ایشان بر قدر عقول ایشان و جوابها که با وی نوشته بودیا آن که بدو نوشته باشند .

ابوالقاسم زنجی گوید روزی با پدر پیش وزیر بودیم وزیر برخاست ما در سرا پیش او آمدیم و هرون بن عمران حاضر بود با پدرم حدیث میکرد غلامی دیدیم که اشارت بوی کرد برخاست و بعد از ساعتی باز آمد لونس متغیر شده ، حال پرسیدیم گفت غلامی موگلسست بر حلاج و هر روز طبقی پیش وی میبرد ، مرا بخواند گفت بعاتد هر روز طبقی پیش حلاج بردم او را دیدم که خانه از سقف تا زمین از جسد خود پر کرده بود ، در خانه هیچ جای نیافتم بترسیدم و طبق بینداختم و غلام را تب گرفت و ما در عجب بماندیم تا که وزیر کس فرستاد و ما را بخواند و غلام را بخواند و حال از وی پرسید غلام قصه باز گفت وزیر وی را دشنام داد و گفت از سحر حلاج بترسیدی بعد از آن در میان کتب کتابی یافتند در آنجا نوشته بود که چون خواهی که حج کنی و نتوانی رفتن خانه خالی کن چهار سوی پا کیزه در خانه خویش چنانکه کس در آن آمد و شد نکند ، چون ایام حج شود آن را طواف کن و مناسک حج بجای آر چنانکه مناسک حجست پس سی یتیم را حاضر کن و طعامی ساز از بهر ایشان چنانکه توانی و آن طعام درین خانه بخورد ایشان ده و تو خدمت ایشان میکنی و چون خوردند

اصحابها شهابها ابراقها اربابها صفاتها لبابها لاهی هم ولا هم هی لاهو الا هو ، دیگر گوید عارف با عرفان خود باشد و عرفان با عارف .

شَبَلی گوید سرّ بر زبان این طایفه پوشیده نباشد اما معنی بحال خود مانده باشد آنکه گفت :

کادت سر ایران سر بما [کذا ؟] اولیتنی مِنْ جَمِیلٍ لَا اُسْمِیَهِ
مصباح بالسّر من منک یرقبه [کذا ؟] کیف السّر و یرسردون مبدیه [؟]
فَقَلَّ یُلْحِظُنِی سِرِّی وَالْحِظُّهُ وَ الْحَقُّ یُلْحِظُنِی اِلَّا اُرَاعِیْهِ
وَ اَقْبَلَ الْوُجْدُ یَفْنِی الْکُلَّ مِنْ صِفَتِی وَ اَقْبَلَ الْحَقُّ یُخَفِّیْنِی وَ یُبْدِیْهِ

و ازو پرسیدند چه فرقت میان اولیا و انبیا گفت انبیا را مسلط کردند بر احوال مالک احوال شدند و تصرّف در احوال میکنند چنانکه می خواهند و احوال بر اولیا مسلط کردند احوال تصرّف دریشان می کنند ، دیگر گفت علوم من بزرگوار شد از نظر دقیق یعنی کسی اندیشه در علوم من نتواند کردن و باریک شود بفهمهای بشر یعنی بشر فهم معانی سخن من نتواند کرد ، و گفت من منم نه نعت دارم و نه صفت نعمت ناسوتیست و صفتم لاهوتی ، و امثال این کفرها می گوید تا آنکه گوید انا منزّه عن نفسی ، من منزّه از نفس خویش ، نفس من منست .

باینزید گفت سبحانی مسکین با یزید کجا بود در ابتدای نطق حق ناطق شد جهت او ، بعد ازین زندقه های دیگر گوید خدای تعالی در ازل موصوفست در آن که لا یزال موصوف بود ، درین سخن تعریض کرد بر قدم عالم .

بدان که کتاب ایشان از اوّل تا آخر کفر و زندقه است ازین نوع که یاد کردیم و گوید خدای تعالی هر شب با درّی بیضا با آسمان دنیا آید تا درین زمین سخن گوید و دیگر با ابدالان سخن گوید ، دیگر با کسانی که عاشق او باشند و نامه های ایشان بنویسد تا آن روز که روح را بروح و نور را بنور جزا دهند آنکه زمین را پر از خیرات و برکات کند و بعد از آن با عزّ و جلال و عظمت خود رود ، و حلاج نامه نوشت یکی از اصحاب خویش در آن نامه نوشته بود : من الله الی فلان بن فلان . ازو پرسیدند که خطّ تست گفت بلی ،

گفتند چرا چنین نوشتی گفت این عین جمعست نزد ما یعنی او و خدا یکی اند و گفت این کتاب خداست من و دست در میانه عاریتیم او را گفتند کسی دیگر هست با تو که چنین می گوید گفت بلی شبلی و ابن عطاء و ابو محمد حریری، و اگر ما خواهیم که فضایح او یاد کنیم میسر نشود و از تطویل سخن ملالت خیزد.

با یزید گفت سبحانی ما اعظم شأنی و این قوم از کبار اولیای اهل سنت و جماعتند و العجب که لا یزال بر شیعه تشنیع می زنند که عبدالله بن سبا و اصحاب او گفته اند که علی خداست تعالی عن کل ضد و ابو الخطّاب دعوی کرد حلول الله را در ائمه، نزد ما ایشان کافرند و ابدأ در دوزخ باشند و اینان که یاد کردیم و آنچه یاد خواهیم کرد نزد شما اولیاء اند و اصحاب کرامات.

بسطامی را مقالاتی چندست قبیحتر از اول، گفت: سبحانی سبحانی ما اعظم شأنی چنانکه یاد کردیم از پیش و گوید من بر آسمان رفتم يك بیک آسمان بگردیدم بالای آسمانها هیچ کس ندیدم خیمه بر عرش بردم یکی از ایشان نزد او نشسته بود گفت هر شب بخانه کعبه روم و طواف کنم و با موضع خود بر آیم چون دو سه نوبت این سخن بگفت با یزید گفت بهتر از تو کسی هست که کعبه هر شب بزیارت او آید چون زیارت وی کرد باز گردد و گفت جزو بست از خالق و در حجاب افتاد چون بدو اتصال کند یعنی بخدا پیوندد و او را بشناسند بدانند که اوست یا ازوست یعنی بایزید خداست یا بعضی از خداست، و گوید: عجب منك و منی، عجب دارم از تو و من، حجتنی بك عنی مرا بخود در حجاب کردی از من تا چون که نزدیک شد که بر شوم جسم مرا نیست کنی مرا در مقام علو باز داشتی و بذهن من رسانیدی من در آن ممکن شدم حتی نیقنت انی انت، یعنی مرا یقین شد که من تو ام، و این قوم حکایت بکنند که درین حکایت امیر المؤمنین علی بکمیل بن زیاد گفت: أُولَئِكَ هُمُ الْآقِلُونَ عَدَدًا وَ الْآعْظُمُونَ عِنْدَ اللَّهِ قَدْرًا، تا آخر سخن یعنی ایشان اندك باشند و قدر ایشان نزد خدای تعالی عظیم باشد، ایشان را می خواهد یعنی این قوم را كه دعوی اتحاد و

الهیّت کنند تعالی الله عن قول المفترین و دعوی کنند که یحیی بن زکریّا از ایشان بود و خدای تعالی او را از بهر آن سیّدأ و حصوراً خواند و خرافات آن قوم که اتحاد بر خدای دعوی می کنند بیش از بیشست و در ذکر آن فایده نیست و معجزه هائی که نامش کرامات نهند و از ایشان باز گویند جمله زرق و مخرقه و سحر بود.

فرقت دوم از صوفیان که خود را عشّاق خوانند ایشان گویند انبیابغیر حق مشغول شدند و خلق را بخدا می خواندند و بتکالیف پس ایشان را باز می دارند از آنچه بخدای مشغول شوند بحق و هر چه خلق را از خدای تعالی باز دارد باطل بود پس التفات بقول انبیا و رسل نباید کرد و بتکالیف مشغول نباید شد که آن بی حاصلست و غزالی در کتاب میزان گوید بایکی از شیوخ صوفیان مشورت کردم که مواظبت خواهم کردن بقرآن خواندن مرا از آن منع کرد و گفت علایق دنیا و جاه علم از دل بیرون کن و در خانه فارغ شو، اقتصار کن بر ادای فریضه و اندیشه را بزبان جمع کن و می گوی الله الله، و این حکایت قومیست که خود را عشّاق خوانند و ایشان گویند نبوت کسبیست و خود را اهل حقایق خوانند و اعتقاد ایشان آن بود که بهترین خلق خدای ایشانند از بهر آن منزوی شوند و با خلق اختلاط نکنند و گویند علایق جسمانی از خود بیرون کرده ایم یعنی تا بمنزلت انبیا برسیم، و گویند مثال این چنانست که در حکایتی معروف آمده است که نقّاشان چین و روم با یکدیگر مفاخرت کردند نزد سلطانی از سلاطین، هر قومی گفتند نقش ما بهتر از نقش ایشانست سلطان بفرمود بهر دو قوم صفّه ایست پرده در میان بیندید و نقش کنید تا ممیزان فرق کنند و دعوی شما بظهور آید که کدام نقش بهتر کرده اید، پس پرده در میان صفّه بستند و هریکی بکار خویش مشغول شدند چنانکه بر کار یکدیگر هیچ اطلاع نداشتند پس اهل چین نقّاشی و قلم کاری کردند در غایت خوبی و کمال که کس مثل آن ندیده بود و اهل روم این طرف خویش را صیقل کردند بمثال آینه، چون چینیان از نقش فارغ شدند پرده از میانه بر گرفتند بحضور سلطان و امرای دولت، نقش اهل چین عکس انداخت چون این طرف صیقلی بود و لطافت داشت عکس آن طرف در طرف رومیان خوب تر نمود

و پسندیده تر افتاد سبب آنکه هر چه در مقابله آینه بداری آن صورت در آینه خوشتر نماید و صافی تر، و مقصود ازین حکایت آنست که هر که ترك علایق دنیا کرد و بتفکر و ریاضت مشغول شد صفای اندرون حاصل نمود و مستعد قبول علوم غیبیه شد و این نبوت بود، و گویند آن کس که نبوت بکسب حاصل کرده باشد فاضلتر باشد از آن که نبوت او عطائی بود، و در مثال گویند نبینی که پادشاهان که وی را خاصگیان باشند بسیار چون خواهد که یکی را برسولی فرستد ایشان را نفرستد که بوی نزدیک باشند کسی را فرستد که از خاص^۱ الخاص^۲ نازل تر بود پس ازین جهت خود را از انبیا و رسل فاضل تر و بهتر دانند و گویند انبیا خود را بحکم و ریاست و علایق دنیوی و حبّ جاه مشغول کرده اند و ما از خلق و امور دنیاوی اعراض کردیم، و گویند جزوی از خدای تعالی در شخص حلول کند و گویند سلیمان پیغمبر روزی بر بساط نشسته بود و باد بساط را بر هوا می برد خلقان بتعجب می نگرستند سلیمان نظر برد بر زرگری را دید بیل در دست داشت و اصلاح زمین می کرد و التفات بسلیمان نکرد، بوی سلام کرد و گفت چرا ب صنع خدای ننگری چنانکه خلقان می نگرند، بر زرگر گفت شوق و محبت خدای مرا از آن باز داشت و اگر مرا مثل این شوق بودی طلب ملك نکردی و بدین مشغول نبودى، صد هزار لعنت بر آن زندیق باد که اعتقاد کند که شوق و محبت بر زرگری بیشتر از پیغمبر خدای باشد و این سخن قبول نکند مگر بی دینی مردودی و این طایفه از اهل سنت و جماعتند، و زندیقی ازین قو کتابی کرد، است و در آنجا می گوید چندین سال در عالم می گردیدم و طلب حق می کردم و از هر که می طلبیدم صفای من حاصل نمی شد بمرگه رفتم و آنجا مجاور شدم و بتفکر مشغول بودم گوید شخصی را شبی ب خواب دیدم منظر نورانی داشت از وی سؤال کردم تا مرا راه نماید بحق، ریش شخصی بدست من داد و گفت این را محکم دار که این حقست من چون از خواب بیدار شدم ریش خودم بود در دست گرفته و آنجا این بیت تمثّل آورده است :

تو بقیمت و رای دو جهانی   چکنم قدر خود نمیدانی

یعنی با هر یکی جزوی از اجزای باری هست اما قدر خود نمی دانند، و گویند

آنچه رسول می گوید: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ یعنی چون خود را شناخت که جزوی از باری تعالی در وی حلول کرده است خدا را شناخت، ولعنت بر آن ملعون باد که اعتقادش چنین بود.

فرقت سوم از صوفیان که ایشان را نُورِیّه خوانند و این نورِیّه گویند حجاب دواست یکی نوری دوم ناری، آنچه نوری بود مشغول بود با کتساب صفات خوب چون توکل و شوق و تسلیم و مراقبت و انس و وجد و حالت و اما آنچه ناری بود مشغول بود بافعال شیطانی چون فسق و فجور و حرص و شهوت و امثال آن چنانکه شیطان نارِیست فعل او این چیزها بود و این شخص همان فعلاها کند.

شخصی حکایت کرد که یکی از بن قوم که ایشان خود را اهل رضا و تسلیم خوانند، رفیق من شد در بادیه و روزی از اَبام مرا گفت دوش لحظه در خواب شدم فلان شخص بیامد دست بر پای من نهاد، بیدار شدم با خود گفتم اگر گویم چه می کنی از رضا و تسلیم بیرون رفته باشم خاموش بودم تا دست بالا تر آورد تا آن وقت که زیر جامه را بکشد و مقصود خود از من حاصل کرد و من او را از خود منع نکردم این شخص او را گفت چون دوش خاموش بودی امروز وی را چرا رسوا کردی، صوفی گفت نه بروی تشنیع می زنم معلوم تو می کنم از رضا و تسلیم خود که تا چه غایتست، و این قوم گویند نشاید که خدای را از بهر بهشت عبادت کنند یا از بیم دوزخ و این قوم دعوی کنند که صهیب از ایشان بود و گویند عمر گفت نیکو مردیست صهیب اگر از خدا ترسیدی گناه نکردی، و گویند روایتست که روز قیامت شخصی را بیاورند و گویند خدای را از بهر چه پرستیدی گوید خدایا تو چیزی بیافریدی و آن را نام دوزخ کردی من عبادت تو از بیم دوزخ کردم خدای تعالی گوید ای فرشتگان من گواه باشید که من این شخص را ایمن کردم از دوزخ، و بهشت او را واجب کردم، دیگری را بیارند و گویند عبادت از بهر چه کردی گوید خدایا چیزی بیافریدی و آن را نام بهشت کردی و من عبادت تو بهر طمع بهشت کردم خدای تعالی گوید ای ملائکه بر من گواه باشید

که بهشت او را واجب کردم و از دوزخ ایمن کردم و فردوس اعلی جای وی کردم ، دیگری را بیارند کوی‌دای بنده از بهر چه عبادت من کردی گوید خدایا ترا نه از بیم دوزخ عبادت کردم و نه بطمع بهشت و باک ندارم اگر مرا در بهشت کنی یا در دوزخ ، ترا از بهر دوستی تو پرستیدم خدای گوید ای ملائکه این شخص را هیچ مکافات نیست جز از جوار من و تجلّی ، آنکه خدای تعالی تجلّی کند و خود را بدو نماید و از جمله ترهات ایشان گویند وقتی رابعه عدویه رنجور بود دو کس از همسران او پیرش وی رفتند ، چون بنشستند یکی گفت هر که در رنج او صبر نکند و در دوستی نه صادق باشد آن دیگر گفت خاموش باش ای بطلاله هر که الم و ضرب او نیابد نه صادق بود در دوستی ، رابعه گفت خاموش باشید ای بطلان صادق نباشد در دوستی او هر که نه از ضرب او در نعمت بود و سخن رابعه نزد ایشان از آن هردو به بود .

بدان که معروف و مشهورست در دعوات رسول علیه السلام که مجمع جلالت و قدرت بود گوید : **اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُکَ الْجَنَّةَ وَ اَعُوْذُ بِکَ مِنَ النَّارِ** ، گفتی بهشت از تو می خواهم و پناه می گیرم بتو از آتش دوزخ ، و امیر المؤمنین علی در مناجات می گوید : **اَجِرْنِیْ مِنَ الْجَحِیْمِ وَ مِنْ هَوْلِهَا الْعَظِیْمِ وَ مِنْ عَیْشِهَا الذَّمِیْمِ وَ مِنْ حَرِّهَا الْمُقِیْمِ وَ مِنْ مَآثِیْهَا الْحَمِیْمِ وَ اصْحِبْنِی الْقُرْآنَ وَ اَسْکِنِی الْجَنَانَ وَ زَوِّجْنِی الْحَسَانَ وَ نَاوِلْنِی الْاَمَانَ اِلَیْ جَنَّةِ النَّعِیْمِ** ، و این قوم گویند طاعت نه از بهر طمع بهشت باید کردن و نه از خوف دوزخ .

فرقت چهارم از صوفیان ایشان را **واصلیه** خوانند گویند ما واصلیم بحق ، نماز و روزه و زکوة و حج و احکام دیگر از بهر آن نهاده اند تا شخص اول بدان مشغول شود و تهذیب اخلاق حاصل کند و او را معرفت حق حاصل شود و چون معرفت حاصل شد واصل بود یعنی بحق رسیده باشد و چون واصل شد تکلیف از وی برخاست و هیچ چیز از شرایع دین بروی واجب نبود و جمله محرّمات از خمر و زنا و لواط و مال مردم بر وی حلال بود و کسی را بر وی اعتراضی نبود هر چه او کند

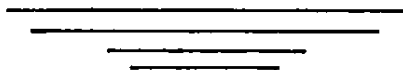
نیکو بود اگر مادر و اگر دختر و اگر خواهر و اگر برادر و اگر خاله و اگر عمه و اگر پسر خود و اگر از آن دیگری و اگر زن دیگری، و اگر دیگری را بر خود افکند جمله او را مباح بود و ازو نیکو باشد، و گویند اگر یکی از ایشان را شهوت غالب شود و از دیگری مجامعت طلب کند اگر او منع کند او نه واصل باشد و منع کفر بود و اگر کودکی یا مردی که نه از واصلان باشد اجابت کند و شهوت او براند این شخص بدرجه ولایت برسد و از اولیای کبار باشد زیرا که راحت بواصلی رسانیده باشد و این مذهب و اعتقاد جمله عارفان بود که در زمان ما اند اگر چه این ساعت عارفان اعتقاد ندارند بگور و قیامت و حشر و نشر و گویند عالم قدیمست و این قدر از کفر اعتقاد کرده باشند.

فرقت پنجم از صوفیان، این فرقت گویند اعتبار بنظر و استدلال نباشد و ممارست علوم و درس و نظر در کتب علم کردن حرام بود و معرفت حق بمجاهده و تلقین شیخ حاصل شود، و گویند ایمان نه مخلوقست از بهر آنکه فعل خداست و افعال خدای تعالی نه مخلوقست، و گویند سعادت اخروی بمجاهده و ریاضت حاصل توان کرد و اعتبار بعلوم نباشد، و گویند انبیا و اولیا کمال بمجاهده و ریاضت وزهد حاصل کرده اند و این قول صریحست بر آنکه نبوت کسبی بود و این قومی باشند که تقشف نمایند و خرقة دهند و مریدان را بخلوت نشانند و ایشان را از علوم دین هیچ بهره نبود و از فرایض وضو و نماز و غسل بعضی حاصل کنند و زرق و تدلیس نمایند و علما و اهل بیت را دشمن دارند.

فرقت ششم از صوفیان قومی باشند که همت ایشان جز شکم نبود خرقة ها در پوشند و راکوها و خرقة و سجاده ترتیب دهند و از حرام احتراز نکنند و ایشان را نه علم باشد و نه دیانت، باطراف عالم می کردند از بهر لقمه و همیشه طالب طعام و رقص باشند و چون شکم سیر کردند روی در روی کنند و حکایت ایشان همه آن بود که در فلان شهر در خانقاه طعامهای نیکو سازند و سماع و رقص نیکو کنند و صوفی باشد که در سمرقند بشنود که در مصر خانقاه کرده اند و آنجا لوت بسیار بخلق می

دهند از سمرقند قصد مصر کنند ، هیچ کس دون همت تر از ایشان نباشد ، این جمله اصناف صوفیانیست که بعضی دعوی ربوبیت کنند و بعضی دعوی معجزات و کرامات و هِشام بن وَرْقَاء در حق ایشان گوید در قصیده :

وَشَرُّ أَصْنَافِ الشُّيُوخِ دُورِيَا   أَطَّلَسُ نَحْيِي دِرْعَهُ إِذَا أَمْتَلَا
مُلَوِّحُ الْجَبْهَةِ مِنْ سَجَادَةٍ   يَا وَيْلَهَا إِنْ مَاتَ مِنْ نَفْحِ لَظْفَى

باب هفدهم

در کلماتی چند که قشیری یاد کرده است در رساله خود

در سال چهار صد و سی و هشت قشیری این رساله نوشته است و بعضی از سخنان صوفیان یاد کرده و در آنجا گوید: خدای این طایفه یعنی صوفیان را برگزید از اولیای خویش و ایشان را فضل نهاد بر کافه خلق بعد از انبیا و رسل و دلهای ایشان را معدن سرّ خود کرد و ایشان را بر سایر ائمت برگزید بطالع انور خویش و ایشان پناه خلقند و در عالمه احوال خود می کردند یعنی بحق در حق می کردند و از کدورت بشریت ایشان را صافی کرده است و ایشان را بالا برده است و بمحصل مشاهدات رسانده و همان حلول و اتحاد که حلاج و بسطامی ادعا کرده اند ایشان نیز می کنند و ایشان را توفیق داده است بر قیام بر عبودیت و خرافات بسیار یاد کند، آنکه گوید متصوّفه زمان ما دعوی کنند که ایشان از رق اغلال بیرون آمده اند و بحقایق وصال رسیده اند و ایشان قائمند بحق، احکام او بر ایشان جاریست و ایشان محو شده اند و حق را هیچ بریشان ملامت و عتاب نیست بر آنچه ایشان بکنند و بر آنچه ترك کنند و ایشان را کشف بنموده است از اسرار احدیت یعنی همه دانند و ایشان را بکلّیت از خود بدر برده است و بشریت از ایشان بیرون رفته است و بعد از آنکه ایشان را از بشریت نیست کرده است بانوار صمدیت باقی مانده اند آن که از ایشان سخن گوید جز از ایشانست و تصرفی که می کنند نه ایشان می کنند بلکه ایشان را می گردانند.

ابوبکر واسطی گوید هر که گوید من مؤمنم حقاً کوئیم حقیقت اشارت بود باحاطت بحقیقت ایمان و هر که او را این احاطت نبود دعویش باطل بود و این سخن

مجبّر است که ایشان گویند شاید گفت که فلان مؤمنست حقّاً و نزد ایشان اگر خود شخصی پای در بهشت نهاده باشد هم شاید گفت که او مؤمنست که روا بود که او را از آنجا باز گردانند و بدوزخ برند بلکه جمله انبیا و رسل نزد ایشان روا بود که ابداً در دوزخ بمانند و این معنی از بهر آن اینجا یاد کردیم تا معلوم شود که این قوم با آنکه دعوی ربوبیت و اتحاد می کنند و حلول جمله مجبّر باشند. ابو بکر واسطی گوید فرعون دعوی خدائی بظاهر کرد و معتزله دعوی کردند بیاطن یعنی ایشان گویند که بنده را فعلی بود و قول واسطی جبر محضست ، و گوید : ابراهیم خَواص بدیوانه بگذشت که دیو در اندرون وی بود بانگ نماز در گوش وی گفت ، شیطان از اندرون او آواز داد که رها کن این را تا بکشم که این می گوید که قرآن مخلوقست ، و درین رساله می گوید که اوّل صوفیان ابراهیم آذهم بود ، گویند کسی را بدید و اسم اعظم از او آموخت و آن را خواند خضر را دید و خضر باو گفت که این اسم اعظم را برادر داود بتو آموخت ، دیگر ذوالنون مصری ، پس فضل عیاض پس معروف کرخی و معروف استاد سری سقطی بود روزی سری را گفت چون ترا حاجتی باشد بخدای برو بروی سو کنند ده ، و گویند معروف کرخی نصرانی بود و بردست امام رضا علیه السلام مسلمان شد ، و گوید سری سقطی گفت معروف را بخواب دیدم در زیر عرش خدا ملائکه گفتند این کیست گفتند خدایا تو دانا تری خدا گفت این معروف کرخیست که از دوستی من مست شده است بهوش نیاید الا بلقay من ، و گوید: حمدون گازر که درنیشابور بوده است گوید هر که را ظن افتد که نفس او بهترست از نفس فرعون اظهار کبر کرده باشد ، و گویند جنید از نهاوند بود و منشأش بغداد بود و بر مذهب ابو ثور بود ، ازو پرسیدند که عارف کدام بود گفت آن بود که از اندرون تو خبر دهد و تو خاموش باشی ، و گویند جنید را پرسیدند که این علم از چه حاصل کردی گفت از نشستن پیش خدا زیر آن درپچه سی سال و

اشارت کرد بدریچه که در خانه بود، و گویند در زمان جنید سه کس بودند که ایشان را چهارم نبود جنید در بغداد و ابو عثمان در نیشابور و ابو عبدالله بن حلال در شام، و گویند عبدالله بن بکر گفت رویم را گفتم مرا وصیتی کن گفت این میسر نشود الا بتسلیم روح اگر می توانی پای در آن خانه نه و اگر نه بترهات صوفیان مشغول مشو، همه خلق بر اسم نشستند و این طایفه بر حقیقت نشینند و طالب همه خلائق نفس خودست بظاهر شرع و طالب این طایفه نفس خودست بحقیقت ورع و مداومت صدق هر که با ایشان نشیند و در چیزی با ایشان خلاف کند از تحقیقشان خدای نور ایمان از دل وی بر کند.

بدان که این قوم را بعد از حلول و اتحاد و جبر چنانکه یاد کردیم اعتقاد آنست که ایشان پس از انبیا و رسل بهترین خلق عالمند و آنچه استثنا کرد اول که ایشان بهتر خلقند بعد از انبیا تخلیطست زیرا که هیچکس از انبیا و رسل دعوی اتحاد و حلول نکردند و اصل ولایت این طایفه اتحاد و حلول و جبرست و نزد ایشان بظاهر شرع بحق نمیتوان رسید پس شریعت مؤدی نبود بحق و چون مؤدی نبود بعثت رسول عبث باشد و نیز چون حقیقت حق خلاف ظاهر شرع بود قول باطنیه درست شود که هر ظاهری را باطنیست.

ابو علی دقاق گوید که سماع بر عوام حرامست و بر زهاد حلال و هم او گفت که چون ابراهیم با اسماعیل گفت: اِنِّیْ اَرٰی فِی الْمَنَامِ اِنِّیْ اَذْبَحُکَ او گفت این جزای آن کسست که از دوست بخواب شود اگر تو بخواب نرفته بودی این خطاب با تو نکردندی.

شبلی گفت حق تعالی نظر کرد و بمن گفت هر که بخسبد و غافل شود از حق در حجاب شود و گویند شبلی هر شب پاره نمک در چشم کردی تا خواب نکردی پس شبلی در خواب نمی رفت تا از خدای تعالی در حجاب نباشد و ابراهیم خلیل بخواب از خدای تعالی در خواب شد تا او را آوردند که ذبح اسماعیل کند. اگر این سخن

یکی از امامیه گفته بودی در حق^۱ امام گفتندی رافضیست که امام را فضل می‌نهد بر رسل و چون از شبلی گویند مذهب اهل سنتست و ایمان بآن واجب .

جنید گوید در سه موضع رحمت فرود آید صوفیان را بنزد سماع که ایشان آن سماع نشنوند الا^۲ از حق و برنخیزند الا^۳ بوجد ، دوّم نزد طعام خوردن ، سوّم اینکه مذاکره کنند که ایشان سخنی نگویند الا^۴ در صفت اولیا ، سبحان الله قناعت نکرد بدان که حرام را بحلال کرد الا^۵ که نزد حرام رحمت فرود آید ، اگر این یکی گفته بودی که وی برخلاف اعتقاد نواصب بود گفتندی کافرست و چون اولیای ایشان می‌گویند حقّست شك نیست که حقّ تعالی از بهر هیچ رسول سماع نکرد و ایشان از حقّ سماع نشنیدند این خاصیت اهل تصوّفست ، استعین بالله من النار .

بُندار بن حسین از ایشان گوید سماع سه نوعست : بعضی بطبع شنوند و این نوع خاصّ و عام در آن مشترك باشند چون آواز خوش بود طبع بشر مایل آن باشد ، دوّم بحال شنوند و آن چنان تا مل کنند در آنچه شنوند از عتاب یا خطاب یا وصل یا هجر یا قرب یا بعد و امثال این ، سیّم بحقّ بشنوند و آن بخدا شنوند و خدای را شنوند و وصف او نتوان کرد باحوالها که بحظّ بشر آمیخته بود چه آن چیز است که پاك از علّست که از صفای توحید بحقّ شنوند نه بحظّ .

سهل بن عبدالله تُستری گوید سماع عملیست که خدا آن را بر گزیده است کس نداند الا^۶ او و مثل این در سماع بسیار گفته اند .

این قوم گویند سهل بن عبدالله مدّت هفتاد روز چیزی نخورد و چون طعام خوردی ضعیف شدی و اگر هیچ نخوردی قوی بودی و او از اوّل ماه رمضان در خانه رفتی و در بگل و خشت بر آوردندی و سوراخی رها کردند زن هر شبی يك تا نان از سوراخ بدو دادی روز عید که از خانه بیرون آمدی سی تا نان بیرون آوردندی و هیچ طعام و شراب نخورده بودی و خواب نکرده ، و گویند ظهور کرامات علامت صدق آن کس بود که بر وی ظاهر شود والعجب که نزد جمله مجبّره هر که تصدیق کند کذاب

بود و اظهار معجز بر دست کفار جایز باشد پس چگونه کرامات دلیل صدق بود و هر چه صانع کند و آفریند از کفر و ظلم و غیره نزد ایشان جمله نیکو بود، و بعد از چند سخن گوید لابد که کرامات فعلی بود که نقض عادت کند در زمان تکلیف چون ظاهر شود بر کسی که موصوف بود بولایت و در آن معنی تصدیق حال وی بود. و اعجاب ازین قوم که در حق قومی که اکثر احوال ایشان سماع و رقص بود و اعتقاد ایشان اتحاد و حلول و تشبیه و جبر ظهور معجزات بر دست ایشان روا دارند و آن را کرامات نام نهند، کدام معجزه بود که آن نه کرامت بود و اگر چه کرامت بود که نه معجز باشد، آنکه بر شیعه تشبیع زنند که ایشان ظهور معجزات بر صدق معصومان جایز دارند و گویند روافض گویند امام غیب داند، و از پیش گفتیم که از جنید پرسیدند که عارف کدام بود گفت آنکه از اندرون تو خبر دهد و تو خاموش باشی، و رسول می گوید: نَحْنُ نَحْكُمُ بِالظَّاهِرِ وَاللَّهُ يَتَوَلَّى السَّرَائِرَ، می گوید ما حکم بظاهر کنیم و ضمائر خدای تعالی میداند، و گویند جعفر حداد شیرازی با ابو عمرو اصطخری مجالست کردی و گاه گاه از شیراز با اصطخر رفتی و بی سؤال آنچه در اندرون وی بودی جواب شنیدی بعد از آن که پیش او نتوانستی رفت هر مسئله که در خاطر آوردی از اصطخر جواب شنیدی و مشکل او بگشودی علت چه باشد که چون کسی گوید که آن که از نور رسول بود چنانکه می گوید: خَلَقْتُ وَ عَلَيَّ أَمِنْ نُورٍ وَ أَحَدٍ و او گفت: سَلُونِي عَمَّا دُونَ الْعَرْشِ غیب داند رافضی بود و آن کس که رقص کند و گوید در سماع رحمت فرود آید از اولیا باشد و غیب داند و آن کس که بدین مقرر بود سنی باشد و هر آن که معجز در غیر معصوم جایز دارد و در حق معصومان جایز ندارد ملعون بی دین بود و از شرع و دین با وی گفتن بی فائده بود.

بدان که جمله نواصب گویند، الا ابوحنیفه و اصحابش و معتزله و اسفرائینی از اشاعره، واجب بود اعتقاد کردن که کرامت اولیا حقست، دیگر گوید کرامات اولیا حق بود بمعجزات انبیا و هر که در اسلام صادق نبود کرامات بروی ظاهر نشود و درین

معنی سخن چند یاد کند، دیگر گوید سَری گفت اگر کسی در بستانی رود که در آنجا درختان بسیار بود و بر هر درختی مرغ بسیار نشسته باشد بزبان فصیح همه گویند سلام خدا بر تو باد ای ولی خدا اگر او را ترسی نبود از آنچه باوی کرده باشند بد بود، و ابن فورک از اشعری روایت کند که در کتاب رَویت کبیر گفته است که شاید که اولیا در جهان خدای را بینند و بقولی گوید شاید، دیگر باره این اعجوبه نگر، عایشه گوید: هر که که پیغمبر را وحی آمدی محمد خدای را دیدی و دروغ می گوید چه خدای موسی را گفت: لَنْ تَرَانِیَ یَا مُوسَى، پس محمد سید المرسلین و موسی کلیم الله خدای را ندیده اند و اولیاان اهل سنت در دنیا خدای را بینند و این دلیل بود که اولیا بهتر باشند از انبیا و رسل حاشا، و امکان دارد که از رحمت که جنید گفت در حال سماع و رقص بر اهل تصوف فرود آید این رؤیت و تجلی باشد که اشعری جایز می دارد که اولیا را در دنیا باشد، گویند بَشْرَبْنِ حَارِثُ گفت عُمَرُ بْنُ عُتْبَةَ را دیدم که نماز می کرد ابر سایه بروی افکنده بود و سباع کرد وی در آمده بودند و دست می جنبانیدند.

ابراهیم رَقِی گوید قصد زیارت ابوالخیر تبیانی کردم چون بوی رسیدم نماز شام می کرد فاتحه غلط خواند من در اندرون خود گفتم رنج خویش ضایع کردم درین سفر، چون از نماز فارغ شد بیرون آمدم از بهر وضو شیری قصد من کرد باز گردیدم و گفتم شیر قصد من می کند وضو نمی توانم کرد، ابوالخیر بیرون آمد و بانگ بر شیر زد و گفت نه ترا گفته ام که مهمانان مرا رنجه مدار، شیر باز گردید آنکه من وضو کردم و باز آمدم مرا گفت شما براست کردن ظاهر مشغول بودید از شیر می ترسید و من براست کردن دل مشغول بودم شیر از ما میترسد، و اگر این معنی در حق امامان معصوم کوئی ایشان گویند این روافض وضع کرده اند و چون در حق کسی می گویند

که از ایشان بود و الحمد درست نتواند خواندن گویند کرامات اولیاست و کرامات ایشان حق بود، و گویند سلیمان خواص گفت روزی بر دراز کوشی نشسته بودم و مکس وی را رنجه می داشت و او سر در پیش افکند من چوب بر سرش می زدم سر بر داشت و گفت اینك سر بزن هرچه می خواهی که بر سر خود می زنی و دعوی کنند که این قوم نزد ایشان اولیاند و غیب دانند.

محمد جریر گوید در معنی: وَ عِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ که آن کست که او را اطلاع دهد از صفی یا خلیل یا حبیب یا علی، و نوری از ایشان در الف لام صاد گوید الف ازست و لام ابد و میم آنچه در میان ازل و ابد بود و صاد اتصال آن کس که بدو متصل شود، و ایشان را امثال این تفاسیر بسیار بود و آن را حقایق خوانند و رسول می گوید: مَنْ قَسَرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ كَفَرَ، و ابو حفص گوید در معنی: إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ غرض آن بود که ملائکه را معلوم شود که سجود ایشان نزد خدای تعالی هیچ وقتی ندارد که اگر سجود ملائکه نزد وی وقتی داشتی هرگز نفرمودی که او را سجده کنند و ازین سخن معلوم شود که هر کرامت که خدای با رسل و انبیا کرد نزد رب العالمین آن را هیچ وقتی نبود و همچنین طاعت مخلوقات او را و امثال این امور نزد او وقتی ندارد که بدان منت نهد و خدای در قرآن می گوید: وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَ مِی گوید: وَلَقَدْ اخْتَرْنَا لَهُمْ عَلَى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ، و رسول می فرماید که خدای تعالی بتوبه بنده خرم تر بود از غقیم که او را فرزندی آید و تشنه که آب یابد. بعضی از اهل تصوف را پرسیدند چه فرقت میان آدم و ابلیس و هریك از ایشان ترك امر کردند گفت آدم گناه کرد و گناه بزرگ دید و عمل اندك و ابلیس طاعت را بزرگ داشت و معصیت اندك ازین جهت گفت: أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ و چون بحقیقت نظر کنند معلوم شود که هر دو مقهور تلبیس بودند الا آنکه آدم را مسامحه کردند و با ابلیس نکردند و اعتقاد جمله مجبیره آنست که هر چه

از آدمی ظاهر شود که اضافت آن با بنده کنند جمله مکر و تلبیس بود،
شخصی ابو یزید را گفت که فلان زاهد هر شب بکعبه رود و باز آید جواب داد
که شیطان ملعون بیک ساعت از مشرق بمغرب رود.
عبدالله بن سعد قُشَیری گوید در آنچه خدای تعالی می گوید: **وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ
يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ** ایشان اصحاب معرفت باشند یعنی ازین قوم که نزد ایشان
اولیاء اند.

باب هیجدهم

درمقاله قومی که دعوی سنت و جماعت میکنند

جز از معتزله و بعضی از خوارج در حق خدا و انبیا و رسل و ملائکه

بدان که این قوم جمله اهل جبر باشند چنانکه از پیش یاد کردیم و گویند خیر و شر و کفر و ایمان و فسق و فجور و فواحش و هر فسادى که در عالم واقع مى شود چون خدای تعالی آفریند فعل وی بود و بقدرت وی حاصل شود و ارادت و مشیت خدای تعالی بود و بنده بهیچ چیز قادر نبود و قدرت بنده را هیچ تأثیر نبود الا اسفرائینی ازیشان که گوید فعل بنده بتقدیر خداوند و قدرت بنده حاصل شود و امثال این بسیار یاد کردیم .

بدان که یکی از مفسران ایشان در کتاب خویش گوید اگر کسی خدای تعالی را بخواب بیند بانور و بهاء بر جائی نیکو و تازه روی چنانکه پندارد که با وی الفتی دارد و هم چنان بظاهر وی را بیند بر آن حال که در خواب دیده بود و اگر در خواب بیند که در شهری یا محلتی یا سرائی یا میان قومی فرود آمده است دلیل بود که ایشان مظلوم باشند و نزدیک بود که نصرت یابند و خصم را قهر کنند و اگر اهل آن دیار ظالم باشند دلیل بود که وقت انتقامست ازیشان و ضعیف و مغلوب شوند و اگر بصورت برادر یاعم یا خال یا یکی از خویشان نزدیک بیند آن شفقتی و فضلی بود که خدای باوی خواهد کرد و اگر بیند که نماز یا تسبیح می کند آن رحمت و مغفرت بود آن شخص را که دیده بود و اگر در غزائی بیند در آن غزا شهدا و صلحا بسیار کشته شوند و این کفر و زندقه بود . اما در حق انبیا و رسل : اول آدم علیه السلام گویند چون حوا حامل شد و شکمش بزرگ ، و هرگز مثل آن ندیده بود ابلیس پیش

وی آمد و گفت نمیدانی که آنچه در شکم تست بهیمه است یا انسان یا نوعی دیگر و از کجا بیرون آید از چشم یا از بینی یا از گوش ، حوّا بترسید و گفت نمیدانم ابلیس گفت اگر دعا کنم که انسانی سلیم بی آفت بیرون آید تو مطیع من می شوی ، حوّا گفت بلی ، گویند حوّا نزد آدم شد و گفت شخصی را در خواب دیدم و قصّه تا آخر بآدم بگفت و من باوی عهد کردم که اگر فرزندی آید که در وی نقصانی نباشد نامش عبدالحارث کنم ، آدم گفت آن شیطانست که بتو آمد ازو بر حذر باش ، و گویند چون فرزند بوجود آمد نامش عبد الحارث کردند و این آیت آمد : فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ، درین فرود آمد و حمّاد بن اسباط روایت کند از سری که چون فرزند بوجود آمد ابلیس نزد آدم آمد و گفت این فرزند را بنده من نام کن و گرنه من او را بکشم ، آدم گفت يك بار فرمان تو بر دم مرا از بهشت بیرون کردند ، نام پسر عبدالرحمن کرد ، ابلیس او را زهر داد و بمرد ، فرزندی دیگر آمد ابلیس بر طریق بار اوّل پیامد آدم او را اجابت نکرد و نام پسر صالح کرد ابلیس هم او را بکشت حوّا فرزندی دیگر آورد ابلیس پیامد و گفت او را اگر بنده من نام نکنی او را نیز بکشم گویند نام او را عبدالحارث کردند ، گویند هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ تا آخر آیت در حقّ آدم و حوّا فرود آمد اثبات آن کردند که آدم و حوّا بعد از توبه شرك آوردند و خدای تعالی میفرماید : إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ تا آخر آیت و خدای تعالی توبه ایشان از خوردن گندم یاد کرد و از شرك یاد نکرد پس ایشان را لازم آید که گویند اگر توبه از شرك کرده بودند خدای تعالی یاد کردی چنانکه از اکل گندم یاد کرد و اگر کسی را این اعتقاد بود او را از اسلام هیچ بهره نباشد و گویند آدم انکار حقّ کرد و وفا بعهده نکرد و رجوع کرد در معصیت . روایت کنند از حمّاد بن سلمه از علی بن زید از یوسف مهران از ابن عبّاس که گفت چون آیت دین فرود آمد رسول گفت اوّل کسی که انکار کرد آدم بود سه بار انکار کرد خدای تعالی

فَرِيتِوى از پشتش بيرون آورد و جمله را بروى عرضه كرد شخصى ديد درميان ايشان نور از وى درخسيد گفت بار خدايا اين كيست گفت پسر تو داود گفت عمر او چندست گفت شصت سال گفت خدايا عمر او زيادت كن خداى تعالى گفت تو از عمر خوبش او را بخش آدم گفت چهل سال از عمر خود بوى بخشيدم و عمر آدم هزار سال بود خداى تعالى بر آن خطى بنوشت و ملائكه را بدان گواه كرد چون نهصد و شصت سال بگذشت ملك الموت آمد آدم گفت عمر من چهل سال مانده است گفت نه پسر خود داود بخشيدى انكار كرد عمر خود با داود دادن سه بار برين صفت آنكه خداى تعالى خط فرو فرستاد و ملائكه بيامدند و بدو گواهي دادند بعد از آن عمر داود صد سال تمام كرد و عمر آدم هزار سال. و هم درين معنى از شعبة بن ابى بشر از سعيد بن جبير روايت كنند و مثل اين از محمد بن عمر و از ابوسلمه از ابو هريره روايت كنند كه رسول گفت خداى تعالى آدم را بياوريد و روح در وى نفخ كرد پس هر دو دست فرو گرفت و آدم را گفت هر کدام كه مى خواهى بگير و آن ديگر رها كن آدم گفت براست اختصار كردم خداى تعالى باز كشود و صورت آدم و ذريتش دروى بود و اجل هر يك بر پيشانى وى نوشته بود و آدم عمر خود را هزار سال ديد و در فرزندان خود قومى ديد نورانى كه نور ازيشان مى تافت گفت يا رب ايشان چه قوم اند گفت انبيا اند از فرزندان تو ايشان را بر سالت بفرستم آن بود كه نور داود در ميان ايشان از نورهاى ديگر روشن تر بود چون اجل داود بديد چهل سال بود گفت خدايا عمر اين كوتاه است گفت چنين نوشته ام گفت ار عمر من شصت سال كم كن و در عمر او بيفزا گفت چنين كردم چون آدم را نهصد و چهل تمام شد ملك الموت بيايد آدم گفت تعجيل كردى و از عمر من شصت سال مانده است گفت پسر خود داود بخشيدى آدم انكار كرد از بهر اين فرزندان وى انكار كنند و گويند رسول فرمود از آن وقت گواه و قباله بنهادند و رسول بگريست و گفت : اَنَا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ،

و این حدیث ها اگرچه در بعضی الفاظ مختلفند در معانی متفقند بر آنکه آدم انکار کرد و بعهده وفا نکرد و امانت نگاه نداشت و در مکابره مبالغت نمود و تکذیب خدا و ملائکه کرد و مثل این در حق شیاطین روا نباشد گفتن فکیف در حق آدم اما چون اعتقاد باسلام نبود هر چه خواهند توان گفت ، و گویند ذریت آدم در روز میثاق با خدای تعالی نفاق کردند ، روایت کنند که چون خدای تعالی آدم را از بهشت بیرون آورد پیش از آنکه بزمین آید دست راست بر جانب راست آدم فرو مالید و ذریت چند از آنجا بیرون آمدند مانند در و لؤلؤ ایض ، ایشان را گفت در بهشت روید بر حمت من و دست چپ بجانب چپ فرو مالید ذریت چند بیرون آمدند سیاه گفت اینان در دوزخ باشند و من بلك ندارم و معنی اصحاب الیمین ما اصحاب الیمین و اصحاب الشمال ما اصحاب الشمال گویند اینست ، بعد از آن ایشان را گفت : اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ، اصحاب الیمین گفتند بر غبت بلی و اصحاب الشمال بنفاق گفتند بلی و در اخذ میثاق خلاف کردند ، بعضی گویند در زمین بود و بعضی گویند در آسمان بود و روایت کنند از سعید بن عبد الحمید از مالك از زید بن انیسه از عبد الحمید بن عبد الرحمن از مسلمه بن یسار جهنی که از عمر پرسیدند ازین آیت : وَ اِذَا اخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدُهُمْ عَلَىٰ اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰی ، گفت از رسول شنیدم که گفت خدای تعالی دست راست پشت آدم فرو مالید و ذریت او بیرون آورد و گفت اینان را بهر بهشت آفریدم و از برای عمل صالح دیگر دست چپ بر پشتش مالید و ذریتی چند بیرون آورد و گفت اینان را برای دوزخ آفریدم و از بهر اهل دوزخ مردی گفت یا رسول الله پس عمل چه فایده دارد گفت خدای تعالی چون بنده را از بهر بهشت آفریده باشد او را بر عمل اهل بهشت دارد و چون بنده را از بهر دوزخ آفریده باشد او را بر عمل اهل دوزخ دارد ، عمر گفت خدای تعالی ذریت آدم را در وادی و جنة از پشت رسول بیرون آورد .

بدان که درین حدیث اصول مذهب خود اثبات کردند اول تشبیه که خدای را

دست راست و چپ گفتند دوّم که خدای تعالی کفر در یکی آفریند و در ازل تقریر کند و ازو کفر خواهد و او را قدرت بر ایمان ندهد و ایمان ازو نخواهد و ابدش در دوزخ کند و او را عذاب می کند، سیّم آنکه روا باشد که خدای تعالی عبث کند و رسل و انبیا فرستد بقومی که کفر دریشان آفریده بود و ازیشان کفر خواهد و ایشان را بجبر بر عمل اهل کفر داشته باشد و قدرت ایمان نداده باشد و نخواهد که ایشان هرگز ایمان آورند انبیا و رسل را فرماید که بروید و این قوم را بگوئید تا خلق من و آنچه دریشان آفریدم بگردانند عمل کفّار من دریشان آفریدم نکنند و اگر نکنند شما ایشان را بکشید و مال و فرزند ایشان شمارا حلال گردانیدم و در قیامت ایشانرا ابداً در دوزخ کنم هر که را مقدار ذرّه عقل بود داند که مُرسل و مُرسل هر دو جاهل باشند نه مرسل چنین صانعی را شاید و نه مرسل چنان رسولی را و هر که این جایز دارد او را از اسلام هیچ نصیب نباشد، تعالی الله عَمَّا يَقُولُ الْكُفْرَةُ الْفَجْرَةُ، و گویند نوح خمر خورد و مست خفته عورتش مکشوف شد حام بدید بخندید و برادران دیگر را خبر کرد سام چون آن بدید جامه بر گرفت و بر عورت نوح انداخت نوح چون بیدار شد و از آن حال خبر یافت بر سام دعا کرد و گفت فرزندان حام بندگان فرزندان سام باشند، سبحانه الله امیر المؤمنین علی گفت خمر طرحست بر زبان جمله انبیا و نوح شیخ المرسلین بود خمر خورد و مست شود بصفتی که عورتش ظاهر شود و خلق می بینند، عجب بی دیانت قومند، و این حکایت **ابو حاتم رازی** از اصحاب شافعی در کتاب **التریّنه** نقل کرده است از اصحاب ابو حنیفه، و گویند نوح دعوی باطل کرد بر خدای تعالی و گواهی داد از بهر کنعان که او از اهل منست و خدا با نوح عتاب کرد و او را پند داد و حکم کرد بجهل نوح آنکه استغفار و توبه کرد خدای قبول کرد چنانکه نوح گفت: **وَإِلَّا تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ**، و این چنان بود که خدای تعالی نوح را وعده داد که قومش را هلاک کند و اهل نوح از ناجیان باشند چون نوح در کشتی نشست و اهل را در کشتی برد خدای را گفت که کنعان از اهل منست و ظنّ نوح آن بود که جمله اهل ناجی خواهند بود خدای گفت

او نه از اهل تست یعنی نه از آن اهلست که ناجی خواهند بود بلکه او از هالکانست زیرا که کنعان کافر بود، و از وهب بن منبّه روایت کنند که نوح دعا کرد و خدای تعالی قوم وی را هلاک کرد بغرق، پشیمان شد بر آن دعا کردن و پانصد سال بر آن می گریست و از بعد این گوید نام او نوح کرده اند و پیش از آن نام او عبدالاعلی بود و گویند وهب گفت پناه می گیرم بخدای از فعلی که عاقبت آن ندامت بود و پدر شما نوح خشم گرفت و پشیمان شد در وقتی که پشیمانی سود نداشت، و قومی از صوفیان گویند که نام نوح یشکر بود و بعضی گویند سمک بن ملک بود و او بر سگی زشت بگذشت و گفت عظیم سک زشتیست سک باواز آمد و گفت عیب نقاش می کنی، نوح را معلوم شد که خطا کرده است در نوحه آمد و او را نوح گفتند. بدان که این حکایت برخلاف قرآنست اول آنکه چند جا در قرآن می گوید که نام او نوح بود پیش از آنکه دعا کرد چنانکه گفت: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ، دیگر می گوید که قوم نوح او را گفتند: يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَكُثِرَتْ جِدَالُنَا پس باطل شد که او را در آن وقت نوح خواندند که قوم غرق شدند و بعد از آن پانصد سال بگریست، دیگر آنکه ندامت نوح از دو حال بیرون نبود یا قوم مسلمان بودند و نوح دعا کرد تا هلاک شدند و این کفر عظیم بود که شیخ المرسلین دعا کند تا عالم را طوفان بگیرد و چندین هزار مسلمان هلاک شوند و اگر کافر بودند شاید که نوح ندامت خورد بر هلاک دشمنان خدای و نیز شاید که خدای تعالی از میان خلق کسی را برگزیند که فعلی کند که او را پانصد سال بر آن باید گریستن و خدای تعالی می گوید: إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا تَا آخِر آیت، وهب بن منبّه پناه گیرد بخدای از فعل کسی که خدای تعالی او را برگزیده باشد و فعلی کند که عاقبت او ندامت باشد.

بدان که این قوم را عادت آنست که همیشه فواحش و عثرات برانبیا و رسل و ملائکه بندند و غرضشان آن بود تا اگر کسی گوید ایشان را که مقتدایان شما زلات

و کبایر کردند و سجده بت کردند گویند انبیا نیز کرده باشند و ازیشان کبایر صادر شد و اخباری چند درین معنی وضع کرده باشند که در آن فضایح ایشان ظاهر شود، و گویند ابراهیم چون شب در آمد و زهره بدید گفت این خدای منست چون ماه برآمد از آن اعتقاد برگشت و گفت قمر خدای منست چون آفتاب برآمد گفت این بزرگتر است این خدای منست و ابراهیم در آن حال مشرک بود و خدای را جسم می دانست، و العجب مشرکان که بت می پرستیدند گویند، مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى و می گویند: وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ اگر ازیشان پرسى که آسمانها و زمین که آفرید گویند خدای، و ابراهیم خلیل الرحمن اعتقاد کند که زهره یا قمر یا شمس خدای منست و پروردگارست پناه گیرد بخدای تعالی از اعتقادهای چنین، و گویند ابراهیم شك کرد در آنکه خدای تعالی قادر بود بر مرده زنده کردن یانه از بهر این گفت: أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَوْ لَمْ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَظْمَنُنَّ قُلُوبِي، گفت بمن نمای که مرده چگونه زنده کنی گفت تو بدان ایمان نداری گفت بلی اما خواهم که دلم را اطمینانی حاصل شود و بر صحت این تأویل فاسد حدیثی وضع کردند و گفتند زهری روایت کند از ابو سلمه از ابوهریره از رسول که گفت مَنْ بَشَكَ أَوْلِيَّتِي مِنْ بَعْدِي فَكَأَنَّمَا حَرَّمَ ذَنْبَهُ فَكَفَرَ بِرَسُولِي وَهُوَ قَدْ يَسْمَعُ رُسُلِي مِنْ بَعْدِي فَأُولَٰئِكَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ و گفت: لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ أَوْ آوَىٰ إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ، و رسول گفت اگر مرا بدان خواندندی که یوسف را خواندند من اجابت کردم.

بدان که درین حدیث چند کفر اضافت با رسل کردند اول آنکه ابراهیم شك کرد در آنکه خدای تعالی قادر بود بر مرده زنده کردن، دوم آنکه خدای تعالی او را گفت تو بدین ایمان نداری گفت بلی ولیکن می خواهم که دل من ساکن شود و چون سکون دل نباشد ایمان درست نبود چون ایمان درست نبود و گفت من بدین ایمان دارم دروغ گفته باشد، سیم آنکه گویند رسول گفت مَنْ بَشَكَ أَوْلِيَّتِي مِنْ بَعْدِي فَكَأَنَّمَا حَرَّمَ ذَنْبَهُ فَكَفَرَ بِرَسُولِي وَهُوَ قَدْ يَسْمَعُ رُسُلِي مِنْ بَعْدِي فَأُولَٰئِكَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ازیدرم ابراهیم

یعنی چون او شك کرد در قدرت خدای من اولیترم که شك کنم پس رسول هم بشك بود که خدای بر مرده زنده کردن قادر است یانه ، چهارم آنکه رسول گفت خدای بر لوط رحمت کند که او را پناهگاه و قوت بود و گفت ندارم یعنی دروغ گفت که ندارم و آنچه خدای تعالی از قول لوط گفت : لو ان لی بکم قوۃ او آوی الی رکن شدید ، لوط خلاف گفت و او را قوت نبود ، پنجم آنکه گفت اگر مرا بخوانند که یوسف را خواندند من اجابت کنم یعنی آنکه یوسف را بزنا خواندند اگر مرا بدان خواندندی من اجابت کردمی و از زنا احتراز نکردمی پس یوسف بهتر بود از رسول ، که یوسف از زنا احتراز کرد و رسول گفت من نکم و خدای می گوید : اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰیْکُمْ ، خدایا تو در هر دمی هزار لعنت فرست بر آن کس که در حق انبیا و مرسلان اعتقاد چنین دارد ، و روایت کنند که عکرمه گفت از ابن عباس که او گفت ابراهیم سه دروغ گفته است و خدای تعالی او را بدان مؤاخذه نکند اوّل آنکه بتان را شکست او را گفتند که کرده است گفت بت بزرگتر کرده است و ابراهیم کرده بود ، دوّم نظر در نجوم کرد گفت من بیمار خواهم شد ، گویند ابن عباس گفت که بخدای که بیمار نبود ، سیّم آنکه گفت ساره خواهر منست و زنش بود .

بدان که هر که که روا بود که رسول سه دروغ بگوید بیش از سه هم روا بود و چون دروغ بروی روا بود معصوم نباشد و چون معصوم نباشد بر قول او نه اعتماد باشد پس فرستادن رسولی بخلق که قول او حجت نبود عبث باشد و عبث بر حکیم جایز نبود و این معنی ازیشان عجب نباشد از بهر آنکه عطوی از شاگردان ابوالحسن اشعری گوید دروغ بر خدای تعالی جایز بود چنانکه از پیش یاد کردیم چون دروغ بر خدای تعالی جایز بود بطریق اولیتر که بر انبیا جایز باشد پس اعتماد نه بر قول خدا باشد و نه بر قول رسولان ، تعالی الله عما یقول الملحدون علوّاً کبیراً .

بدان که آنچه گویند ابراهیم اعتقاد کرد که زهره خداست دروغ می گویند بلکه قوم زمان ابراهیم زهره را سجود می کردند و بعضی مشتری را و بعضی ماه را و

بعضی آفتاب را، ابراهیم بر طریق انکار چون کواکب بدید گفت: هذا ربی، این خدای منست یعنی این نه خداست و صانعی را شاید غرض تنبیه قوم بود و آنچه خدای تعالی را گفت مرا بنمای که مرده چون زنده کنی و خدا گفت ایمان بدان نداری گفت بلی اما سکون دل می طلبم راست گفت و ابراهیم را یقین بود که خدای قادر است بر احیای موتی اما از بهر آن طلب این معنی کرد که خدای تعالی ابراهیم را خبر داده بود که من کسی را خلیل و دوست خواهم کرد و علامتش آن بود که بر دست وی مرده زنده گردانم ابراهیم را در خاطر افتاد که آن شخص ابراهیم خواهد بود این معنی از خدای طلب کرد تا بداند که خلیل او خواهد بود یا دیگری و آنچه گفت: **أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ** یعنی من ایمان دارم بر آنکه قادری بر احیای موتی و لکن می خواهم که مرا سکون دل حاصل آید بر آنکه من خلیل تو خواهم برد، و آنچه گویند رسول گفت که ابراهیم سه دروغ بگفت این محالست و هرگز رسول این نکوید و سخن هر سه راست بود اما آنچه بتان را بشکست و گفت: **بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ** اِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ غرض تنبیه ایشان بود که چون بتان جمادند و سخن نمیتوانند صانع را نشانند، و آنچه گفت من رنجورم خدای تعالی ابراهیم را بر اسرار نجوم اطلاع داده بود چنانکه کوید: **وَكَذَلِكَ تَرَىٰ اِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ** ستاره معین می دانست که چون آن ستاره بدرجه طالع ابراهیم می رسد ابراهیم رنجور می شود چون نظر کرد آن ستاره در آن وقت بدرجه طالع وی خواست رسیدن ابراهیم گفت: **اِنِّي سَقِيمٌ** یعنی من این ساعت رنجور خواهم شد، و آنچه گفت ساره خواهر منست راست گفت که خدای در قرآن میگوید: **اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ**، مؤمنان همه برادر و خواهر یکدیگرند و نیز ساره دختر عم ابراهیم بود و دختر خاله وی و خواهر لوط بود، چون دختر عم و خاله بود اگرچه زنتش بود از بهر قرابت نزدیک گفت خواهر منست، و حدیث عکرمه از ابن عباس دروغست، و

گویند موسی عصیان کرد و خون بنا حق ریخت و چون قتل کرد این فعل شیطان بود و نزد ایشان نه موسی و نه شیطان را در قتل قبطی هیچ تأثیر نبود بلکه قتل قبطی بفعل خدای حاصل شد ایشان را، گوئیم از دو حال بیرون نیست قبطی یا مؤمن بود یا کافر اگر مؤمن بود شاید که کلیم خدای مؤمن کشد و خدای می فرماید هر که مؤمنی عمداً بکشد همیشه در دوزخ بود و نیز قصاص قبطی از موسی استیفا نکردند لازم بود که خدای تعالی در قیامت از موسی قصاص قبطی باز خواهد و اگر نخواهد ظلم بود، اگر قبطی کافر بود موسی بکشتن او مطیع بود و غازی نه عاصی و اگر گویند چون قبطی کافر بود چرا گفت: هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ یعنی این فعل من شیطانی بود نه رحمانی گوئیم هذا اشارتست و اشارت موسی نه بفعل خویش بود بل اشارت بقتل قبطی میکرد یعنی فعل قبطی فعل شیاطین بود یعنی کافر بود و او را ازین جهت کشتم، و از سفیان عینیه روایت کنند از زهری از عبدالله بن عبد ربّه از کعب الاحبار که موسی تیز بود زود خشم گرفت چون از مناجات باز آمد و قوم کوساله می پرستیدند آن لوح که وحی و کلام خدای تعالی در آن نوشته بود از دست بینداخت و لطمه بر هرون زد و محاسن هرون بر کند هرون را گفت با من خیانت کردی و با ایشان موافق شدی و شریک ایشان گشتی در کوساله پرستیدن هرون بگریست و گفت ایشان مرا خواستند کشت چون موسی کریمه هرون بدید خشمش ساکن شد و دانست که بد کرد آنکه گفت: رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلَا خِي، و درین حدیث موضوع اثبات ارتداد هرون کردند که او کوساله پرست شد دیگر اثبات خطای موسی اگر موسی خطا گفت آنچه گفت بنبی مرسل گفت که مرتد شدی کفر بود و اگر راست گفت هرون کوساله پرست شده باشد و هر کدام که راست دارند ازین دو حال کفر لازم شود، و گویند چون وقت وفات موسی بود ملك الموت آمد که قبض روحش کند بی دستوری در پیش موسی رفت موسی گفت تو کیستی که بی دستوری در پیش من آمدی گفت من ملك الموتم مرا فرستاده اند که روح ترا قبض کنم موسی گفت من رسول خدا ام و هیچ و حبی درین معنی بمن

نیامده است و مرا ازین خبر نداده اند موسی و ملك الموت را خصومت افتاد موسی لطمه بر روی ملك الموت زد يك چشم او کور شد ، و گویند این معنی حسن بن سمره روایت کند از حماد بن سلمه از عماد بن ابی عمار مولى بنی هاشم از ابو هریره که او گفت که رسول فرمود ملك الموت بظاهر پیش مردم آمدی تا آن وقت که نزد موسی آمد موسی او را لطمه بزد و چشمش کور کرد ملك الموت با نزد خدای تعالی شد و گفت خدایا بنده تو موسی چشم من کور کرد و اگر نبودى که او را کرامتى هست نزد تو من او را برنجانیدمى خدای ملك الموت را گفت نزد بنده من موسی رو و بگوتادست بر پشت گاوى نهد بعدد هر موی که زیر کف او باشد او را هزار سال عمر باشد این می خواهی یا مرگ ، ملك الموت بیامد و وی را خبر داد موسی گفت بعد از عمر چه خواهد بود گفت موت موسی گفت عمر نمی خواهم آنکه چیزی ببینی موسی نهاد چون بوی آن بشنید روح تسلیم کرد و از آن وقت که موسی این معاملہ با وی کرد پنهان پیش مردم رود ، تا مل کن درین خرافاتشان و فساد اعتقاد در حق انبیا و رسل : اول آنکه موسی مطیع فرمان خدای نشد دوّم آنکه لطمه زد و چشم ملك الموت کور کرد ، اگر این معنی حقست ایشان را لازم بود که روز قیامت چون ملك الموت طلب قصاص کند و خدای حق وی از موسی بستاند موسی را در قیامت يك چشم بود و آنچه گفتند که از آن وقت که موسی او را لطمه بزد پنهان نزد مردم می شود مگر از جهت آن چنین می کند که مبادا دیگری وی را لطمه زند و چشم دیگرش کور شود آنکه محتاج قائدی باشد ، مع القصّه بیقین دان که هر که بقیامت ایمان دارد دروغهای چنین بر انبیا نبندد ، و از قتاده بن دعامة السّدوینی و او از معتزله بود روایت کنند که چون زلیخا قصد یوسف کرد و در خانه برویست و یوسف عزم فجور کرد و در آن رغبت نمود ناگاه یعقوب را دید انگشت بدندان گرفته گفت یوسف ترا از انبیا می شمارند و قصد فجور و عمل سفها می کنی ، و از سفیان بن عینیّه روایت کنند که او گفت یوسف قصد زنا و فجور کرد و از زلیخا بدان موضع بنشست که مردان با زنان نشینند در حال آنکه حقنه زنان کنند و بروایتی دیگر در میان قدمهای آن زن چنان بنشست که مردنشینند

در حال مجامعت با حلال خویش و این حکایت جمله در تفسیر ها یاد کرده اند و این قوانین از تأویلات آیات قرآن استنباط کنند و بر انبیا و رسل بندند و گویند مذهب اهل سنت و جماعت و هر که خلاف این گوید او را رافضی و مبتدع خوانند، و در حق داود گویند که زن اوریابن حنّان را برهنه دید که غسل می کند داود برو عاشق شد و این اوريا از اصحاب داود بود داود از عشق آن زن بی قرار شد حیلتی اندیشید و اوريا را بغزا فرستاد و فرمود تا که در پیش تابوت ایستد و در شرع ایشان چنان بود که هر کرا در پیش تابوت داشتندی بهزیمت نتوانستی رفت یا ظفر یافتی یا کشته شدی و نشایستی که باز گردد، چون داود بفرمود که وی را در پیش دارند اوريا کشته شد و داود زن اوريا بزن کرد، گویند خدای تعالی دو ملک بفرستاد تا او را بدان گناه تنبیه کردند، داود برخاست و بگورستان رفت و آواز برداشت و گفت یا اوريا، هفت اوريا جواب دادند گفتند کدام اوريا را می خواهی گفت اوریابن حنّان، گفت چه کار داری، داود گفت مرا حلال کن، گفت از چه داود گفت من زن ترا بدیدم و عاشق شدم و چون ترا بغزا فرستادم فرمودم که ترا در پیش تابوت دارند چون تو کشته شدی زنت را بزنی کردم، اوريا هیچ نگفت بعد از آنکه داود آواز می داد اوريا جواب نداد داود بعد از آن می گریست تا آنکه خدای توبه او قبول کرد، این قصه در تفسیر:

هَلْ أَتَيْكَ نَبَأُ الْخَضَمِ إِذْ تَسَوَّرَ الْمِحْرَابَ يَادُ كُنْدُ، بَنَكِر دَلیری این قوم و قَلْتُ دِیانتشان تا کجاست که گویند نبی مرسل و خلیفه خدای چنانکه گفت: یَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ بَزَنی عاشق شد و قصد خون یکی کرد از امتان خویش تا او را بکشتند و او زنت را بزنی کرد، اگر این معنی بر شیوخ ایشان که بزرگ و سالوس ایشان را اولیاء می خوانند اطلاق کنی و کوئی شیخ ابو اسحق یا ابو علی سیرجانی یا ابوسعید ابوالخیر این معنی بکرد وزن یکی از مریدان خویش یا مسلمانی بدین طریق بخانه برد گویند کافرست و خویش مباح که در حق اولیا این اعتقاد دارد و چون ایشان در حق انبیا و رسل می گویند اعتقاد اهل سنت و جماعتست و رد آن

رفض بود، و در حق سلیمان بن داود روایت کنند از ابوبکر هذلی از شهر بن جوشب در قصه دراز ما این قدر که مقصود است اینجا یاد کنیم، گویند سلیمان بغزا رفته بود در جزیره از جزایر عرب که آن را صیدون خوانند ملک آن جزیره را بکشت و دختر آن ملک را بغارت بیاورد و سلیمان او را عظیم دوست می داشت، از سلیمان او درخواست تا از بهر وی تمثالی کند بر صورت پدر وی، سلیمان دیوان را بفرمود تا صورتی کردند مانند صورت آن ملک، چون آن تمثال بگرداند زن همه آن صورت بجامه ها آرایش می دادی و بویهای خوش می کردی و سلیمان می دیدی بعد از آن زمان شیاطین او را گفتند احترام پدر کن و او را عزیز دار چون سلیمان بیرون رفتی سجده آن صورت کردی، چون کنیزکان وی سجده او بدیدند ایشانش نیز همه سجده صورت کردند و گفتندی این دین ملک و زن ملکست و چهل روز برین حال سجده صورت می کردند و سلیمان نمی دانست و بعد از قصه دراز گویند ملک سلیمان بسبب خاتم بود و هر که که سلیمان بوضو رفتی انگشتی پیش زن بنهادی که نام او آمنه بود، وقتی چون مستراح خواست رفتی انگشتی پیش آمنه بنهاد در شب تاریک دیو که نام او صخر بود بیامد و بآمنه گفت انگشتی من بده پنداشت که سلیمانست انگشتی بوی داد چون سلیمان بیامد و طلب خاتم کرد زن گفت بتو دادم سلیمان گفت از خدای بترس ترا امین داشتم بامن خیانت مکن زن گفت تو از خدای بترس و چیزی که باز استدی دگر طلب مکن، چون ازین محاکمات فارغ شدند سلیمان نگه کرد دیو را دید بر تخت نشسته سلیمان مالک یک ساعت بیش قوت نبود دیو چهل روز بر تخت سلیمان بنشست بقدر آن ابام که در خانه او بت پرستیده بودند چون چهل روز تمام شد قوم نزد آصف بن برخیا آمدند و گفتند ای ولی خدا سلیمان را چه بوده است که حکمهای چند می کند خلاف آنچه پیش ازین می کرد، آصف گفت من نیز عجب مانده ام و منکر این حکمها ام پیش زنانش روید و ازیشان تفحص کنید، پیش زنان رفتند و حال معلومشان کردند، زنان گفتند ما نیز عجب مانده ایم که پیش ازین هر که که ما را حیض بودی سلیمان با ما نزدیکی نکردی و این ساعت نه در حیض مارا

می‌گذارند و نه در پاکی، صخر را چون این حال معلوم شد دانست که او را بخواهند گرفت بگریخت و انگشتی در دریا انداخت و بدریا فروشد، سلیمان پیش ملاحی آمد و خود را با جرت بوی داد چون نقل ماهیان بساحل کرد و ماهی بوی داد یکی را بدو قرص بفروخت پیش خود بنهاد موج بیامد و يك قرص ببرد و یکی بماند سلیمان آن ماهی برگرفت و بخانه پیر زنی رفت که شب بخانه او می بود او را گفت این ماهی را بیز زن چون شکم ماهی بشکافت انگشتی یافت چون سلیمان بیامد پیر زن گفت ای جوان این چیست که در شکم ماهی تو بود چون سلیمان انگشتی بدید بگریست و خدای را سجده کرد آنکه بیرون آمد بهر درخت که می‌گذشت شاخها فرو می‌گذاشت و همه چیزها سجده سلیمان می‌کردند، آنکه دیوان را بطلب صخر فرستاد او را بیاوردند بفرمود تاسنگی همچون حوضی بکنند صخر را در آنجا کرد و سنگی دیگر بر سر آن نهاد و بخاتم مهر کرد و در دریا انداخت و گفت این زندان توست تا روز قیامت و این قصه درازست ترك کردیم که آنچه مقصود بود بآخر رسید.

بدان که چون تا مل شافی کنی معلوم شود که هیچ فاحشه از فواحش نیست از کفر و زنا و خمر خوردن و دروغ و نفاق و قتل و طمع در زنان دیگران کردن و سجده صنم کردن در خانه رسول و دیو را تمکین دیو و وطی کردن بر زنان انبیا که مفسران اهل سنت و جماعت آن را بر انبیا و رسل نبسته اند و در حق ایشان جایز دارند و از جهل و غباوت اندیشه نکنند که دیو چگونه با آدمی وطی تواند کرد و اگر این جایز و ممکن بودی دیوان رها نکردی که يك دختر بکر بشوهر رفتی بلکه همه دختران را دیوان بکارت ببردندی، و بر اصل ایشان باید که شخصی که بیکی گوید از قوم ایشان که تو از دیو بوجود آمدی مستوجب ملامت و عتاب نباشد که جایز بود که پدرش حاضر نباشد و دیو با مادر وی موافقت کند آن شخص بوجود آمده بود و این کس که بدو گفت که تو از دیو بوجود آمدی صادق بود و گویند عزل انبیا روا باشد.

روایت کنند از ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبیدالله التمار عن شیوخه از میمون

بن مهران از ابن عباس که گفت خدای تعالی چون موسی را برسالت فرستاد گفت خدایا تو پروردگار بزرگی اگر خواهی که همه طاعت تو دارند و فرمان بردار باشند و اگر خواهی که نافرمانی نکنند هیچ کس عصیان تو نکند خدای بموسی وحی کرد که آنچه من کنم از من نپرسید موسی دیگر این سخن نگفت چون خدای تعالی عزیر را بخلق فرستاد و توریة بدو فرستاد بعد از آنکه از میان بنی اسرائیل بآسمان برده بود از بهر این گفتند یهود که عزیر پسر خداست چون عزیر جاه و منزلت خود بدید سؤال کرد چنانکه موسی کرد یعنی در قدر خطاب آمد که آنچه من کنم از من نپرسید عزیر بر آن اقتصار نکرد بار دوم پرسید خدای تعالی گفت یا عزیر توانی که روز گذشته باز پس آری گفت نه گفت توانی که یکی از باد پر کنی گفت نه گفت همچنانکه این نتوانی نتوانی که از من سؤال کنی و من ترا بدین سؤال عقوبت کنم الا آنکه نام تو از دیوان انبیا محو کنم، گویند نام عزیر از دیوان انبیا محو کرد و عزیر رسول بود و خرافات چند گویند در تمامی این قصه ترك آن اولیتر، و این حکایت از امالی محمد بن زید نقل کردیم و او روز یکشنبه سلخ ربیع الآخر در سال چهارصد و شصت و نه در مسجد سراجان در سرخس این حکایت کرد و خلق بسیار این ازو بنوشتند، ای عجب! اگر ملکی خواهد که یکی را از خواص خود برگزیند کسی را که او بر احوال رعیت مطلع باشد البته عقل و تربیت ملک اقتضای آن کند که یکی را برگزیند که داند که در کل احوال آن کند که رضای ملک بود و مصلحت در آن باشد و اگر برخلاف این برگزیند که داند در کل احوال آن کند که رضای ملک نباشد مردم او را عاقل و سزای پادشاهی ندانند باری تعالی عالمست در ازل بشکل اشیاء گوید: وَلَقَدْ اخْتَرْنَا هُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ، یکی برگزیند و بخلق فرستد که فرمان وی نبرد و نامش از دیوان انبیا محو باید کرد، تعالی الله عن اقوال الظلمه، و از ابن عباس روایت کنند که عیسی همه وقت گفتی خدایا تو اگر کأس موت از کسی باز داری از من باز دار و گویند بدین آن می خواست که او از مرك می ترسید و دنیا

دوست داشتی و از آخرت می اندیشید حاشا ، اصحاب ابوحنیفه گویند عیسی را چون با آسمان می بردند مست بود از نبید ، ابو حاتم رازی این حکایت در کتاب الزینه یاد کرده است ، و گوید یونس خشم گرفت چون خدای عذاب از ایشان برداشت از میان قوم بیرون شد و پنداشت که خدا قادر نیست خدای او را در شکم ماهی محبوس کرد چهل شبانروز تا آن وقت که که توبه کرد پس ماهی را بفرمود تا او را بساحل انداخت و خرافات چند درین وضع کرده اند در ذکر آن هیچ فایده نیست اگر خواهیم که هذیانات ایشان جمله یاد کنیم کتاب احتمال آن نکند . اما حال رسول صلی الله علیه و آله ، قومی از ایشان گویند چهل سال بردین جاهلیت بود چون خدای تعالی خواست که او را برسات فرستد راهش نمود چنانکه خدای تعالی گفت : **وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدِيْ** ، و گویند رسول زن زیدبن حارثه را بدید برو عاشق شد و چون زید طلاقش داد او را بزنی کرد و عامه ایشان گویند زید مظلومست که رسول چون نظر برزینب افکند و زید را معلوم شد زید از سر کراهیت زن را طلاق داد ، پس زید مظلوم بود ، و گویند چون زید بازینب پیش رسول آمد که وی را طلاق دهد رسول گفت زن را نکه دار و طلاقش مده این آیت آمد : **اِذَا تَقَوْلُ لِلَّذِيْ اَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِ وَاَنْعَمْتَ عَلَيْهِ اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللهَ وَتُخْفِيْ فِيْ نَفْسِكَ مَا اللهُ مُبْدِيْهِ وَتُخَشَى النَّاسَ وَاللهُ اَحَقُّ اَنْ تُخَشَهُ** ، گویند اندرون رسول بخلاف ظاهر بود یعنی در باطن می خواست که طلاق دهد و ظاهر بخلاف آن می گفت تا خدای تعالی آیت فرستاد و باطن رسول بر خلق آشکارا کرد و بر تأکید این زندقه حسن بصری امام معتزله روایت کند که او گفت که هیچ آیتی بر رسول نیامد سخت تر ازین ، اگر رسول چیزی از وحی بیوشانیدی این آیت را ظاهر نکردی و این حکایت بتقریر آن آوردند که رسول را ظاهر بخلاف باطن بود ، و ایشان را از دو چیز یکی لازم شود اما گویند رسول نفاق می کرد حاشا یا گویند تقیه می کرد و تقیه پیش بیشتر نواصب نفاق است ، و از جمله

کفرها که بر رسول بندهند گویند رسول نماز می کرد روز آدینه بعد از الحمد سورۀ والنجم می خواند چون بدینجا رسید: **أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ** شیطان در زبان رسول انداخت: **تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَىٰ وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتَرْتَجَىٰ**، این بتان معبود بزرگوارند و شفاعت ایشان امید می دارند و گویند چون خواند معلوم شد که کفری گفت و چیزی در قرآن زیادت کرد که نه از قرآن بود آنکه سجده سهو کرد و صحابه جمله باوی سجده سهو کردند.

بدان که این زندقه است که ایشان وضع کرده اند و باطلست از سه وجه اول آنکه قول **تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَىٰ** کفرست و هیچ مسلمان نگوید که توبه از کفر بسجده سهو برخیزد، دوم آنکه رسول گفته است که هیچ وقت بنده بخدای نزدیکتر از حال نماز نبود و چون بنماز بنده بخدای نزدیکتر بود و رسول مع جلالة قدره در نماز کفر در قراءت وی اندازند و بخواند امکان دارد که در وقت آنکه وحی بخلق می رساند دیو کفر در قراءت او انداخته باشد و رسول آن خوانده و کاتب الوحی آن بنوشته و درین طریق اولیتر بود از بهر آنکه در نماز مناجات بخدای تعالی می کند چنانکه رسول فرمود: **أَلْمَصْلَىٰ يُنَاجِي رَبَّهُ**، و در حال وحی مناجات باخلق می کند پس بر قرآن بر اصل ایشان اعتماد نشاید کرد، وجه سیم که ایشان دعوی کنند که رسول گفت شیطان از سایه عمر بگریزد و شك نیست که سایه نه شخص بود پس رسول را نزد خدای چندان وقع و بزرگی نیست که آن عمر را زیرا که شیطان از سایه عمر بگریزد اگر عمر جنب بود و اگر **پاك**، و در نماز کفر در قراءت رسول اندازد پس عمر نزد خدای بزرگوار تر از رسول بود.

بدان که بر هیچ عاقل که تأمل کند پوشیده نماند که دعوی بی حاصل ایشان باطلست و محال و موضوعست اما عادت این قوم چنانست که هر که چیزی یابند از افعال و اقوال شیوخ که محلّ اعتراض بود زیادت از آن وضع کنند و بر رسول یا بر دیگر انبیا بندهند و احتراز از کفر و غیره نکنند تا اگر کسی بر آن اعتراض کند

گویند از رسول نیز زیادت از آن بوجود آمده است حاشا هم عن ذلك، و این حکایت از بهر آن وضع کرده اند که ایشان روایت کنند که روزی عمر خطاب نماز بامداد بکرد چون سلام باز داد گفت ای قوم شما اعادت نماز کنید که من جنب بودم بسهو نماز کردم، عمر بغسل کردن رفت و صحابه نماز باسر گرفتند چون اخفای این حال نتوانستند از تشنیع ترسیدند که خصم گوید که کسی در مسجد رسول نماز جماعت کند و او جنب بود جایز بود که اکثر اوقات نماز کرده باشد با جنابت و یادش نیامده باشد چنانکه این بارش یاد نیامد و سهو در آنچه تعلق بامور شرع دارد بر نبی و امام روا نبود و ایشان این زندقه وضع کردند تا اگر کسی اعتراضی کند ایشان گویند چون جایز بود که رسول بسهو در نماز کفر بر زبان براند چرا روا نباشد که عمر بسهو جنب نماز کند. و از جمله دروغها که بر رسول بستند گویند رسول اهل مدینه را دید که بر نخل می دادند ایشان را گفت چه می کنید گفتند بر نخل می دهیم و اصلاح نخل می کنیم رسول گفت نافع نباشد ایشان ترك آن کردند آن سال خرما اندك بود و آنچه بود نديك بود رسول پرسید چرا امسال ثمره كمست و نيك نيست گفتند تو فرمودی که اصلاح مكنيد كه سود ندارد ما ترك كرديم از بهر آن ثمره اندك بود، گویند رسول گفت شما بامور دنیا از من عالمترید یعنی رسول ایشان را چیزی فرمود که فساد حال ایشان در آن بود بآنکه قوت اهل مدینه خرما باشد و نان اندكتر یابند و خدای می گوید: وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ، پس آن سال نه رحمت ایشان بوده باشد که قوت بر ایشان بفساد آورده بود و نیز خدای می گوید: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ و اگر رسول این سخن ایشان را گفته بوده نه از حی باشد، و از جمله دروغها آنکه گویند رسول مزاح بسیار کردی، بدان که هزل و مزاح لایق هیچ مسلمان نبود زیرا که وقع و مهابت شخص ببرد چگونه سید الانبیا و الرسل مزاح کند، از جمله این هذیانات گویند روزی رسول می رفت شخصی ایستاده بود و از رسول غافل بود رسول از پس او درآمد و دستهای خود بر چشم او نهاد و او را از جای

خود بکشید و گفت: که خرد این بنده را از من، و گویند باعایشه سبق برد و می‌دوید يك بار عایشه برو سبق می‌برد و يك بار رسول بر عایشه سبق می‌برد، و گویند زنی را گفت در چشم شوهر تو اسپیده دیدم زن غمناك شد پنداشت چیزی بدان می‌خواهد که عیب بود، و گویند پیرزنی نزد رسول آمد و پرسید که کدام عمل بود كه بدان بهشت توان رسید رسول گفت زنان پیر در بهشت نروند پیر زن غمناك شد، و گویند روزی در خانه یکی از انصار شد و او را طفلی بود مرغی داشت بدان بازی می‌كرد كودك را پای بیست و مرغ از وی بستد كودك می‌گریست و رسول می‌خندید و كودك را می‌گفت: يَا بَا عَيْر مَا فَعَلَ الْبَعِير، رسول این می‌گفت كودك جزع زیادت می‌کرد و رسول می‌خندید و امثال این خرافات که فعل مجانین بود بسیار بر رسول و انبیا بنند و العجب که ایشان گویند چون عمر را زخم زدند و می‌خواست که از جماعت یکی را نصب کنند چند کس را شمرند عمر هر یکی را عیبی گفت چون بامیر المؤمنین علی رسید گفت او مزاح بسیار می‌کند و مزاح این کار را شاید، چون مزاح خلافت را شاید چگونه رسالت را شاید.

بدان که این قوم که خود را اهل سنت و جماعت خوانند مقاتل ایشان در حق انبیا بر چهار قسم بود: قومی گویند کفر بر انبیا جایز بود و واقع شد: قومی گویند جایز بود و واقع نشد، و قومی گویند کفر نه جایز بود اما کبیره جایز بود واقع شد و قومی گویند کبیره نه جایز بود اما صغیره جایز بود، و این قوم که گویند کفر نه جایز بود و ایشان که گویند کبیره نه جایز بود خبط می‌کنند زیرا که آنچه ما پیش ازین یاد کردیم نزد جمله نواصب بر انبیا جایز می‌دارند از جمله فواحش و فجور، و شهرستانی از اشاعره در قصه یوسف گوید که برادران یوسف انبیا بودند و جمله حنابله را این اعتقاد بود و آنچه با یعقوب و یوسف کردند اهل ورع و دیانت روا ندارند با مسلمان مثل آن کردن فکیف با رسول خدا و با رسول خدا سوگند بدروغ خوردن نه فعل کسی بود که بدان رسول ایمان دارد، و گویند ابلیس ملك بود و معلم فرشتگان

بود، و گویند در جمله آسمان و زمین و جبی نباشد که او سجده بر آن نکرده، و از جعفر بن المغیره از سعید بن جبیر روایت کنند از ابن عباس که خدای تعالی ابلیس را بفرستاد تا از روی زمین خاک کی چند برگرفت و درین حدیث گویند ابلیس رسول بود و در حدیث دیگر گویند آن خاک خمیر کرد و آن را جسدی ساخت و چهل سال در میان مکه و طایف افتاده بود، و گویند آن روزهای آخرت بود یعنی روزی چون هزار سال بود بدین حساب چهارده هزار هزار و ششصد هزار سال بود، و گویند ملائکه برو می گذشتند و ازو می ترسیدند و ابلیس بیشتر می ترسید، و گویند ابلیس بدهانش فرو رفت و از دو برش بیرون آمد ملائکه را گفت مترسید که خدای شما صمدست نه مجوفست و این مجوفست، عجباً ازین قوم که ترهات وضع کنند و در تفاسیر بنویسند، و گویند ابلیس ملك بود و معلّم ملائکه بود و اعتقاد او آن بود که خدای جسمست صمد و نه مجوف و چون معلّم ملائکه بود لابد ایشان هم این اعتقاد داشته باشند و چون ملائکه را این اعتقاد بود و ملائکه نزد اکثر نواصب بهترند از انبیا و رسل لازم آید که انبیا و رسل همین اعتقاد داشته باشند و هر که را از اسلام بهره بود روا ندارد اطلاق این معنی کردن بر ملائکه و رسل و انبیا، و گویند هاروت و ماروت دو ملك بودند خدای تعالی ایشان را بزمین فرستاد تا میان خلق حکم کنند و زنی بود فاحشه نام وی زهره پیش ایشان آمد بحکومتی ایشان برو فتنه شدند خواستند که با او فساد کنند او ایشان را گفت که آن وقت مطیع شما شوم که اسم اعظم بمن آموزید ایشان از عشق او اسم اعظم بوی آموختند او اسم اعظم بخواند ستاره شد و بر آسمان دوّم شد و این ستاره بدین روشنی که می بینی آن زهره زانیه است که هاروت و ماروت را بفتنه افکند، و گویند سهیل عثاری بود که عشر از مال مسلمانان بستدی و خلق از دست وی در رنج بودند خدای تعالی او را مسخ کرد و با آسمان هشتم فرستاد و گویند هر که رسول را چشم بر سهیل افتادی گفتی: لَعَنَ اللَّهُ سُهَيْلًا مَا كَانَ عَثَارًا، گفتی لعنت بر سهیل باد که عشر از خلق گرفتی، و گویند روز قیامت موت را بر شکل گوسفندی بیارند و بکشند تا اهل بهشت ایمن شوند از موت.

بدان که بر هیچ عاقل و خردمند فساد این حکایت پوشیده نباشد که فاحشه را آن مثبت نبود که بنور و زینت بآسمان شود و عشاری را نور گرداند و بدیشان سوگو کند خورد چنانکه فرمود: **فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ** و چون این جایز بود ممکن باشد که این کواکب که ما می بینیم هریک ازیشان فاحشه یا زانیه یا عشاری بوده باشند یا ظالمی قوی خدای ایشان را مسخ کرده بود و این انوار گردانیده و زینت آسمانها بدانها کرده پس حال فساق و فجّار و ظلمه بهتر بود از حال زهاد و عبّاد و اولیا و اصفیا از بهر آنکه هرگز هیچ آفریده نگفته است که یکی از اولیاء یا اصفیاء یا زهاد کواکب شد و فلان کوکب فلان زاهد است یا فلان ولیست چنانکه زهره زنی زانیه بود و سهیل عشاری بود اما هر که تأمل کند و بچشم حقیقت بنگرد بداند که این قبایح و ناسزا که اضافت می کنند با انبیا و رسل و خرافات دیگر جمله از موضوعات زناده و اعدای دینست چون نتوانستند که رفع شریعت کنند بکلی این موضوعات بنهادند و بتلبیس و مکر آن را باحادیث صحیح و تفاسیر بیامیختند و جهّال آن را قبول کردند و ایشان که دعوی علم می کنند چون دیدند که این ترهات جمله بر خلاف اعتقاد و مذهب آل محمد است از عصبیت و عداوت آل محمد تزییف آن نکردند، عوام تبع ایشان شده اند تا حال بدان انجامید که امروز هر که خلاف این کند او را رافضی خوانند و هر که این اعتقاد دارد سنی بود از قوم ناجیان، نعوذ بالله من الخذلان.

بدان که این قدر که یاد کردیم از ترهات و موضوعات ایشان اندکیست و یاد کردن جمله آن ملالت انگیزد و ترك او اولیتر.

بدان که چهار مسئله است که علما و متکلمان از قدیم الدهر تا بدین وقت مناظره می کنند با واضعان این مسائل و اصحاب ایشان تا حقیقتش معلوم کنند میسر نمی شود از بهر آن که خبطست و تناقض، نه خود می دانند و نه بفهم دیگری می توانند رسانید:

مسئله اول: قول نصاری و صوفیان از بایزید و حلاج و اتباع ایشان و اکثر قدماء صوفیان برین باشند یعنی در دعوی کردن اتحاد بهیچ وجه ایشان را حقیقت آن معلوم نیست و چون کسی دعوی چیزی کند که خود نمی داند چگونه بفهم دیگری تواند رسانیدن و چون از صوفیان پرسى گویند: لَا عِبَارَةَ عَنْهُ یعنی چیزیست که در عبارت نمی توان آوردن و در وجد و مراقبت همین گویند و این جهل مرگب بود.

مسئله دوم: حال ابوهاشم که او گوید و جماعتی که اتباع او باشند که خدای تعالی را حالات چندست آن حالات مختلفست و اگر مختلف نبودی صفات مختلف نبودی و معانی معقول ایشان متباین نبودی و این احوال نه موجودست و نه معدوم نه ذات خداست و نه غیر ذات او، و باقلانی و ابوالمعالی جوینی از اشاعره موافق ابوهاشم باشند درین مسئله و این سخن ایشان بی حاصلست،

مسئله سیم: کسب نجاریان و کلابیان و اشاعره که گویند خالق فعل خداست و بنده را کسبی هست و واضع این قول ابن راوندی بود و این قوم تبع وی شدند و غرضشان آن بود که اسم جبر از خود بیندازند و جمله را سرگردان کردند و چون معنی کسب از ایشان پرسى حواله بر چیزهای نامعقول کنند از بهر آنکه گویند قدرت بنده را در فعل هیچ تأثیر نیست و خالق فعل بنده، خداست پس کسب را هیچ معنی نبود و نه قدرت بنده و العجب که نزد ایشان قدرت بافعل بود و چون فعل بنده خالق خدای بود لازم آید که بنده را قدرت هست لازم آید که فعلش بود که قدرت نزد او مع الفعل بود و بهر طریق که خواهد گفت سخن متناقض باشد، و اسفراینی و اصحاب وی گویند فعل بقدرت خدا و بنده شود پس لازم آید که خدای تعالی شریک بنده باشد در يك فعل و این معنی از دو وجه فاسدست یکی آنکه صانع را شریک گفته بود دوم آنکه يك فعل از دو فاعل تصور نبندد؛

مسئله چهارم: قول ابن کلاب و اشعری که ایشان باری تعالی را ده صفت قدیم اثبات کنند اگرچه در عبارت نیاید، ابن کلاب گوید این صفات ازلیست و اشعری

گوید قدیمست، و گویند این صفات نه ذات باریست و نه جز از وی و نه بعضی از وی و این سخن نامعقول بود و متناقض زیرا که چون گفتند صفات نه ذاتست غیریت اثبات کردند چون گفتند غیر او نیست اثبات کردند که ذاتست و تصور نبندد که چیزی نه دو باشد نه یکی و نه بعضی از یکی، تا این موضع مقالت يك اصلست از اصول فرق که ایشان خود را اهل سنت خوانند و خصم ایشان را بغیر این لقب خواند یعنی نواصب.

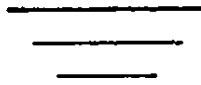
بدان که شخصی از اشاعره بنام عبدالقاهر بن طاهر کتابی کرده است در ذکر مقالات اهل اسلام و بعد از آن گوید ایشان یعنی اشاعره و اصحاب حدیث و اصحاب الرأی از اهل سنت و جماعتند و اصول دین و عدل و توحید با هیچ بدعت نیامیختند و گوید ائمه کلام و فقه و احادیث و نحو و لغت و تفاسیر و تواریخ و سیر جمله اهل سنت و جماعت باشند، و گوید اهل اهواء از روافض و جهمیّه و معتزله و نجاریه و کرامیه و جمله اصناف بدعت ایشان را جز از شبهت ها هیچ دلیلی نبود و کتب علوم و تفاسیر و غیر آن نباشد و گویند خوارج مادام که با ما باشند از مساجد ماوفیئی و غنیمت منع نکنیم، و گوید اصحاب در قدر نه خلاف کرده اند، قومی گویند از ایشان جزیه قبول کنیم و کشته ایشان نخوریم و زن ایشان نخواهیم و اگر اهل سنت یکی از ایشان بکشد بظلم دیتش پنج يك جهود و ترسا بود، و گویند این اختیار ابو اسحق اسفراینی است و باقی اصحاب گویند حکم ایشان مرتد بود و قتلشان واجب بود و گوید اما غلاة و روافض اگر توبه کنند توبه ایشان قبول نبود نزد ابو حنیفه و شافعی و اسفراینی و گویند توبه ایشان قبول نبود، و گویند اهل حق شافعی و ابو حنیفه و احمد و مالک و ثوری و ابو ثور و اوزاعی و اهل ظاهر و گویند اگر کسی شك کند در کفر معتزله و جمله اهل بدعت اگر باصول ایشان جاهل بود فاسق نباشد و اگر باصول ایشان عالم بود و نقض اصولشان نکنند بقدر وسع و طاقت فاسق و عاصی بود.

بدان که ایشان گویند قدری آن کس بود که گوید افعال از کفر و معاصی و جمله فواحش و ظلم نه بقضا و قدر خدای بود بلکه فعل بنده باشد و اهل عدل گویند قدری آن کس بود که گوید کفر و معاصی و فواحش بقضا و قدر بود و خدای آفریند و بهر طریق که فرض کنی خلاف نیست میان محمدی و یهود که یهود گویند عزیر پسر خداست و محمد کذاب و ساحر بود و همچنین عیسی. و بیشترین یهود گویند فعل بنده بقدرت اوست نه خلق خداست و خدای کفر نیافریند و نخواهد، و نصاری گویند عیسی پسر خداست و ثالث ثلاثه گویند و محمد را ساحر دانند و کذاب و نزد ایشان خون بهای یهودی یا نصرانی ثلث دیت مسلمان باشد و نزد ابوحنیفه خود مسلمان را بدو قصاص کنند. و چون مسلمانی که بصد سال نماز کرده بود و زکوة و روزه داشته و حج کرده و جمله فرایض بجا آورده و پلها و رباطها و خیرات کرده اعتقادش آن بود که کفر و فواحش نه فعل خداست و نه بارادت و قضاء وی چون بکشندش میگویند جمله اصحاب برآنند که حکم او حکم مرتدست هیچ واجب نشود، و اسفراینی گوید پانزده يك دیت مسلمان لازم شود و این قدر که یاد کردم غرض آن بود تا چون بچشم انصاف نکه کنند معلوم شود که اقوال و عقیده هاء این قوم جمله مثل این و بتر ازینست اما عصبیت و هوای نفس او را برآن داشت که اظهار عیوب دیگران کرد و عیب خود پیوشانید اگرچه اکثر خلق را طبیعت هم برین مثال بود و عظیم لایقست درین موضع این ابیات :

إِذَا مَا ذَكَرْتَ النَّاسَ فَاتْرُكْ عُيُوبَهُمْ فَلَا عَيْبَ إِلَّا دُونَ مَا مِنْكَ يُذَكَّرُ
فَإِنْ عَيْبْتَ قَوْمًا بِالَّذِي لَيْسَ فِيهِمْ فَذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ وَالنَّاسِ أَكْبَرُ
وَإِنْ عَيْبْتَ قَوْمًا بِالَّذِي فِيكَ مِثْلُهُ فَكَيْفَ يَعِيبُ الْعُورَ مَنْ هُوَ أَعْوَرُ
وَكَيفَ يَعِيبُ النَّاسَ مَنْ عَيْبَ نَفْسِهِ أَشَدَّ إِذَا عُدَّ الْعُيُوبُ وَ أَنْكَرُ
فَسَائِلُهُمْ بِالْكَفِّ عَنْهُمْ فَإِنَّهُمْ بِعَيْنِكَ مِنْ عَيْنِكَ أَبَدِي وَ أَبْصَرُ

وَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْجُو لَمْ يَنْجُ قَبْلَهُ وَلَا بَعْدَهُ إِلَّا النَّبِيُّ الْمُبَشِّرُ
عَلَى أَنَّهُ لَمْ يَنْجُ مِنْ قَوْلِ قَائِلٍ يَقُولُ بِغَيْرِ الْحَقِّ فِيهِ فُكْثَرُ

اگرچه درین باب سخن بتطویل انجامید و آنچه یاد کردیم اندک باشد از مقالات
ایشان اما باعث این تطویل تعسف صاحب این کتاب بود که یاد کردیم از پیش .

باب نوزدهم

در مقالات اصحاب اهل دوم از فرق اسلام

که ایشان را شیعه خوانند

و خصم ایشان را روافض خواند . بدان که درین زمان از قومی که خود را شیعه خوانند چهار فرق بیش نمانده است : اوّل امامیان ، دویم زیدیان ، سیّم اسماعیلیان ، چهارم نصیریان ، و هر يك ازین فرق چهار گانه مخالف خود را کافر دانند ، و ما مقالات این قوم که مانده اند و آنان که نمانده اند کی یاد کنیم .

فرق اول : سَبَائِيَّة ، از نصیریان ، بدان که **عَبْدَ اللَّهِ سَبَأٌ** و اتباع او گفته اند

علی خداست و این ملعون در زمان امیر المؤمنین علی بن ابی طالب بود و امیر المؤمنین قومی را از اتباع ابن سبأ بگرفت و او با سابط مداین کریخت و امیر المؤمنین علی بفرمود تا دو کور بکنند و در آنجا آتش کردند و ایشان را بسوزانیدند و چون ایشان را در آتش انداختند گفتند ما را یقین زیادت شد که تو خدائی از بهر آنکه رسول گفت خدای بندگان را بآتش عقوبت کند و تو ما را بآتش عقوبت میکنی یقین شد که تو خدائی ، امیر المؤمنین علی چون ایشان را بآتش میانداخت این بیت می گفت :

لَمَّا رَأَيْتُ الْأَمْرَ أَمْرًا مُنْكَرًا   أَضْرَمْتُ نَارًا وَدَعَوْتُ قَنْبَرًا

و بعضی از شعرا درین معنی گویند :

لِتَرْمِ بِي الْحَوَادِثُ حَيْثُ شَاءَتْ   إِذَا لَمْ تَرْمِ بِي فِي الْحَفَرَتَيْنِ

و چون امیر المؤمنین علی را بکشتند گفتند او نمرده است بلکه او زنده است و در ابرست و رعد آواز اوست و برق تازیانه اوست ، او بزیر آید و دشمنان خود را بکشد و چون ایشان را گویند که کی بود که عبد الرحمن بن ملجم علیه اللعنه او را بکشت گویند شیطانی بود خود را بصورت علی می نمود ، گوئیم پس لعنت ابن ملجم نشاید کرد زیرا که وی رنجی بعلی نرسانیده است و او مستحق ثواب و مدح باشد بقتل شیطان و در حق سبائیه یکی از شعرا گوید :

بَرِئْتُ مِنَ الْخَوَارِجِ لَسْتُ مِنْهُمْ   مِنَ الْغُرَالِ مِنْهُمْ وَابْنِ بَابٍ
وَمِنْ قَوْمٍ إِذَا ذَكَرُوا عَلِيًّا   يَرُدُّونَ السَّلَامَ عَلَيَّ السَّحَابِ
وَلَكِنِّي أَحِبُّ بِكُلِّ قَلْبٍ   وَأَعْلَمُ أَنَّ ذَاكَ مِنَ الصَّوَابِ
رَسُولُ اللَّهِ وَالصِّدِّيقُ حَقًّا   بِهِ أَرْجُو غَدًا حُسْنَ الثَّوَابِ

و سبائیه را درین زمان نصیریّه خوانند .

فرقت دوم : گامیلیه اند ، بدان که کاملیه گویند صحابه بعد از رسول جمله کافر شدند از بهر آنکه حق علی علیه السلام باطل کردند و علی علیه السلام کافر شد که بایشان جنگ نکرد و بشار بن بُرد از ایشان بود او را گفتند چه کوئی در حق ابوبکر و عمر و عثمان و علی او این بیت فرو خواند :

وَمَا شَرُّ الثَّلَاثَةِ أُمَّ عُمَرُ   بِصَاحِبِكَ الَّذِي لَا تُصَحِّحِينَا

و بشار گوید آتش بهتر از زمینست و درین معنی گوید :

الْأَرْضُ مُظْلِمَةٌ وَالنَّارُ مُشْرِقَةٌ   وَالنَّارُ مَعْبُودَةٌ مَذْكَانَتِ النَّارِ

و صفوان آنصاری بر بشار رد کند در قصیده که اوّل آن قصیده اینست :

زَعَمْتَ بِأَنَّ النَّارَ أَكْرَمُ عُصْرًا   وَفِي الْأَرْضِ تَحْيَا فِي الْحَجَارَةِ وَالزُّنْدِ

و تَخْلُقُ فِي أَرْحَامِهَا وَ أُرُومِهَا
و فِي فَلَكِ الْأَجْبَالِ فَوْقَ مُقَطَّمِ
مِنَ الذَّهَبِ الْإِبْرِيرِ وَالْفِضَّةِ الَّتِي
وَ كُلِّ فَلِيزٍ مِنْ نُحَاسٍ وَ آتُكَ
و فِيهَا ضُرُوبُ الْقَارِ وَالرَّفِثِ وَ الْمِهَا
وَ كُلُّ يَوَافِيتِ الْأَنَامِ وَ حَلِيهَا
و فِيهَا مَقَامُ الْحِلِّ وَ الرُّكْنِ وَ الصَّفَا
أَتَهْجُو أَبَابَكْرٍ وَ تَخْلَعُ بَعْدَهُ
كَأَنَّكَ غَضْبَانٌ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ
تَوَاتَبَ أَقْمَارًا وَ أَنْتَ مُشَوِّهٌ

أَعَاجِيبَ لَا تُحْصَى بِخَطِّ وَلَا عَقْدِ
زَبَرَجْدُ أَمْلَاحِ الْوَرِيِّ سَاعَةَ الْحَشْدِ
تَرُوقُ وَ تُغْنِي ذَا الْقَنَاعَةِ وَ الزُّهْدِ
وَ مِنْ زَيْبَقٍ حَلِيٍّ وَ نُوشَادِرِ سَنَدِ
وَ أَصْنَافِ كِبَرِيَّتِ مُطَاوَلَةِ الْوَقْدِ
مِنَ الْأَرْضِ وَ الْأَحْجَارِ فَآخِرَةَ الْمَجْدِ
وَ مُسْتَلَمِ الْحُجَّاجِ مِنْ جَنَّةِ الْخُلْدِ
عَلِيًّا وَ تَعْرُوكُلْ ذَاكَ إِلَى بَرْدِ
وَ طَالِبِ دُخْلٍ لَا يَبِيتُ عَلَى حَقْدِ
وَ أَقْرَبُ خَلْقِ اللَّهِ مِنْ نَسَبِ الْقِرْدِ

و در قصیده دیگر گوید .

وَاللَّهُ مَا الْخُنْزِيرِ فِي قُبْحِهِ
بَلْ وَجْهَهُ أَحْسَنُ مِنْ وَجْهِهِ

مِنْ رُبْعِهِ إِنْ قِيسَ أَوْ خُمْسِهِ
وَ نَفْسُهُ أَحْسَنُ مِنْ نَفْسِهِ

فرقت سیم : بیانیّه اند ، بدان که خصم گوید بیان بن سَمْعَان و اتباع او گفتند

که معبود بر صورت انسانست و جمله هلاک شوند الا رویش ، و او صاحب مخاریق و نیرنجات بود و دعوی کرد که زهره را می خواند و اجابت او می کند و آنچه می کند باسم اعظم می کند و آنچه خدای تعالی در قرآن گفت : هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ مَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ بدین او را می خواهد و گفت روح خدا در علی فرود آمد و بعد از علی در محمد حنفیه رفت و بعد از او در پسرش ابوهاشم و بعد از آن در بیان و او دعوی الهبت کرد .

بدان که هر که این اعتقاد دارد کافر بود از سه وجه : اول آنکه خدای تعالی را صورت اثبات کرد و چون صورت بود جسم باشد و جسم خدای را نشاید . دوم آنکه خدای تعالی قدیمست لم یزل و لا یزال و چون گوید هلاک شود محدث بود و محدث صانع را نشاید . سیم آنکه هر که دعوی الهیت کند کافر بود و جاهل و هر که او عاقل بود و خود را شناسد دعوی خدائی نکند چون داند که وی محتاجست و محتاج صانع را نشاید و قومش را کوئیم اگر بیان خدا بود چرا دفع قتل از خود نکرد و اگر او اسم اعظم می دانست جز از خدای کسی رنج بدو نتوانستی رسانیدن و خالد بن عبدالله القسری او را هلاک کرد .

فرقت چهارم: مُغِیرَیْهِ اصحاب مُغِیرَۃ بن سَعید العِجلی گویند مغیره نبی بود

و او اسم اعظم می دانست و آن معجزه وی بود و بدان مرده زنده می کرد . کوئیم چرا چون خالد قسری او را می کشت بدان اسم اعظم دفع کید او از خود نکرد . مغیره گوید معبود او از نورست و تاجی از نور بر سر دارد و او را اعضاست و دلش منبع حکمتست و حروف مثال اعضای اوست و الف مثال هر دو قدم اوست و چون خدای تعالی خواست که خلق آفرینند اسم اعظم بگفت و آن تاج بود بر سر وی ، تعالی الله عما یقول الملحدون علواً کبیراً . هر چه ازین قوم یاد کردیم از نقل خصم بود اگر این معنی راستست مغیره و اصحاب او بی شک کافر باشند .

فرقت پنجم: مَنصُورِیْهِ اند و ایشان گویند [ابو] مَنصُور عِجلی را بر آسمان

بردند خدای تعالی دست بسر او فرو مالید آنکه از آسمان فرود آمد . و گویند آنچه خدای تعالی می گوید : وَ اِنْ یَرَوْا کِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَافِطًا یَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ بدان [ابو] منصور عجلای را می خواهد .

فرقت ششم: خَطَّایِیْهِ اند . ایشان گویند اَبُو النِّخَطَابِ اَسَدِی نبی بود و بعد

از آن دعوی کرد که اَلهست و بعضی از ایشان گفته اند که صادق علیه السلام آله بود و ابو الخطاب فاضلتر و بهتر ازو بود و بعد از آن تناسخی شدند ، ایشان را کوئیم اگر

ابوالخطاب فاضلتر و بهتر بود چگونه صادق خدا بود؛ بر اصل مذهب شما محال بود که ابوالخطاب ازو بهتر و فاضلتر بود یا مثل وی بود. و گویند خدای تعالی گفت در قرآن: **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً** بدان عایشه را می خواهد. و گویند: **إِنَّمَا النَّحْمَرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ** بدان ابوبکر و عمر و عثمان را می خواهد و گویند بجبت و طاغوت عمرو عاص و معاویه را می خواهد. و این فرقه و آنچه از پیش یاد کردیم نزد ما کافرنند و صادق ابوالخطاب و اصحابش را لعنت کرد.

فرقت هفتم: که ایشان را غرابیه خوانند گویند جبرئیل را بعلی فرستادند جبرئیل بغلط بمحمد رفت از آن که علی بمحمد مانند بود چنانکه کلاغ سیاه بکلاغ سیاه ماند پس اندرین مبالغه نمودند گفتند: **كَأَنَّ مُحَمَّدًا أَشْبَهُ بِلِيِّ مِنَ الْغُرَابِ بِالْغُرَابِ** یعنی محمد بعلی مانده ترست از غراب بغراب. و مذهب این قوم آنست که لعنت کنند صاحب الدنس یعنی جبرئیل را و جبرئیل را بدان لعنت کنند که وی رسالت از علی بگردانید و بمحمد برد. صادق ابوالخطاب را لعنت کرده است و از پیش خود برانده و هر که را امام لعنت کند او کافر باشد و غرابیه فرقتی اند از خطایه.

فرقت هشتم: شریعیه اند. و ایشان گویند خدای تعالی بر نبی و علی و فاطمه و حسن و حسین فرود آمد و ایشان آله اند. و **نُمَيْرِي** گوید خدای تعالی دروی فرود آمد یعنی بعلی و او آله است و این کفر و ضلالت باشد.

فرقت نهم: از شیعه هشامیه اند. ابوالهذیل گوید یکی از هشامیه را پرسیدم که خدای بزرگترست یا کوه گفت کوه. و ابن راوندی گوید که هشام گفت که میان خدا و میان اجسام مشابهتست و اولیتر بمشابهت آنست که دلیل می کند بروجود صانع. و جاحظ گوید هشام گفت خدای تعالی هر چه تحت ثری است می داند بشعاعی که ازو منفصل شود و در زیر زمین بگذرد و اگر نه آن شعاع بودی آنچه تحت الثری است معلوم وی نبود. اشعری گوید که هشام گفت معبود هفت وجبست بوجب خود

گفت هیچ عالم نبود که معلومات او موجود باشد و گوید جزء لا یتجزأ ممکن بود و نظام ازو فرا گرفت ، و گوید هشام گفت خدای تعالی جسمست نه مانند جسمها ، و ابو عیسی و راق گوید که هشام گفت که خدای تعالی بیشتر مماس عرشست نه عرش ازو زیاده است و نه او از عرش .

بدان که فرق هشتگانه چنانکه از پیش یاد کردیم کافرند تا حدی که اکثر اصحاب سیر می گویند که اگر ازیشان یکی ایمان آورد ایمان وی قبول نباشد ، بدان که این حکایت که از هشام بن الحکم گفته اند و آنچه از هشام بن سالم گویند سخن خصمست و آنرا اصلی نیست در هیچ جای از کتب وی باز نتوان یافت و جمله از موضوعات نواصبست و غرض ایشان آن بود تا عوام از فقهای امامیه نفور شوند و اعتقاد کنند که ایشان کافرند ، اما آنچه گویند که خدای تعالی جسمست لا کالاجسام و گویند این قول از صادق روایت کرد معنی این آنست که قایمست بذات خویش و این عبارت از جهت لفظ خطا باشد و از جهت معنی درست بود و از آن نیز توبه کرد و این توبه آن وقت بود که هشام قصد مدینه کرد چون نزدیک مدینه رسید صادق علیه السلام سوگند خورد که او را پیش خود راه ندهد تا ازین قول توبه نکند ، چون هشام را معلوم شد که آن قول خطاست توبه کرد و این خلاف آنست که خصم گوید که او اضافت این قول با صادق علیه السلام کرد . و آنچه از هشام بن سالم گویند نزد امامیه آن را صحیحی نیست و در کتب مخالفان می یابیم و این بر ما حجت نباشد و اگر درست شود او را خطا افتاده باشد و او نه معصوم بود و بعد از آن توبه کرده بود و دلیل بر توبه او آنست که تا صادق علیه السلام زنده بود او نزد صادق می رفت و اگر ازین توبه نکرده بودی امام علیه السلام او را بخود راه ندادی و این معنی بر اهل امامت عیب نباشد و اتفاقست که اشعری در اول معتزلی بود بعد از مدتی مدید اظهار جبر کرد و موافق اهل حشو شد ، اگر آن بر شیعه عیب باشد این از آن بتر باشد از بهر آنکه در جمله اعتقاد مخالف معتزله است و هشام بن سالم اگر درست شود در دو یاسه مسئله خلاف امامیان کرده باشد .

فرقت دهم : یُونُسِیَه اند ، ایشان گویند یُونُس بن عبد الرحمن بن یَقْطِین گفت که خدای تعالی جسمست و صورتش بصورت آدمی می ماند ، این حکایت از وی دروغست از آنکه او از کبار تلامذه رضا علیه السلام است و اصول دین ازو فرا گرفت و هیچ خلاف نیست که اعتقاد رضا علیه السلام آن بود که خدای تعالی بهیچ چیز از مخلوقات نماند .

فرقت یازدهم : مُفَضِّلِیَه اند ، گویند مُفَضِّل جَعْفی گفت باری تعالی نورست که بنورها نماند ، این محال بود و بهتانست زیرا که تصانیف مفضل موجودست و در هیچ کتاب از تصانیف وی این نتوان یافت اما وی از صادق علیه السلام روایت کند که : **إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى نُورٌ لَا ظُلْمَةَ فِيهِ وَحَقٌّ لَا بَاطِلَ فِيهِ وَصِدْقٌ لَا كِذْبَ فِيهِ** ، نواصب نتوانستند که بظاهر بر صادق علیه السلام تشنیع زنند این دروغ بر مفضل بستند و صادق بدین قول آن می خواهد که حق تعالی روشن کننده آسمان و زمینست و حَقِّست که باطل درو نیست و راستست که دروغ نکوید ، حق تعالی فرمود که : **اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ** یعنی روشن کننده آسمان و زمینست اگر آنچه صادق علیه السلام گفت قبیحست پس طعن در قرآن زده باشد نه در صادق علیه السلام ، اگر این گویند این مانند قول ثنویانست که گویند خدای تعالی نورست ، گوئیم ثنویان خدای را نور می گویند بمعنی آن که جسمیست روشن و معنی قول امام آنست که در قرآنست یعنی روشن کننده حَقِّست و پیدا کننده راه راست خلقان عالم را بدلیلهای ظاهر .

بدان که این سخن راست و صدقست و در آن هیچ شبهتی نیست ، خدای تعالی می فرماید : **إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ** معنی نه آن بود که در وی اجسامی چند روشن هست یعنی در توریة راه راست و روشن کردیم پس سخن صادق علیه السلام باقول خدای تعالی موافق بود .

فرقت دوازدهم : زُرَّارِیَه اند ، ایشان گویند زُرَّارَة بن أَعِین گفت خدای

مصمتست یعنی جوف ندارد و این معنی دروغست و موضوع نواصبست و این از آنجا می‌گویند که زراره گفت که از صادق علیه السلام شنیده‌ام که صمد مصمت باشد که آن را جوف نباشد این معنی از معانی صمد در لغت گفت، و از احمد بن حنبل روایتست که او گفت صمد آن باشد که درو جوف نباشد، و صادق علیه السلام را ازین غرض بیان لغوی بود نه اثبات صفات باری تعالی، و هم از صادق علیه السلام روایتست که صمد آن باشد که طعام نخورد و در روایت دیگر: **الصَّمَدُ الْمَصْمُودُ إِلَيْهِ فِي الْحَوَائِجِ** یعنی آنکه قصد او کنند در وقت طلب حوائج، و گویند سدیر صیرفی گفت که خدای تعالی نورست صافی و متحرک و متحد شود با هر جسمی که خواهد.

بدان که این حکایت که ایشان می‌کنند دروغست مانند حکایتهای دیگر و اگر در این انکار کنند ایشان را کوئیم بیان کنید که در کدام کتاب از کتب شیعه این حکایت یافتید ممکن نبود که بیان توانند کرد و دیگر خصم را کوئیم اگر یکی دعوی کند از شافعی یا ابو حنیفه یا غیر ایشان از اسلاف شما که ایشان بنور و ظلمت گویند قبول کنید یا نه، اگر گویند قبول کنیم بی حجتی جاهل بود و اگر گوید قبول نکنیم از بهر آنکه از اهل سنت هیچ کس از ایشان نقل نکرده اند و اگر بودی نقل کردندی کوئیم این که تو دعوی کردی از سدیر صیرفی در هیچ کتاب از کتب شیعه نقل نکرده‌اند اگر راست بودی در کتب مسطور بودی.

فرقت سیزدهم: گویند اسحق بن غالب و عبدالله بن سنان و محمد بن مسلم و ابو حمزه ثمالی و حمران بن آعین و ابان بن تغلب گفتند خدای تعالی شیئی لا کالاشیاء نه جسمست و نه صورت هیچ بدو نماند و او بچیزی نماند، کوئیم این حقست و مذهب امامیه اینست و اگر کسی بغیر ازین اعتقاد کند آن اعتقاد باطل بود و فاسد و گوینده جز از این کمراه.

فرقت چهاردهم: گویند میثم تمار و ابو بصیر و هشام بن الحکم گفتند امام مارا خبر داد که در قیامت خدای را بینند بچشم سر، کوئیم این معنی از هشام بن

الحکم و هشام بن سالم حکایت کرده اند و از جزای ایشان روایت نکرده اند و جمله اهل امامت بر آنند که خدای تعالی را نه در دنیا توان دید و نه در آخرت و ایشان را بر این دلیلهای قاطعست از عقل و قرآن و خبر رسول، و نیز ایشان معصوم نبودند و خطای ایشان بر اهل امامت عیب نباشد چنانکه خطای صحابه بر اهل اسلام عیب نبود و چون رسول صلی الله علیه و آله از دنیا رحلت کرد عمر گفت رسول نمرود اورا با آسمان بردند همچون عیسی و او باز آید و قومی را دست و پای ببرد و قومی را بکشد با آنکه خدای تعالی می گوید: **إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ**.

گویند قومی از شیعه که خدای تعالی حکم بیاطل کند و ظلم و کفر و سفه و فواحش او آفریند چنانکه جمله مجتبره و حشویان گویند، گوئیم این حکایت دروغست و از اهل امامت هیچکس این سخن نگفته اند و در هیچ کتاب امامیان این سخن نیابی و هر که را از اسلام بهره باشد روا ندارد که این معنی بر خدای بنده بلی ابو العتاهیه در فروع مذهب امامیان داشت و در اعتقاد جبری بود و او نه فقیه بود و نه عالم با اصول دین و هر چه شعرا گویند از سخنان فاسد بر دیگران عیب نبود و هیچ قومی از فرق اسلام نیابی که در میان ایشان قومی نباشد که اعتقاد فاسد ندارند علی الخصوص اصحاب شافعی و ابو حنیفه که امروز اغلب کتب که می خوانند از اصول کلام و اصول فقه و خلاف اغلب اکثر آن فلسفه و منطقیات بود و اصطلاح و عبارت اهل اسلام بنادر در آن کتب توان یافت و العجب که راغب از کبار متقدمان اصحاب شافعیست و فخر رازی از متأخران و هر يك تفسیری کرده اند و در آنجا چنر ها گویند که هیچ مسلمان اطلاق آن لفظها و سخنها در تفسیر قرآن باور ندارند و اصحاب ایشان این اشخاص را از محققان دانند و سخن ایشان را نام حقایق کرده باشند، لازم آید که هیچ کس را بر اهل اسلام آن منت نباشد که ابو علی سینا و ابو نصر فارابی را باشد که منبع آن که ایشان حقایق می خوانند اینانند که از متأخران فلاسفه باشند، و اصحاب شافعی از جمله القابی که فخر رازی را بدان خوانند یکی

آن بود که حجة الله على الخلايقش خوانند و آنچه یاد کردیم هیچ بریشان عیب نیست و جهل ابوالعتاهیه جبری بر اهل امامت عیب بود عقلاً پسندیده نباشد و هر آنکه کتب سیر و تواریخ مطالعه کرده باشد داند اول کسی که جبر آشکارا کرد در اسلام معویه بن ابی سفیان بود و اساس جبر او نهاد و ازینجاست که امیر المؤمنین علی می فرماید: التَّوْحِيدُ وَالْعَدْلُ نَبَوِيَّانَ وَالْجَبْرُ وَالتَّشْبِيهُ أُمَوِيَّانَ.

بدان که خصم دعوی کند که سدید صیرفی و مفضل جعفی و زرارة بن اعین و مؤمن الطاق که او را شیطان الطاق خوانند اهل تناسخ بودند، و هشام بن سالم و هشام بن الحکم و ابو بصیر و بیان گفتند که ایلام اطفال بی استحقاق باشد و شاید که ایشان را الم و رنج رسانند و مستحق عوض نباشند، گوئیم این دروغ و باطلست مثل اول و ابن اعتقاد بیان و مغیره و ابو الخطاب است و ما بیان کردیم که ایشان کافر بودند و صادق علیه السلام ایشان را لعنت کرد و این معنی که شما دعوی کردید در هیچ کتاب از تصنیف این علما و امامیان که شما این دروغ بریشان می بندید نیابید.

فرقت پانزدهم: مفوضه، این قوم دعوی کردند که خدای تعالی امور عالم را تفویض با محمد و امامان کرد ایشان آمر و ناهی و حاکمند در جمله امور شریعت و قومی دیگر از ایشان گفتند که تفویض خلق و احیا و امانت بدیشان کرد و رسول و امامان مستحق عبادتند و ایشان را نامها نهند باسمای خدای تعالی، و معتزله و جمله نواصب این حکایت بر علمای امامیان بستند که نامشان از پیش یاد کردیم از سدید صیرفی و نظرای وی از مفضل و غیره، گوئیم هر که دعوی در چیزی کند و بر آن حجت و بیان ندارد و اثبات نتواند کرد بکتابی از مصنفات این قوم و کتب ایشان در اقطار عالم ظاهر و مخالف و موافق می بینند و مطالعه می کنند این شخص جاهل بود و باوی سخن گفتن حرام بود در آنچه باصول شرع تعلق دارد، اگر گویند این امامیان این معنی از بهر آن در کتب نیاوردند که محال تشیع بود و دفع تشیع را

ترك آن کردند گوئیم اگر کسی ترا گوید اهل منزه تو همه دهری بودند و گفتند عالم قدیمست و انبیا جمله دروغزنان بودند حاشا و جمله بدین اعتقاد بودند و دفع تشنیع را این در کتب ذکر نکردند هر جوابی که تو اورا گوئی و خواهی دادن آن جواب تو بود از آن سؤال که تو باما کردی و ازین معنی ترا هیچ خلاص نباشد، بلی در بعضی احادیث آمده است که خدای تعالی تفویض کرد بر رسول که حکم کند در امور شرعی بعلم خویش هر جا که در آن موضع نصی از قبل خدای نباشد و این حدیث از احادیث آحاد است و آن موجب علم و عمل نباشد، و یونس بن عمران که شیخ معتزله است و جمله فقها و علما بدین حدیث کار می کنند و اگر درین حدیث عیبی هست لازم شود که قیاس و استحسان خود کفر بود و اگر از فرق شیعه کسی گفتی که شاید که خدای تعالی خلق و رزق و احیا و اماتت تفویض کند بیکى از رسل یا ائمه نزد ما کافر باشد و ملعون و جز از مغیره و ابوالخطاب و اسحق احمد و بشر بصیر و عزاقری که ایشان غلو کردند در کفر و زندقه و امام ازیشان تبری کرد از هیچکس از شیعه این درست نشد در آنچه گویند که بعضی از فرق شیعه گویند که نبوت باستحقاق بود و آن جزاء عملی بود که از پیش کرده باشد بدانکه این مذهب عباد و اتباع وی بود و عباد از رؤسای معتزله بود و هیچکس از شیعه نگفته است که نبوت جزای عملی باشد که از پیش کرده باشد و اگر کسی از امامیان گفت که نبوت باستحقاق باشد معنیش آن بود که هر که را بنبوت فرستند اورا اهلیت آن نبوت نباشد و آن وقت اهلیت آن دارد که بهترین قوم بود که وی را بدیشان فرستاده باشند چنانکه گویند فلان مستحق امارتست و فلان مستحق قضا و فتوی لازمست که هر که کاری از امور دین و دنیا بکسی فرماید واجب کند که اورا اهلیت آن باشد تا آمر را حکیم توان خواندن و اگر بخلاف این بود اورا حکیم نشاید خواند، نبینی که اگر پادشاهی کاری بکسی فرماید که تدبیر آن کار نداند مردم وضع و شریف عیب او کنند و پادشاهی را نشاید که وزارت و قضا و دیگر کارها بکسان فرماید که نه اهل آن کارند پس درست

شد که معنی استحقاق نبوت اینست که گفتیم .

فرقت شانزدهم : کیسانیه اند . بدان که کیسانیه گویند که امام بعد از رسول

امیر المؤمنین علی بود و بعد از حسن و بعد از حسین و بعد از حسین محمد حنفیه . و قومی از ایشان گویند که بعد از رسول امام امیر المؤمنین علی بود و بعد از محمد حنفیه و حسن و حسین را امام ندانند و مسیب و مختار و سید حمیری کیسانی بودند . اما سید بعد از آن توبه کرد و نزدیک صادق شد و دین و مذهب از وی فرا گرفت . و قومی گویند ابو مسلم هم کیسانی بود و این درست نیست . و این کیسانیه گویند مهدی محمد حنفیه خواهد بود و او زنده است و در کوه رَضْوِی است از کوههای یمن و چون دجال بیاید او خروج کند و دجال را بکشد و جهان را پر از عدل کند . و ایشان را مقالات بسیارست و در ذکر آن فایده نیست . و قومی از ایشان گویند محمد حنفیه الهست و مستحق عبادت بود و جمله فرق کیسانیه نزد امامیه کافرند .

فرقت هفدهم : ابو مسلمیه اند . و این فرقت را بر شیعه بستند از بهر آنکه

وی خروج کرد و خلق بسیار را از اعداء الله و اعداء آل محمد از بنی امیه و غیرهم بکشت .

بدان که این خطاست و ابو مسلمیان از فرق شیعه نیستند و نه از فرق سنیان زیرا که اعتقاد ابو مسلم آن بود که امامت بمیراثست نه بنص چنانکه شیعیان گویند و نه باختیار چنانکه سنیان گویند و گویند بعد از رسول امامت از آن عباس بود ابوبکر و عثمان بروی ظلم کردند و او خروج بهر آن کرد که بنو امیه را براندازد و امارت بابن عباس دهد چنانکه کرد و اگر او را اعتقاد آن بودی که امامت از آن امیر المؤمنین علی بود بعد از هلاک بنی امیه بصادق علیه السلام دادی و تفویض امامت و ولایت بوی کردی نه بسفاح از بنی عباس و راوندی^(۱) در این مذهب تابع ابو مسلم بود و قومی

از عبّاسیان گویند که ابو هاشم بن عبد الله بن محمد بن الحنفیه وصیت کرد بمحمد بن علی بن عبد الله بن عبّاس در آن وقت که از دنیا رحیل می کرد بزمین سراقا از بلاد شام و محمد بن علی نزد او بود و پسر ابو هاشم کوچک بود از بهر آن وصیت پسر عبد الله بن عبّاس کرد او را گفت چون محمد بن ابی هاشم بزرگ شود ردّ باوی کنند و اصحاب عبد الله بن معویه و اصحاب محمد بن عبد الله خصومت کردند و اصحاب عبد الله دعوی کردند که ابو هاشم وصیت بعبد الله بن معویه کرد و این حکومت پیش شخصی بردند از رؤسای ایشان که نام وی ریاح بود و جماعتی پیش وی گواهی دادند که ابو هاشم وصیت بمحمد بن علی کرد و امام اوست قومی از ایشان باز گشتند و گفتند امام محمد بن علیست و بیشتر گفتند امام عبد الله بن معویه است بعد از آن عبّاسیان بسه فرقت شدند قومی اینکه یاد کردیم ، فرقت دوّم از ایشان را رزّامیه خوانند و ایشان گویند محمد بن علی وصیت کرد پسر خود ابراهیم و چون ابو مسلم خروج کرد با ابو مسلم بود و ابو مسلم خلق را بدو می خواند و در سرّ دعوی آن کنند که ابو مسلم صاحب دلایل و معجزات بود و این قوم را خُرّمیه نیز خوانند و ایشان پراکنده باشند در بلاد اسلاف خویش و نام رئیس ایشان رزّام بود ازین جهت ایشان را رزّامیه خوانند و **المُقنّع** (۱) ازین قوم بود دعوی کرد که روح ابو مسلم نقل بوی کرده است و او الهست و دعوی او بکش شهر ماوراء النّهر بوده است . و قومی از ایشان گویند ابو مسلم زنده است و گویند هیچ چیز از تکالیف از نماز و روزه و زکوة و حج واجب نیست و ایمان و دین این دو چیز است : اوّل معرفت امام دوّم امامت نگهداشتن ؛ فرقت سوّم گویند امامت در بنی العبّاسست از جهت محمد حنفیه و بعد از علی علیه السّلام امام محمد حنفیه بود و هُریریه و راوندیه از ایشان گویند امامت پس از رسول از آن عبّاس بود و ایشان را که گفتند که از آن علی علیه السّلام بود کافر گویند و ابو مسلم را معظم و بزرگ دانند و ابو منصور سفّاح ایشان را الزام کرد که بگویند که امامت

بمیراثست و بعد از رسول از آن عبّاس که عمّ ویست و هر که بعد از رسول امامت کرد او کمراه و ضالّ بود و گفت بعد از عبّاس امام عبدالله بن عبّاس بود پس علی بن عبدالله پس محمّد بن علی پس ابراهیم بن محمّد بن علی دیگر از آن سقّاح برادر ابراهیم و انکار امامت محمّد بن الحنفیه کرد، و این حکایت درازست و این قوم را از بهر آن هر بریه خوانند که رئیس و مقدّم ایشان ابوهریره دِمَشْقِی بود، گویند اصل این قوم که گویند امامت بمیراثست او بنهاد و این قوم را شیعه عبّاسیه خوانند و کسانی که فرق میان شیعه علی و شیعه عبّاسیه ندانند ایشان را بر شیعه علی بندند، و قومی از ایشان گفتند منصور الهست و ابو مسلم رسول منصور، ایشان را جمع کرد و گفت توبه کنید ازین مقاتل باز گشتند و بیشتر بر آن بایستادند منصور ایشان را بکشت و بر درخت کرد و این قوم را راوندیه خوانند اصحاب راوندی باشند، پس درست شد که این فرقت نه از شیعه امیر المؤمنین علیند و ایشان باهل سنت و جماعت نزدیکتر باشند که بشیعه زیرا که ایشان و سنّیان متفقند که از زمان منصور تا آخر دنیا امامت از آن بنی العبّاست و نزد ما این قول باطلست و اصل ندارد.

بدان که از جمله فرق که ایشان دعوی شیعت گری کنند در زمان ما چهار فرقت بیش نباشند:

اول: نصّیریان و بیان کفر ایشان کردیم.

دوم: اسماعیلیان.

سیم: زیدیان.

چهارم: امامیان. جز اینها يك آدمی نیابی که باعتقاد آن قوم بود که از پیش یاد کردیم و جمله هلاک شدند.

بدان که این قوم را در هر موضعی بلقیی خوانند در بلاد اصفهان و نواحی آن خُرمیه و در قزوین و ری مَزْدَکِی و سُنْبادی، و در ماهین مُحْمَره و در آذربایجان

قوله و در ماوراء النهر مغان.

فرقت هجدهم: اسماعیلیان، و ایشان را باطنیه خوانند و قَرامِطه و خُرمیه

و سَبْعِیّه و بابَکیّه و مُحْمَرّه، اّما باطنیه از بهر آن خوانند که گویند که هر چیزی

از قرآن و احادیث رسول را باطنی و ظاهری هست ظاهر بمنزلت پوست و باطن بمنزلت

مغز، چون پوست بادام و مغزش، و این آیت را دلیل سازند: لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ

وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ، و گویند خدای تعالی نه موجود است و نه معدوم، نه

زنده است و نه مرده، نه قادر و نه عاجز، نه عالم و نه جاهل، نه متکلم و نه اُخرس.

نه بینا و نه کور. نه شنوا و نه کر. و در جمله صفات او این معنی گویند برین

طریق که یاد کردیم و گویند معرفت خدای تعالی بقول معلّمی صادق حاصل شود و

گویند عیسی پسر یوسف نجّار بود و آنچه در قرآن می گوید که عیسی را پدر نبود

یعنی پدر تعلیمی نداشت که علم از او فرا گرفته باشد و او علم از نقیبان آموخته بود

که در زمان وی بودند نه از معلّم صادق و آنچه گفتند که عیسی مرده زنده می کرد

یعنی دلّهای مرده را بعلم زنده می کرد و خلق را براه راست می خواند و بامثال این

ابطال جمله شرایع کنند و گویند هیچ از تکالیف ظاهر بر خلق واجب نیست و نماز

عبارت بود از طاعت آنکه او را مولانا خوانند، و زکوة عبارت بود از آنکه هر چه از

مؤنت تو و عیال تو زیادت باشد بدو رسانی از بهر دعوتخانه، و گویند عبارت از بانگ

نماز و قامت آن باشد که خلق را بطاعت مقتدای ایشان خوانی و روزه عبارت بود از

آنچه او کند خاموش باشی و عیب از مولانا برایشان نطلبی و هر چه او کند از جمله

فواحش و زندقه حق شناسی و در هیچ حال منکر او نباشی و چنان مطیع باشی که

اگر فرماید خود را هلاک کن در حال خود را هلاک کنی بی توقف، و گویند حجّ

عبارت بود از قصد نزد امام ایشان هر که را قدرت بود لازم باشد که بخدمت وی رود

و او را بیند و همه محرمات را حلال دارند و گویند محرمات عبارت بود از قومی که

ایشان را دشمن می باید داشتن و ازیشان بیزار شدن و بریشان لعنت کردن ، و گویند
 فرایض عبارت بود از قومی که موالات ایشان واجب بود ، و گویند آنچه خدای گفت :
 إِذْ قَالَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ ، بشیطان عمر می خواهد و بانسان ابوبکر ، و گویند
 هر کجا در قرآن ذکر فرعون و هامان بود فرعون عم-ر بود و هامان ابوبکر ، و جمله
 قرآن و احادیث رسول بدین نوع تفسیر می کنند ، و خرّمدینیّه ازیشان گویند و این
 قوم بکوهستان بد باشند از بلاد آذربایجان یکی را از ملوک ایشان برسات بخلق
 فرستاد پیش از اسلام و نام او شروین بود و او بهتر و فاضلتر از محمد و جمله انبیا
 و رسل بود . و گویند وضو عبارتست از اساس دین که ایشان نهادند و نماز عبارت بود
 از ناطقی فصیح و بانگ وقامت عبارت بود از داعی که خلق را بدیشان خواند ؛ و گویند
 آنچه خدای می گوید : إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ بدین صلوة ناطق
 می خواهد که خلق را نهی می کند از بهر آنکه صلوة ظاهر فعل بود و نهی از فعل
 تصوّر نبندد و از فاعل جایز بود .

بدان که اوّل کسی که اظهار دعوت باطنیه کرد مرزبان بن عبدالله میمون القدّاح
 از اهواز بود در زمان مأمون و حمدان قُرمط رئیس ایشان بود و داعی قرامطه ، و در
 عقب ظهور بدعت ایشان ظهور بدعت مرجیان بود ، و باطنیه گویند امام هفتست : علی
 و حسن و حسین و زین العابدین و محمد باقر و جعفر صادق و اسماعیل و گویند
 اسماعیل زنده است و آخر الزّمان باز آید و مهدی او باشد . و این قوم را اعتقاد بکُور
 و قیامت و حشر و نشر و حساب و بهشت و دوزخ نباشد و گویند حال آدمی مثل گیاه
 بود که خشک و ریزیده شود و هرگز آن را اعادت نبود و این معنی بر کسی ظاهر کنند
 که بر اعتقاد ایشان باشد . و حکایت صفات باری و معرفتش بمعلم صادق بود و حال
 انبیا و احکام قرآن و احادیث از بهر تخییط ظاهر کنند تا خلق پندارند که ایشان
 بخدای و رسول و امام و قرآن اعتقاد دارند .

بدان که عبدالله بن میمون قدّاح اهوازی که واضع کفر ایشان بود ملازم صادق علیه السّلام بودی و خدمت اسماعیل بن صادق کردی و چون اسماعیل بمرد اورا پسری بود نامش محمد خدمت وی می کرد و چون ابو دوانیق صادق را زهر داد ابن میمون قدّاح محمد اسماعیل را برگرفت و بمصر شد و چون محمد اسماعیل وفات یافت اورا کنیزکی بود حامله . گویند قدّاح آن کنیزك را بکشت و کنیزك خود را بجای او بنشاند . چون کنیزكش بزائید پسری آورد اورا زندقه بیاموزانید و گفت ابن پسر محمد اسماعیلست چون بزرك شد گفت ابن امامست و قومی از فرزندان ملوك عجم تبع او شدند بدین تلبیس خلق بسیار گمراه شدند و جماعتی از نسل او ملوك مصر شدند و اسکندریه و مغرب . پس از آن دعاة در عالم پراکنده کردند و اوّل کسی که از ایشان بامارت بنشست مهدی بود . دیگر قایم . بدین ترتیب تازمان مُسْتَنْصِرٌ، حَسَنِ صَبّاح قصد او کرد و اجازه ازو بستد و این ملعون خلقی بسیار گمراه کرد بعد از آن ملوك مصر منقطع شدند و اتباع صَبّاح تازمان ما هنوز باقیند و ایشان را ملوكی و شوکتی عظیمست . و ایشان درین وقت چندین فرقتند چنانکه در اوّل بودند .

فرقت اوّل صَبّاحیه گویند اگر کسی را عقل کفایتست هیچکس را بردیگری اعتراض نرسد و اگر عقل کفایت نبود لابد که خلق را امامی باشد . ایشان را گوئیم اگر عقل نبودی حقّ از باطل ظاهر نشدی و چون عقل کفایت بود در معرفت خدای حاجت بامام نباشد و اگر عقل در معرفت کفایت نیست آن امام که شما دعوی می کنید کجاست و شما هیچ نتوانید دانستن الا بقول صادقی و چون شخصی بیاید و دعوی کند که من امام شما را معلوم نشود الا که صادقی دیگر بگوید که این صادقست و قول در صادق دوّم مثل قول در صادق اوّل بود تا بتسلسل انجامد و این باطل بود . اگر گویند بمعجز بدانیم که وی صادقست گوئیم معجز آن وقت دلیل بود که شما دانید که صانع حکیم هست و این معجز فعل و است و او تصدیق کذاب نکند و شما را معرفت صانع حاصل نشود الا بقول صادقی و صدق این معلّم صادق حاصل نشود الا بعد از آنکه

صانع را شناسد و توحید و عدل داند پس شما هرگز نه خدای را بتوانید شناختن و نه امام را.

فرقت دوم: ناصریه، رئیس ایشان ناصیر خسرو بود و این ملعون شاعر بود و خلقی بسیار گمراه کرد.

فرقت سیم: قرامطه اصحاب احمد بن قرمط و این ملعون ازدهی بود و یکی از دعاة ملاحده بوی رسید و او را از دین برآورد. چون آن داعی برفت این قرمط دعوی کرد که من داعی ایشانم و خلقی بسیار کافر شدند بدعوت او و خروج کردند و قافله حاج را بکشتند و مالها برگرفتند و قصد مکه کردند که کعبه را خراب کنند. خدای ایشان را هلاک کرد.

فرقت چهارم: بابکیه اصحاب بابک، و این ملعون از آذربایجان بود قومی بسیار برو جمع شدند و فساد عظیم در دین پیدا کردند و خلقی بیشمار بروی جمع آمدند و خروج کردند در زمان معتصم و بعد از چند مصاف او را بگرفتند و هلاک کردند.

فرقت پنجم: مقلّعیّه اصحاب المقلّع^(۱)، بدانکه این مقلّع از اتباع ابو مسلم بود چنانکه در فرق بو مسلمیه یاد کردیم و چون دعوت ملاحده ظاهر شد در زمان مأمون اصحاب مقلّع با ایشان یار شدند و این ساعت از جمله ملاحده اند نه از بو مسلمیه و مقلّع از رزّامیه بود چنانکه یاد کردیم، دعوی نبوت کرد بعد از آن دعوی الهیت کرد و بکش ماوراء النهر اتباع وی بسیار شدند و او دعوت آنجا ظاهر کرد، چون دعوی خدائی کرد از خلق در حجاب شد و خود را بکسی ننمود و روی بیت زرّین بکرد و گفت کس مرا نتواند دیدن، چون خلق الحاح بسیار بکردند تا خود را بدیشان نماید و آن قوم را اعتقاد آن بود که چون او خود را بریشان نماید نتوانند که او را بینند مگر بنور وی سوخته نشوند آنکه آن ماهون در مقابل ایشان که در اندرون خواستند رفتن آئینه چند محرقه بساخت چنانکه عکس شعاع آفتاب بدان افتد، چون دستوری

(۱) در نسخه همه جا، ابن المقلّع دارد.

داد و در اندرون می رفتند قومی که از پیش بودند بعکس شعاع سوخته شدند و قومی که از پس بودند باز گردیدند چون آن حال بدیدند گفتند لَا تُدْرِكُهُ الْإِبْصَارُ ، اورا نتوان دید ، و این ملعون يك چشم بود و از اهل مرو بود و حیل و مخاریق نيك دانستی و نامش هاشم بود و بمخاریق اهل كش و ایلاق از بلاد فرغانه گمراه کرد و این قوم بعد از ظهور دعوت ملاحده تبع ایشان شدند و این ساعت از فرق ملاحده اند.

فرقت نوزدهم : از شیعه ، زیدیان اند و ایشان سه فرقتند در زمان ما ،

بدان که اهل کوفه اکثر خوارج بودند و دعوی کردند که ما از شیعه امیر المؤمنین علیه السلام ایم ، چون با امیر المؤمنین آن معامله کردند که در تواریخ مذکور است و با حسن و با حسین ، این ملائین چنانکه دشمن اهل بیت بودند دشمنان بنی امیه نیز بودند و تا زمان ملك بنی امیه بود خواستند که بریشان خروج کنند رئیسی نداشتند تدلیس کردند و پیش شیعه رفتند و گفتند شما می دانید که امر بمعروف و اجبت و این ظلمه بنی امیه خلق برداشتند و اگر ما خروج نکنیم و برین قرار بمیریم کافر باشیم ، قومی از شیعه بقول ایشان فریفته شدند و غرض ایشان آن بود که بقیتی از اهل بیت که مانده بودند هلاک شوند جمله پیش زید رفتند تا آن وقت که شنیدند که زید رغبت کرد تا بیست هزار مردم با وی سوگند خوردند و چون زید خروج کرد بیست هزار سوار با وی بودند چون بدر جامع رسید اندکی مانده بودند و دیگران رفته زید گفت رضونی مرا رها کردند ، زید را بگرفتند و بکشتند و صلب کردند و بعد از آن بسوزانیدند و خاکسترش در جائی ریختند ، این ساعت گویند که وی امامست ، فرقت اول از زیدیان : جَارُودِيَّة و ایشان را سَرْحُوبِيَّة نیز خوانند . بدانکه ابوالجارود که رئیس ایشانست بر باقر علیه السلام چیزی خواندی و منافق بود و کور و باقر اورا سَرْحُوب خواندی و گفت سرحوب نام شیطانیدست و مسکن او دریا باشد ، و ابوالجارود و اصحابش گویند رسول نص " کرد بر علی بر صفت نه بتسمیه و آن را نص " خفی "

خوانند یعنی نه روشن بود، بعد از رسول امام او بود و خلق کافر شدند که دیگری را نصب کردند و قومی از جارودیه گویند رسول چنانکه بر امیر المؤمنین نص کرد بر حسن و حسین نیز نص کرد و امامت هر سه بنص رسول بود، و بعضی گویند امامت حسن و حسین بنص امیر المؤمنین بود نه بنص رسول و فضیل دسان و ابو خالد واسطی گویند هر که بر علی تقدّم کرد کافر شد و هر که از فرزندان حسن و حسین باشد علم او چون علم رسول بود پیش از آنکه بیاموزد و اگر چه در خرّقه بیچیده باشد، و قومی از ایشان گویند علم مشترکست میان ایشان و میان عوام و شاید که در عوام قومی باشند که علم ایشان بیشتر از آن اولاد حسن و حسین باشد، و گویند امام بعد از رسول علی بود دیگر حسن و حسین و بعد ازین سه هر که از بنی فاطمه باشد و عالم و شجاع بود و خروج کند امام بود، و قومی گویند مهدی، محمد بن القاسم بن علی بن عمر بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب خواهد بود خداوند طالقان معتمد او را حبس کرد و کس ندانست که حال وی بچه رسید، ایشان را گوئیم اگر شك در موت او موجب آنست که او منتظر باشد شك در حیاتش موجب آن بود که او نه امامست، و قومی گویند مهدی، یحیی بن عمر بن یحیی بن الحسین بن زید بن علی صاحب کوفه باشد و اتفاق جمله امتست از اصحاب تواریخ و سیر که حسین بن اسماعیل او را بکشت و سرش بمستعین فرستاد و ایشان خود روایت کنند که یکی از اولاد رسول در پیش حسین بن اسماعیل رفت و این دو بیت بروی خواند در محفل :

قَتَلْتَ أَغْرَ مَنْ رَكَبَ الْمَطَايَا   وَ جِئْتُكَ أَسْتَلِينُكَ فِي الْكَلَامِ
وَ غَرَّ عَلِيٌّ مَنْ أَلْقَاكَ إِلَّا   وَ فِيمَا بَيْنَنَا حَدُّ الْحَسَامِ

فرقت دوم: جریریّه اند و ایشان را سُلیمانیه نیز خوانند، این قوم گویند امامت شوری بود و بدو کس از خیار مسلمانان منعقد شود و امامت مفضول درست بود و ابوبکر و عمر بامارت معطی بودند نه خطائی که موجب کفر بود، و گویند عثمان کافر شد ببدعتهای چند که وی بنهاد و جارودیه را کافر دانند از برای آنکه شیخان را

تبری کنند و جارود به ایشان را کافر دانند که توّلی کنند شیخان را .

فرقت سیم : بَیْرُیّه و ایشان را صَالِحِیّه نیز خوانند و این فرقه اتباع کُثَرِ النُّوَا
الْأَبْتَرِ باشند و آن حسن بن صالح بن حَیّ ، و گویند علی علیه السّلام بعد از رسول
فاضلترین خلق بود و امامت از آن وی بود اما چون او ترك کرد امامت درست شد
بر شیخان و صحابه نه مخطی بودند و در عثمان نه بد گویند و نه نیک . و گویند اموات
را رجعت بود پیش از قیامت و یَعْقُوبِیّه گویند ابوبکر و عمر امامان حق بودند و آن
کس را که تبرّی کند از شیخان کافر نگویند و انکار رجعت کنند .

بدان که اعتقاد زیدیان در اصول کلام اعتقاد معتزله بود و در فروع با نواصب
موافق باشند و نزد ایشان قیاس و رأی و اجتهاد و استحسان دلیل شرعی بود و اکثر
مذهبشان قیاس و استحسان باشد و جمله ائمه معصوم را از زین العابدین تا مهدی
کمره دانند و گویند هر که با امامت زید نکوید و جهاد واجب نداند کافر بود .

اختلاف زیدیان در تقیه . بدان که قومی از ایشان گویند تقیه نه در قول روا باشد
و نه در عمل . و قومی گویند تقیه در قول و عمل روا باشد مادام که باتلاف نفس
نینجامد . دیگر خلاف کردند قومی گفتند تقیه امام را روا نبود و غیر امام را روا
بود و قومی گویند نه امام را روا بود و نه غیر امام را البته . ابوالقاسم بلخی از ایشان
حکایت کرد که هر داری که در آن تقیه باید کرد دار الکفر باشد و گویند اگر مؤمنان
در تقیه باشند و سلطان معاون ایشان باشد و رعیت غالب باشند دار دار ایمان بود و
اگر مؤمنان قادر باشند بر اظهار ایمان و احکام بصلحی که میان ایشان و مخالفان رفته
بود یا جزیتی بر خود گرفته باشند دار دار الکفر بود اگر مؤمنان را تقیه باید کرد
از سلطان دون رعیت و او غالب بود بر مؤمنان آن دار دار کفر بود و براءت از ایشان
واجب بود و براءت از مؤمنان روا نباشد پس رعیت جمله کافر باشند ، و قومی گویند
دار مخالفان زیدیان جمله دار شرکست نه دار کفر . و قومی گویند دار دار توحید
است الا لشکر گاه ظالمان که آن دار بغی است . و قومی گویند دار تقیه دار خطاست

نه دار کفر و نه دار ایمان و قومی گویند براءت اهل تقیّه واجب بود و از جمله اهل قبله الا از آنکه ایمان وی معلوم شود. و قومی گویند تبرّی نکنیم الا از آنکه ایمان وی معلوم شود. و قومی گویند تبرّی نکنیم الا از آنکه دانیم که اهل ضلالتست و تولّی نکنیم الا بدانکه اهل ایمان بود، و قومی گویند تولّی کنیم آن را که ایمان وی معلوم بود و در دیگران هیچ نگوئیم، و قومی گویند شبیخون بردن و غارت کردن حرام بود در تقیّه و اگر چه دار ایشان دار کفرست و قومی گویند منافقان که در دار دار تقیّه باشند حیلّت با ایشان کردن و مالشان بردن روا باشد، و قومی گویند اموال ایشان و سرقت از ایشان روا نباشد و اگر چه دار ایشان دار الحرب بود، و قومی گویند روا باشد که منافقان را زانی و اولاد زنا خوانی، و قومی گویند روا بود در دار تقیّه دختر از ایشان خواستن و روا نبود بایشان دادن، و ابوالقاسم بلخی از ایشان گوید که دختر بدار اهل تقیّه دادن و ارایشان خواستن روا نباشد، و قومی گویند براءت از اطفال دار تقیّه واجب نبود تا آن وقت که بالغ شوند چون بالغ شدند ایشان را با ایمان خوانند اگر اعتقاد در زیدیان کردند اهل تولّی شوند و اگر نکردند همچنان اهل براءت باشند، و قومی گویند اطفال کفار و مؤمنان را نه براءت بود و نه تولّی چون بالغ شوند اگر اعتقاد ایشان گیرند تولّی کردن ایشان واجب بود و اگر بخلاف زیدیان باشند براءت از ایشان واجب بود، و خرافات زیدیان بسیارست برین قدر اختصار کردیم زیرا که در جمله یاد کردن ملات خیزد و زیدیان همچون نواصب گویند عصمت در امامت شرط نیست روا بود که فیما بین و بین الله فاسق و فاجر بود چون بظاهر عادل و مرضی بود.

فرقت بیستم: از شیعه: امامیان اثنی عشری اند، بدان که ازین فرق اسلام که

از پیش یاد کردیم اگر چه هریکی گویند حق بامنست و دیگران بر باطلند دلیل عقل اقتضاء آن می کند که حق در دو جهت مختلف نباشد و قول رسول مؤگد دلیل عقلست چنانکه گفت يك فرق ناجی باشند و باقی هالك و اگر حق در جهات مختلف می توانست بود نشایستی که جمله هالك بودندی الا يك فرق و اجماع امت محمد

است که حق در میان این هفتاد و سه فرقتست و نشاید که از ایشان بیرون بود که اگر نه در میان امت بود لازم شود که دین محمد باطل بود و این کفر باشد بی شک چون درست شد که حق در میان امتست و ایشان هفتاد و سه فرقت، و عوار هفتاد و دو فرقت پیدا کردیم و عقل حکم می کند بر بطلان این اقوال. لازم بود که حق با اهل امامت بود و مذهب و اعتقاد ایشان حق باشد که اگر اعتقاد ایشان باطل بود از میان امت بیرون شود و این روا نباشد و هیچ مذهب و اعتقاد نباشد از مذاهب در زمان ما که در کتب تواریخ و سیر که اول ظهور آن مشهور و معروف نیست نزد اصحاب تواریخ و واضع آن اعتقاد و آن مذهب ایشان را معلومست چنانکه اعتقاد جهم و مذهب معتزله و کترامیه و مشبهه و نجاریه و مرجئه و ابن کلاب و اشاعره و غیر ایشان. و اگر این اعتقادات جمله اعتقادات صحابه رسول بودی اختلاف در آن نکردندی و هیچکس نکفتی که مخالف من کافر و هالکست و نیز روا بودی که اصحاب سیر و تواریخ گفتندی که واضع این اعتقاد فلان کس بود، پس چون این جمله محدث بود باطل باشد از بهر آنکه رسول می گوید: كُلُّ حَدِيثٍ بَدْعَةٍ وَ كُلُّ بَدْعَةٍ ضَلَالَةٌ وَ كُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ، می فرماید که هر چه نو نهاده باشد یعنی بعد از رسول بدعت بود و همه بدعت کمراهی باشد و همه کمراهان در دوزخ باشند، این حال اعتقاداتست.

اما حکایت اصحاب مذاهب در شرعیات از ابو حنیفه و مالک و شافعی و احمد و سفیان ثوری و اسحق راهویه و داود اصفهانی، شک نیست که مذهب ایشان از وضع ایشانست نه از قول رسول یا ائمه معصومی که حافظ شرع بود از بهر آنکه شاگردان ابو حنیفه مثل ابو یوسف و محمد و زفر و لؤلؤی در چهار دانگ مذهب استاد تصرف کردند و قول او رد کردند، و اصحاب شافعی مثل مزنی و ربیع و بویطی و ابن سريج و غیره در اکثر مسائل خلاف وی کردند و اگر اقوال ایشان نقل از رسول بودی تغییر و تبدیل آن کفر بودی و نیز ما را معلومست که خلاف میان شافعی و ابو حنیفه و مالک و دیگر فقها بسیارست و نشاید که رسول در يك زمان در يك مسئله دو یا سه

حکم مختلف نکند ، و اگر احکام مختلف هر يك در زمانی بود لازم بود که حکم آخرین ناسخ حکم اوّلین باشد درین مسئله دلیل بر آنست که جمله عقلا دانند که اگر ابوحنیفه و مالک و شافعی بنزد نبی علیه السلام حاضر شدند و از رسول پرسیدندی که سگ یا کست یا پلید رسول گفتی که یا کست یا پلید بیش ازین حکم نکردی و مارا و جمله عقلا را این معنی بضرورت معلومست و مع هذا ابوحنیفه می گوید قبل و دبر سگ پلیدست و باقی پاک و چون مرد پوستش بدباغت پاک شود و شافعی می گوید سگ جمله پلیدست و جلدش بدباغت پاک نشود و مالک می گوید سگ یا کست و گوشتش مباحست الا گوشت سگ کردند . و هر که گوید که رسول در يك زمان در يك مسئله این سه حکم متضاد بکرد او رسول را نشناخته باشد و امثال این مسائل بسیارست بلکه از ابوحنیفه در يك حکم روایات بسیار بود جز از وجوه اصحابش و شافعی را اقوال باشد در يك مسئله از دو قول و سه تا هشت قول دون وجوه اصحابش ، و این وجوه از رسول در حادثه در يك زمان محال بود . و خلاف نیست که اوّل کسی که در شرع قیاس کرد ابوحنیفه بود ، پیش از وی دیگران نقل نکردند ازین جهت محمد بن الحسن گفت : **النَّاسُ عِيَالُ أَبِي حَنِيفَةَ فِي الْفِقْهِ** ، یعنی مردمان در فقه عیال ابوحنیفه اند دلیل بر آنکه پیش از ابوحنیفه نبود از برای آنکه ابن ابی لیلی قاضی کوفه بود ابوحنیفه را هجو کرد تا وی زنده بود ابوحنیفه فتوی نتوانستی داد و اگر پیش از ابوحنیفه در شرع قیاس کرده بودند ابن ابی لیلی این هجو نتوانستی کردن ، و روایت کرده اند که چون ابوحنیفه شروع در قیاس کرد و از قیاس فتوی می داد در کوفه شاعری بود نام وی **مَسَاوِرُ الْوَرَّاقِ** این ابیات بگفت :

كُنَّا عَلَى الدِّينِ قَبْلَ الْيَوْمِ فِي سَعَةٍ   حَتَّى بُلِينَا بِأَصْحَابِ الْمَقَائِسِ
قَامُوا مِنَ السُّوقِ إِذْ قُلْتُ مَكَاسِبُهُمْ   وَاسْتَعْمَلُوا الرَّأْيَ بَيْنَ الْفَخْرِ وَالْبُوسِ
قَوْمٌ إِذَا اجْتَمَعُوا صَاحُوا كَأَنَّهُمْ   تَعَالَيْتْ صَبَّحَتْ بَيْنَ النَّوَائِسِ

يَا أَيُّهَا النَّاسُ تَوْبُوا مِن ذُنُوبِكُمْ وَنَصِّحُوا اللَّهَ فِي لَعْنِ الْبَالِيسِ

چون این بیتها بابو حنیفه رسید زری چند بمساور فرستاد بعد از آن روزی چند در کوفه ولیمه بود مساور را آنجا خوانده بودند مساور گوید چون در خانه رفتم خانه پر از خلق بود جائی نیافتم که بنشینم و ابو حنیفه را در صدر نشانده بودند جائی فراخ و اورا باد می زدند، مرا بدید و گفت یا مساور بیا باین جا مرا پیش وی بنشانند و گرمای گرم بود و خادمان باد می زدند، در دل گفتم بیتها مرا سود داشت هم بمال هم بجاه و چون حال برین گونه بود برین مذاهب اعتماد نباشد و اگر چه بعضی از اقوال رسول باین مذاهب آمیخته بود علی الخصوص که ایشان مسائل بقیاس و رأی واستحسان و اجتهاد وضع کنند و آن را شرع رسول خوانند و اگر چه وضع آن از قیاس و رأی بعد از یانصد سال بود از وفات رسول و شك نیست که این معنی را نام شرع کردن دروغ بود زیرا که شرع آن بود که خدای تعالی و رسول نهاده باشند، و چون درست شد که اعتماد برین مذاهب نشاید کرد لازم بود که مذهبی باشد که بر آن اعتماد شاید کرد تا ابطال تکالیف شرعی نکرده باشیم، اگر گویند این قول شما باطلست که رسول فرمود که: **أَلْعَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ**، علما و ارثان انبیاء اند و گفته است که اختلاف علماء رحمت بود و گفته است **كُلٌّ يَجْتَهِدُ مُصِيبٌ فَإِنْ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ وَإِنْ أَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ وَاحِدٌ**، یعنی مجتهد مصیب باشد اگر صواب بود اورا دو ثواب دهند اگر خطا باشد اورا يك ثواب دهند چون ایشان استنباط کردند و حکم حادثه بیرون آوردند لازم بود اقتدا بدیشان نکردن و بر فتاوی ایشان اعتماد نمودن، گوئیم: اما حدیث اول از احادیث آحادست و محتمل صدق و کذبست و چون مسلم داریم که صدقست غلبه ظن حاصل شود و این مسئله اصل دینست و آحاد در اصل دین حجت نباشد و اگر نیز حجت بودی نشایستی حمل آن بر عموم کردن از بهر آنکه هیچ فرقت نیست از فرق اسلام و مجوس و یهود و نصاری که ایشان نفی صانع و رسل و شرایع کنند و

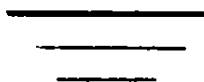
جملهٔ ادیان و ملت‌ها را علما هست پس لازم بود که جمله ورثهٔ انبیا باشند و اقتدا کردن بریشان لازم بود و این کفر باشد و اگر گویند علمای امت خود را می‌خواهد نه ملت‌های دیگر گوئیم امت رسول هفتاد و سه فرقتند و يك دیگر را تکفیر می‌کنند شاید اقتدا بجمله کردن که میان حق و باطل تمیز نکرده باشد و این باطل بود پس اقتدا بعلمای حق باید کرد و دلیل قاطع باید که علمای اهل حق از علمای اهل باطل پیدا کنند و شمارا دلیل میسر نشود.

اما حدیث دوم مخالف دلیل عقل و قرآن و اجماعت و هر حدیث را که خلاف این سه اصل باشد از اصول دین باید که آن موضوع باشد و التفات بدان شاید کرد، اما آنچه که گفتیم که خلاف دلیل عقلست آنست که همهٔ عقلا از اهل کفر و اسلام دانند که احکام متضاد در يك حادثه در يك زمان محال باشد که جمله حق بود و دلیل بر آنکه خلاف قرآنست خدای می‌گوید: وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ، می‌فرماید که همیشه مختلف باشند الا آنکه رحمت خدای او را دریابد یعنی آنکه مختلف بود از رحمت خدای دور بود، و جای دیگر می‌فرماید: وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا، یعنی اگر نه از نزد خدای تعالی بودی درو اختلاف بسیار یافتندی پس درست شد که اختلاف مذمومست و چون اختلاف مذموم بود شاید که رسول گوید که اختلاف عاма رحمتست که هر چه مذموم بود رحمت نباشد.

اما آنچه گفتیم که خلاف اجماع امتست بدان که نزد ابو حنیفه قاضی حنفی را رسد که نقض بعضی از احکام هر قاضی که نه حنفی باشد کند و همچنین قاضی شفعوی تواند که نقض بعضی احکام دیگر قضاة که نه شفعوی باشند کند و در جملهٔ مذاهب که دعوی اهل سنت و جماعت کنند این معنی روا باشد و نزد امامیان هر حکمی که خلاف شرع بود قاضی را لازم بود نقض آن حکم کردن چون تواند، پس اگر

اختلاف رحمت بود نقض هیچ روا نبود با اتفاق اُمت ، اگر گویند این حدیث درستست نزد اهل قبله و شما ردّ حدیث می کنید وردّ حدیث رسول نیکو نبود نزد اهل ایمان ، گوئیم ردّ حدیث نمی کنیم اُما شما بعضی از حدیث رسول ترك کردید و ایشان که ترك بعضی کردند غرضشان آن بود که رأی و قیاس با شرع بیامیزند و آنچه درستست از حدیث رسول آنست که گفت : **الْإِخْتِلَافُ إِلَى الْعُلَمَاءِ رَحْمَةٌ** ، تردّد کردن و پیش علما رفتن رحمتست و این معنی سنت خوبست زیرا که چون پیش علما رود لابد که او را در آن فائده باشد از دانستن فرضی یا سنتی پس این رفتن رحمت بود و ایشان از کلمه اوّل لام الف بینداختند و از کلمه دوّم الی ، آنکه گفتند اختلاف العلماء رحمة ، و بدین طریق که ایشان می گویند حدیث خلاف دلیل عقل و قرآن و اجماع اُمتست و شاید بدان عمل کردن .

باب بیستم

دردانستن حق که با کدام قومست

و از کجای باید طلبیدن

بدان که ما بیان کردیم که حق در میان امت رسولست و مقالات هفتاد و دو
فرقت باطلست و اعتماد در کُل احوال و حوادث بر اقوال اصحاب مذاهب نمیتوان
کرد لازم بود که در امت قومی باشند که اقوال ایشان حجّت بود و اقتدا بدیشان
واجب بود و اگر این قوم نباشند دین اسلام باطل بود حاشا پس چون درست شد
واجب بود که این قوم بهترین خلق باشند و طاعتشان بر این خلق واجب باشد و چون
مارا اطلاع بر ضمائر خلاّی نیست نتوانیم دانست که بهترین خلق کدامست الا بقول
خدای تعالی یا رسول یا اجماع امت و این هر سه دلیلت بر آنکه خیر خلق بعد از
رسول اهل بیت رسولند و خدای در قرآن چند جای ایشان را ستوده است ، اوّل
آنجا که گفت : **إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ**
الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ ، و گفت : **إِنَّمَا يُرِيدُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ**
الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا ، و هر که خدای تعالی بر پا کی او گواهی داد وی معصوم
بود و هر که معصوم بود قول وی حجّت بود و چون قول وی حجّت بود بهترین خلق
باشد ، و : هل اتی و دیگر آیتها در حق ایشان فرود آمده است و هیچ نیست در قرآن
که در آن ذکر مدح و ثناست الا که ایشان بدان اولیتر باشند از دیگران و آنچه خاص
در حق ایشان فرود آمده است دیگران را در آن نصیب نباشد و هر که خدای پیا کی
وی گواهی داد هر که گوید او نه معصومست قرآن رد کرده باشد و آنچه دلیلت بر

آنکه ایشان بهترین خلائقند بعد از رسول بسیارست اما دو سه کلمه اینجا یاد می کنیم :

حدیث اول : از ابو رباح مولی ام سلمه روایت کند از رسول که گفت اگر خدای تعالی دانستی که در زمین بهتر از علی و فاطمه و حسن و حسین کسی دیگر هست مرا فرمودی تا بدیشان مباحله کردم ،

حدیث دوم : زید بن ارقم روایت کند از رسول که گفت من دو چیز در میان شما می گذارم اگر دست در هر دو زنید هرگز گمراه نشوید یکی بزرگتر از دیگری کتاب خدای که از آسمان بزمین آمده است ، دوم عترت من و ایشان از هم جدا نشوند تا بحوض کوثر بمن رسند ، پس درست شد که حق ایشانند و اتباع ایشان که اگر نه چنین بودی هرگز رسول ایشان را با قرآن برابر نکردی و نکستی که هر که دست دریشان زند هرگز گمراه نشود ، اگر گویند ایشان را مذهبی نبود مفرد و اگر بودی ظاهر کردند چنانکه از فقها معروف و مشهورست کوئیم این قول او باطلست زیرا که اگر ایشان را مذهب نبود و نه مقتدائی دین بودی رسول ایشان را با قرآن برابر نکردی و برابر کردن ایشان با قرآن سبب آن بود که قرآن حجتست زیرا که احکام شرع دروست و ایشان حجت خداوند بر خلق پس هر دو حجت را در سلك کشید ، وجه دوم آنست که رسول گفت هر که دست دریشان زند هرگز گمراه نشود و اگر ایشان نه حجت و مقتدای شرع باشند و مذهبی ندارند هر که دست دریشان زند گمراه بود و شاید که رسول گوید هر که دست در کسی زند که او را اعتقاد و مذهب نبود هرگز گمراه نشود ، اما آنچه گفت که اگر ایشان را مذهبی بود ظاهر و معروف بودی همچون مذهب فقها کوئیم این فاسدست از بهر آنکه خلاف نیست که از اول ملك بنی امیه تا زمان ما جمله ملوک ایشان قصد آن کردند که علوم اهل بیت را محو کنند و معوبه بعد از آنکه بفرمود تا در جمله دیار اسلام بر منبر ها و مناره ها لعنت علی می کردند نامه ها نوشت بعثمان که هر کجا از شیعه علی بیاید یا کسی که فضایل ایشان گوید یا روایت کند او را بکشید آنکه شیعه را می کشتند و زیاد عامل یمن بود هفتاد

هزار شیعه علی در یمن بکشت و فقها و قضاة بعضی از ترس قتل و بعضی از بهر مال و جاه فتاوی بر خلاف اقوال ائمه می دادند و قومی از شیعه که مانده بودند در سر مذاهب و احادیث ائمه روایت می کردند و پنهان پیش امام می رفتند و کشف مشکلات از وی می کردند، و در زمان بنی العباس هم مثل این بود تا غایتی که متوکل بفرمود تا تربت حسین و شهدا را شیار کردند و بکاشتند تا مردم بزیارت نروند در سال دویست و سی و شش از هجرت و در آن روز زلزله ظاهر شد در جمله روی زمین و در شهر ری چهل و پنج هزار آدمی در آن هلاک شدند و در زمان مأمون چون امام را شهید کرد فقهای خراسان عوام را دستوری دادند بر کشتن اهل البیت و شیعیان ایشان و هم منادی کردند که اگر با کسی فقه شیعه یا عمل السنه که دعوات اهل البیتست بیابند وی را بکشند و یأبی الله الا ان یتّم نوره و لو کره الکافرون، و مع هذا هیچ دار الکتب نیابی که کتب نواصب در آنجا باشد الا که کتب امامیه در آنجا نهاده بود و هیچ شهری از دیار اسلام نیابی که در آنجا کتب شیعه نبود، اگر گویند که مذهب اهل البیت اینست که ما داریم گوئیم این از دو وجه باطلست: اول آنکه اگر مذهب ایشان اینست چرا اضافت با شافعی و ابو حنیفه و مالک و احمد حنبل و غیرهم می کنند و اهل البیت که بهترین خلقند شاید که مذهب ایشان با دیگران اضافت کنند و اگر از بهر آن اضافت می کنند با شافعی و ابو حنیفه و احمد و مالک و غیرهم که ایشان از ائمه نقل کرده اند لازم بود که اضافت مذهب با تلامذه فقها کنند که تلامذه از ایشان نقل کردند و این فاسدست و وجه دوم هم باطلست زیرا که بسیار مسائل جمله فقها از امیر المؤمنین علیه السلام روایت کنند و بخلاف آن کار کنند و مسائل که در آن با امیر المؤمنین علی خلاف کنند در کتبشان مسطورست و چون بقول امیر المؤمنین کار نکنند بطریق اولیتر که بقول ائمه دیگر کار نخواهند کرد پس باطل شد که مذهب ایشان مذهب اهل البیت بود.

حدیث سیم: جابر بن عبدالله الانصاری روایت کند که روزی رسول در مسجد نشسته بود بعضی از صحابه ذکر بهشت می کردند رسول گفت خدای تعالی را لوائیست

از نور عمودش از زبرجد و هزار سال پیش از آنکه آسمان و زمین آفریند آن را بیافرید بر ردای آن لوا نوشته لا اله الا الله محمد رسول الله آل محمد خیر البریه ، یعنی آل محمد بهترین بریتند و خداوند آن لوا امام قوم باشد ، امیر المؤمنین گفت حمد خدای را که مارا بتو راه نمود و گرامی کرد و شرف داد ، رسول گفت نمیدانی که هر که مارا دوست دارد باما در بهشت بود آنکه این آیت بر خواند : فِي مَقْعِدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ ، این حدیث هم دلیست بر آنکه آل محمد بهترین خلقند پس لازم بود که حق با ایشان بود و چون حق با ایشان بود لازم شود که آنکه بیرون ایشان بود نه بر حق باشد و مخالف ایشان گمراه بود .

حدیث چهارم : از رسول روایتست که گفت : مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ

نُوحٍ مَنْ رَكِبَ فِيهَا نَجَّى وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ ، می فرماید که مثل اهل بیت من همچون سفینه نوحست هر که در آنجا نشست نجات یافت و هر که باز پس افتاد هلاک شد ، این هم دلیل قاطعست بر آنکه حق با اهل بیت و شیعه ایشانست و اگر نه با ایشان بودی نکفتی هر که دست دریشان زند و امامان را حق داند او از رستگاران باشد ، پس بدین دلیلهای قاطع درست شد که اهل حق از جمله فرقه ها امامیان اثنی عشری اند ، اما آنچه گفتیم که اجماع دلیل کند بر آنکه اهل حق اهل بیت رسولند بدان که خلاف نیست که عرب از عجم بهترند و هاشمی از قرشی و اموی فاضلتر و طالبی از هاشمی بهتر و فاطمی از طالبی خوبتر و فضیلت عرب بر عجم از بهر رسول بود لازم شود که هر که بر رسول نزدیکتر بود بهتر بود از آنکه از رسول دور تر بود اگر چه رسول را صحابه بسیارست و هر يك بچیزی مخصوصند اما هیچکس پدر و مادر وی بشیر و نذیر و سراج و منیر نبود و اگر کسی را در دنیا صدیق خوانند از بهر آنکه بدیشان ایمان آورد و اگر کسی را فاروق خوانند که تفریق کرد میان ایشان و اعدای ایشان بسبب آن فاروق شد و مهاجرین ازین جهت مهاجر شدند که با ایشان هجرت کردند و انصار آنکه ایشان را نصرت داد و صحابی بصحبت ایشان این منزلت یافت و حرام

آنچه ایشان حرام کردند و حلال آنچه ایشان حلال کردند، شریف شرف از ایشان یافت، مطیع بطاعتشان مستحق ثواب و دشمنان ایشان مستحق لعنت و عذاب، حوض بقیامت بحکم ایشان، شفیع عاصیان جدشان، حیدر کز اریدرشان، فاطمه بتول مادرشان، حمزه عم پدرشان، جعفر طیار عمشان، ابراهیم و عبدالله و طاهر خالشان، خدیجه جدّه شان، ساکنان حرم، خاندان وحی، مهبط جبرئیل، شجره نبوت، هر که بر رسول و بدیشان ایمان آورد خون و مال او در عصمت آمد و هر که بر رسول و اهل بیتش کافر شد مال و خون او مباح گشت، فرزندان وی بندگان اتباع رسول باشند، هیچ فضیلت و مکرمت از بهر خلق بنگذاشتند، هر که را فضیلتی بود برکت ایشان باشد، ولید بن هشام زین العابدین را گفت چه فضیلتست شمارا بر دیگران، زین العابدین گفت جمله خلائق سه قسمند: قسم اول کافر شدند بجدّ ما، خون و مال ایشان مباح گشت ایشان را بکشتیم و ابداً در دوزخ باشند، قسم دوم کافر شدند و طلب ایمان کردند جزیه از ایشان بستدیم و ایشان ذلیل و خوارند، قسم سوم ایمان آوردند و ملتزم احکام شریعت شدند ایشان موالی ما اند و طاعت ما بر ایشان واجب بود، هیچ نگذاشتیم از بهر دیگران، و ابوالدّوایق صادق را گفت بچه شما از دیگران بهترید، گفت بدانکه ما نخواهیم که از شما باشیم و هر که خواهد که نه از ما باشد کافر بود، پس اگر کسی از اُمت پندارد که او بهتر از ایشانست یا مثل ایشان ضالّ و گمراه باشد و همچنین اگر دیگری را با ایشان برابر کند از اُمت او مانند کسی بود که مشک با پشک و صدف با لؤلؤ و کهر با یا قوت برابر کند جهل آن کس بر عقلا مخفی نباشد.

بدان که از عجم پرسیدم که عرب امامت را شایند گفتند که بلی و عرب گویند عجم امامت را نشایند و عرب مقرّند که قریش امامت را شایند و قریش مقرّند با امامت بنی هاشم و بنی هاشم امامت غیر هاشمی را منکرند و بنی هاشم مقرّند که علویان امامت را شایند و علویان امامت غیر بنی علی را منکر باشند و بنی علی مقرّند که بنی فاطمه امامت را شایند و بنی فاطمه امامت غیر بنی فاطمه را منکر باشند و رواندارند و بنی الحسن مقرّ باشند با امامت بنی الحسین و بنی الحسین امامت بنی الحسن را منکرند

و روا ندارند پس باجماع بنی الحسین امامت را شایند و در دیگران خلافت و روا نباشد ترك اجماع کردن از بهر خلاف و نیز اگر از جمله ائمت پیرسیم که امامان اثنی عشر صادق بودند همه اقرار کنند بر صدق ایشان و اگر چه بعضی را اندرون بخلاف ظاهر باشد و اعتبار بقول خوارج نباشد زیرا که انکارشان بعد از اقرار است ، و چون درست شد که ائمه آل محمد صادقانند اقتدا بدیشان فریضه باشد و طاعتشان واجب بنص قرآن چنانکه گفت : **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ** ای کسانی که ایمان آوردید از خدای بترسید و با صادقان باشید ، ائمه آل محمد باجماع ائمت صادقانند و در دیگران خلافت ، پس طاعت ایشان بر همه خلایق واجب بود و چون طاعت ایشان واجب بود لازم آید که حق با ایشان بود و بهترین خلایق باشند و چون حق با ایشان بود اتباعشان اهل حق باشند و مخالفان ایشان اهل ضلالت و بدعت که می فرماید : **فَمَاذَا بَعَدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ** ، یعنی هر چه جز از حق بود ضلالت و گمراهی باشد پس دلیل عقل و قرآن و اجماع دلالت می کند که فرقت ناجیه اهل امامتند و مخالفشان گمراه و ضال .

باب بیست و یکم

در ذکر اندکی از اعتقاد امامیان

در اصول دین

بدان که مقالات فرق شیعه جمله از پیش یاد کردیم و درین باب طرفی از اعتقادات اهل امامت یاد خواهیم کرد و در اکثر خلاف خصم ایشان نیز یاد خواهیم کرد تا بهر مسئله بیاب مقالت خصم نباید رفتن بطلب آن مسئله. اهل امامت گویند عالم محدثست خلاف دهریان و فلاسفه و اصحاب ادوار و طبایع که نزد ایشان عالم قدیمست و گویند کواکب انوارند و سماوات اجسام و ایشان را حیوة و نطق نیست بر خلاف فلاسفه و منجّمان که گویند همه زنده و ناطقند، و گویند عالم را صانع هست مختار نه موجب خلاف فلاسفه که گویند مؤثری موجبست، و گویند موجودات جمیع صانع مختارست خلاف اهل طبایع که گویند هر چه زیر فلک قمرست از تأثیر طبایع بود، و گویند صانع موجودست بخلاف ملاحده که ایشان گویند نه موجودست و نه معدوم، و گویند خدای تعالی قادرست لذاته خلاف مجبّره که نزد ایشان قادر بقدرت بود، و گویند عالمست لذاته خلاف مجبّره که گویند عالمست بعلم، و گویند زنده است و باقی لذاته بخلاف مجبّره که گویند حیست بحیات و باقی ببقاء، و گویند همیشه باقی بود خلاف بعضی از حشویان و کترامیان که ایشان گویند او هلاک شود الا رویش، تعالی الله عن ذلك، و گویند سمیع و بصیرست نه بسمع و نه ببصر بر خلاف مجبّره که گویند سمیع و بصیرست بسمع و بصر، و گویند مستغنیست از جمله موجودات و نفع و ضرر و لذت و الم و شهوت و بقاء بروی روا نباشد، و گویند نه جسمست و نه عرض، و جا و مکان و اعضا و جوارح ندارد خلاف مشبّه و کترامیان که نزد

ایشان بر عرشست و جسمست و جوارح دارد، و گویند مثل و مانند ندارد خلاف مشبّه و مغیریه که ایشان گویند اعنا دارد و اعضایش بر صورت حروفست و رویش بصورت امردی، و گویند مریدست بارادت حادثه و کار هست بارادت و کراحت قدیم خلاف کترامیدان که گویند مریدست بارادت محدث و او محلّ آن ارادت بود، و گویند در ازل عالم بود بهرچه بود و هرچه خواهد بود خلاف ابن راوندی که گوید خدای عالمست بعلمی حادث، و گویند قادرست بر همه مقدورات خلاف نظام که نزد او بر قبایح قادر نبود و خلاف اشاعره که نزد ایشان اگرچه کفر و قبایح جمله او آفریند اما ازو نیک بود پس برظلم و قبایح قادر نباشد، و گویند خدای تعالی نه جوهرست خلاف فلاسفه که نزد ایشان صانع جوهر بسیطست، و گویند مقدورات خدای تعالی نامتناهیست خلاف نظام که نزد وی مقدورات حق متناهیست، و غزالی از اشاعره در کتاب لدنّی گوید که معلومات خدای تعالی متناهیست، و گویند خدای تعالی محلّ حوادث نیست خلاف کترامیه که نزد ایشان او محلّ حوادثست، و گویند باری تعالی متکلمست و کلام فعل اوست خلاف مجبّره که گویند متکلمست بکلام قدیم، و گویند خدای تعالی را نتوان دیدن خلاف مجبّره که ایشان گویند خدای تعالی را بتوان دیدن بچشم سر در آخرت، و در دنیا خلاف کنند، و گویند باری را هیچ صفت دیگر نیست جز ازین صفات که یاد کردیم بخلاف ضرار بن عمرو و ابوحنیفه که نزد ایشان خدای را صفتی هست که آن را **مائیت** خوانند و گویند آن را خدای داند و کس نداند، و گویند معرفت باری در دنیا کسبی بود خلاف معتزله بغداد که ایشان گویند در دنیا و آخرت معرفت کسبی بود، و گویند معرفت در آخرت ضروری بود بخلاف جاحظ و علی اسواری که نزد ایشان در دنیا و آخرت ضروری باشد، و گویند معرفت خدای واجب بود عقلاً خلاف مجبّره که گویند بشرع واجب شود، و گویند معرفت خدای بفکر و اندیشه در دلایل حاصل شود خلاف ملاحده که نزد ایشان بقول معلّم صادق حاصل شود و نزد صوفیان بریاضت و قول شیخ، و گویند اوّل واجبات نظر و تنگربود در دلایل خلاف معتزله بغداد که نزد ایشان اوّل واجبات معرفت باری تعالی بود، و

گویند معرفت خدای واجب بود خلاف قومی که دعوی اسلام کنند و گویند معرفت خدای اصلاً واجب نیست مثل ابن راوندی و ثمامه بن اشرس و احمد بن علی الشطوی که گویند نظر و معرفت هیچیک واجب نیست، و گویند خدای را بر کافر نعمت هست و این نعمت موجب شکر بود بر خلاف مجبّره که ایشان گویند خدای را بر کافر هیچ نعمت نه در دنیا و نه در آخرت و شکر منعم واجب نیست، و گویند صانع عالم یکبست قدیم و نشاید که او ی قدیمی دیگر بود خلاف صابئه که نزد ایشان هفت کوكب سیّاره مدبّرند و خلاف مجوس و ثنویان و نصاری که مجوس گویند صانع دوند یزدان و اهرمن و نزد ثنویان نور و ظلمت و نزد نصاری و احمد حابط از معتزله عالم را دو مدبّرند خدا و عیسی، و گویند قدیم یکی بود و نشاید که دو بود خلاف مجبّره که نزد ایشان ده قدیم بود یکی ذات باری تعالی و نه صفاتش، و گویند خالق و رازقی صفت فعلست نه صفت ذات خلاف ابو حنیفه و کرامیه که ایشان گویند صفت ذاتست و خدای در ازل خالق و رازق بود، و گویند خدای تعالی از حلول و اتحاد منزّه است خلاف صوفیان و بو مسلمیه و نصاری که ایشان دعوی حلول و اتحاد کنند، و گویند روح خلق للبقاء بخلاف مجبّره که نزد ایشان روح فانی شود و در قیامت اعادت کند و گویند روح نقل از جسمی بجسمی نکنند خلاف اهل تناسخ که نزد ایشان روح نقل می کنند از بدنی ببدنی، و گویند روح جوهری لطیفست خلاف مجبّره که نزد ایشان جسمست، و گویند روح مخلوقست خلاف فلاسفه که نزد ایشان قدیمست و خلاف احمد حنبل که نزد وی هر که گوید روح مخلوقست مبتدع بود و هر که گوید قدیمست کافر باشد، و گویند خدای تعالی عالم را از نیست هست کرده نه از اصلی و ماده ای خلاف آن قوم که گویند خدای تعالی جمله اشیا را از زمین بیافرید و زمین قدیمست و خلاف قومی که گویند اجسام را از هوا آفرید و هوا قدیمست و قومی گویند از آب آفرید و آب قدیمست، و گویند خدای نه جسمست خلاف آن قوم که گویند که جسمیست که او را شعاع هست از هر جانبی، و گویند عرض موجودست خلاف دهریان و سمنیان و ابوالقاسم کوفی و اصم که نزد ایشان عرض خود نیست و

در عالم یا جواهر بود یا اجسام و اعراض ممکن الوجود نیست ، و گویند اعراض بیست و دو نوعست دوازدهش مقدور ما نباشد و نه مشترکست میان خلق و خالق و یکی مقدور بنده است نه مقدور خالق و آن فعل مباشر بود خلاف مجبّر که گویند اعراض سی نوعست و هیچ مقدور بنده نیست ، و گویند اعراض نه از جنس اجسامست و نه بعضی از اجسام خلاف نظام و ضرایب و نجاریه ، و گویند اجسام و جواهر و اعراض جمله خلق خدا اند خلاف ثمامه بن اشرس که نزد وی حشرات زمین جمله خلقیست که آن را خالق نیست ، و گویند عدم نفی صرفست نه جـ و هرست و نه اجسام خلاف خیاط از معتزله که نزد او هر چه در حال وجود جسمست در حال عدم هم جسم باشد ، و گویند باری تعالی شیئی کالاشیاءست خلاف باطنیه که ایشان گویند خدای نه شیئی است و نه معلوم و نه مظنون و نه موهوم و گویند خدای تعالی اول چیزی بیافرید و از آن چیز چیزی دیگر بیافرید و این هر دو مدبران عالمند یکی را عقل گویند و دیگر را نفس و باطنیه این اعتقاد را از فلاسفه گرفته اند ، و گویند اشیاء را حقیقتی هست خلاف سوفسطائیه که نزد ایشان هیچ چیز را حقیقتی نیست و روا بود که آن را که پیر بینی جوان بود و آن که محاسن دارد امرد بود و زن مرد بود و مرد زن ، و جوابشان آن بود که ایشان را چوب زنی و هر چه دارند بستانی و چون فریاد بردارند کوئی بر دیوار می زنیم و هیچ از تو نسته ام و این فریاد که تو برداری آواز سکست نه آن آدمی و امثال این ، و گویند مرکب نتوان دیدن خلاف اشاعره که ایشان گویند مرکب بتوان دیدن ، و گویند کلام معنیست یعنی عرضست خلاف نجّار که نزد وی چون بنویسند جسم باشد و چون بخوانند عرض ، و گویند بقاء بعضی اعراض جایز بود و بعضی نه خلاف کعبی و اشعری و اکثر بغدادیان که ایشان گویند عرض در زمان باقی نماند و خلاف کترامیه که گویند جمله اعراض باقی بود و نیست نشود الا وقت هلاک جسم ، و گویند اعراض محدثست خلاف قومی از دهریان که گویند اعراض و اجسام قدیمند و قومی گویند محدثند اما هرگز نبود که حادث نشوند ، و گویند خدای تعالی کفار و عاصیان را وعید کرده است خلاف کترامیان که نزد

ایشان نه کفار را وعید کرده است و نه عصاة را اگر چه این اعتقاد بر عامه ظاهر نکنند خلاف مقاتل بن سلیمان و قومی از اهل خراسان که نزد ایشان خدای کفار را وعید کرده است نه فساق و عصاة را و با ایمان هیچ گناه کسی را زیان ندارد و از آن سؤال نشود، و گویند شك و غلط و سهو و خواب بر خدای تعالی روا نباشد خلاف کیسانیه که ایشان اینها همه بر خدای تعالی روا دارند، و گویند خدای تعالی شرك و کفر و فسق و نفاق و ظلم و جور و فجور و زنا نیافریند و نخواهد خلاف مجبّره که نزد ایشان جمله فساد که در عالمست از کفر و شرك و نفاق و ظلم و جور و فسق و فجور خدای تعالی آفریند و بارادت او بود و خواهد که او را ثالث ثلاثه گویند و جسمست و زن و فرزند دارد و مریم و همه انبیاء و رسل را ناسزا گویند و ایشان را بکشند و کذاب و ساحر خوانند و قول انبیا قبول نکنند و امثال این بسیارست، و گویند جایز نبود که انبیا را در دوزخ کنند و کفار را در بهشت بخلاف قول مجبّره که گویند اگر باری تعالی جمله انبیا و رسل و ملائکه را ابداً در دوزخ کند نیکو بود و عدل باشد و اگر جمله کفار و مشرکان را ابداً در بهشت کند و درجات ایشان عالی تر از درجات انبیا و رسل و ملائکه گرداند تفضّل و نیکو بود، و گویند هیچ کس بی عصیان مستحق عقوبت نبود بخلاف قول مجبّره که ایشان گویند اگر خدای تعالی ابتدا یکی را برای دوزخ بیافریند و او همه عمل کرده باشد او را ابدالاً بدین عذابهای گوناگون می کند زیادت از عذاب فرعون و هامان و نمرود و شداد این معنی عدل بود و نیکو باشد، و گویند شاید که یکی را بجرم دیگری بگیرند خلاف اعتقاد مجبّره که ایشان گویند خدای تعالی اطفال جمله کفار در دوزخ کند و همیشه در دوزخ می سوزاند بگناهان مادر و پدر و اگر چه سقطی بود که از شکم مادر برفته باشد، و گویند خدای تعالی همه مکلفان را قدرت داده است بر ایمان و اگر قدرت نداده بودی تکلیف قبیح بودی خلاف مجبّره که نزد ایشان خدا کافر را قدرت ایمان نداده است و کفر درو آفریده است و ازو کفر می خواهد و قتل و ستم انبیا را از کفار می خواهد و دوست می دارد و از مؤمن نمی خواهد و دشمن می دارد و مؤمن را قدرت ایمان

داده است و ایمان در وی آفریده است و قدرت کفر نداده است و نمی خواهد و دشمن می دارد و هر چه ابلیس کرد و خواهد کرد تا قیامت جمله خدای درو آفریند و برو نوشته است و ازو آن می خواهد و غیر آن نمی خواهد و او را جز از فساد قدرت نداده است و هر فساد که از مفسدان در عالم رود دوست دارد نعوذ بالله من الخذلان ، و گویند تکلیف ما لا یطاق زشت بود و خدای تعالی زشتی نکند بخلاف مجبّره که نزد ایشان تکلیف عاجز روا بود مثل آنکه یکی را فرماید که بر آسمان رود و اگر چه بال و پر ندارد و کور را گوید نقطه بر مصحف نشان و کوری را دست و پای بسته دریا اندازد و گوید اگر بگذری که جامعه تو تر شود ترا ابداً عقوبت کنم ، و گویند عقوبت بر خدای جایز نبود بخلاف عطوی از شاگردان اشعری که او گوید دروغ بر خدای جایز بود و اگر بگوید زشت نباشد ، و گویند اگر چیزی نیافریدی یا چون بیافرید جمله جماد بودی نه حیوان یا چون حیوان بیافرید عاقل و ناطق در میان خلق نبود یا چون عاقل و ناطق بیافرید ایشان را تکلیف نکردی نه حکیم بودی بخلاف قول مجبّره که گویند اگر عالم نیافریدی یا جماد آفریدی نه حیوان یا حیوان آفریدی نه ناطق و عاقل و تکلیف نکردی حکیم بودی و این عبث بودی و عبث بر حکیم روا نباشد ، و گویند اگر یکی گناهان بسیار می کند و از بعضی قبایح توبه کند و از بعضی نکند از آنچه توبه کرده باشد توبه درست بود چون غرضش آن بود که هرگز مثل آن نکند بخلاف ابو هاشم که وی گوید اگر از هزار نوع فساد توبه کند و از نوعی نکند توبه قبول نباشد ، و گویند اگر کسی عمل نیک و بد می کند بنیک مستوجب ثواب و بهشت بود و بدان بد اگر عفو نکند مستحق عقاب بود و هیچ عمل آن دیگر را باطل نکند بخلاف معتزله و جمله اصحاب و عید که ایشان گویند نیکی بدی را باطل کند و بدی نیکی را ، و گویند اگر کسی بعد قطرات باران و ریک بیابان و برک درختان گناه دارد و بی توبه بمیرد چون مؤمن بود یا خدای او را عفو کند و اگر نکند و بدوزخ شود و بقدر گناه عقوبت یابد عاقبت بایمان و عمل صالح و نیک بهشت شود و همیشه در دوزخ بنماند بخلاف قول اهل وعید که ایشان گویند

اگر کسی را هزار سال عمر باشد و صائم النهار و قائم اللیل بود و يك گناه کبیره از وی بوجود آید و بی توبه بمیرد ابداً در دوزخ بماند و آن جمله عبادات و ایمان ضایع شود، و گویند مؤمن دو نوع باشد یکی حکمی و یکی حقیقی، مؤمن حکمی آن بود که بظاهر حکم کنی بایمان وی، ازین مؤمن ارتداد جایز بود چون مرتد شود معلوم گردد که آنچه بزبان می گفت در دل نبود که اگر بودی ارتداد از وی واقع نشدی و اگر مؤمن حقیقی باشد وقوع ارتداد از وی تصوّر نبندد از بهر آنکه چون معرفت حاصل شد علم حاصل شود و علم و معرفت یقین تمام باشد و یقین تمام بمنزلت علم ضروری باشد و مادام که عقل باقی بود شك و شبهت بدان راه نیابد پس وقوع کفر از مؤمن حقیقی محال باشد و جمله معتزله و مجبّره گویند ارتداد از مؤمن حقیقی جایز بود، و گویند هر چه اعواض باشد منقطع بود نه دائم بخلاف ابو علی جبّائی که وی گوید شاید که اعواض دایم بود، و گویند عوض شاید که در دنیا بدو رسد و شاید که در عقبی برسد بخلاف آن کس که گوید عوض دایم بود و در دنیا استیفا نتوان کرد، و گویند اگر کسی ظلمی بر دیگری کرد عوض بر ظالم بود اگر مظلوم حق استیفا کند در دنیا و یا ظالم را عفو کند ذمت ظالم بری شود بشرط آنکه قدر عوض معلوم باشد و اگر معلوم نباشد نه استیفا درست بود و نه عفو بخلاف مجبّره که گویند هم استیفا هم عفو درست باشد، و گویند اگر استیفای آن در آخرت باشد و ظالم را عوض باشد مظلوم قدر حق خود استیفا کند و اگر عوض نباشد و مظلوم عوض طلبد عوض بر خدای باشد بخلاف قول مجبّره که گویند چون عوض نباشد بقدر عوض از گناه مظلوم برگردن ظالم نهند و اگر مظلوم را گناه نباشد بقدر ثواب از ظالم بستانند و بمظلوم دهند و این خلاف عقل و قرآن و سنتست، و گویند ثواب نشاید که در دنیا بمکلف رسد زیرا که ثواب دائم بود و دوام در دنیا محال باشد دوّم آنکه لازم بود که میان انقطاع تکلیف و ایصال ثواب زمان نگذرد از اندك و بسیار تا دنیا باقیست تکلیف باقی بود، و گویند روا بود که خدای تعالی آن کس را بمیراند که داند که اگر عمر او درازتر بودی ایمان آوردی بخلاف کترامیه و بعضی از معتزله که گویند روا نباشد که او را

بمیراند، و گویند خدای تعالی لطف چنانکه با انبیا و ملائکه کرد با مؤمن و کافر کرد و هیچ کس را مخصوص نکرد بلطف بخلاف مجبّره که نزد ایشان خدای تعالی ملائکه و انبیا را توفیق و هدایتی داد که دیگران را نداد، و گویند اسماء خدای تعالی بوحی درست شده است هر چه در قرآن و حدیث رسول آمده باشد شاید که خدای را بدان نام خوانند بخلاف قول جماعتی از ابوعلی جبّائی و غیر از که ایشان روا دارند که خدای را مطیع و عاقل و عارف خوانند و امثال این، و گویند رسول باشد که نه نبی بود و نبی باشد که نه رسول بود بخلاف قول مجبّره که ایشان گویند هر رسول نبی باشد و نه هر نبی رسول بود، و گویند بعد از خلق انسان بعثت انبیا واجب بود بخلاف قول براهمه که گویند بعثت انبیا جایز نباشد و اشاعره و جمله مجبّره گویند واجب نبود، و گویند انبیا صد و بیست و چهار هزار بودند سیصد و سیزده مرسل بودند بخلاف یهود و نصاری و مجوس که نزد ایشان عددشان چندان نبود، و گویند اوّل انسان آدم بود و مجوس گویند اوّل انسان کیومرث بود، و گویند جمله انبیا معصوم بودند از صغایر و کبایر و مجبّره گویند از کبایر نه معصومند و بعضی گویند ایشان از کبایر معصومند اما صغایر بریشان روا بود، و گویند کفر از انبیا واقع نشد و کرامیه گویند واقع شد و ابن فورك از اشاعره گوید که وقوع کفر و شرك از انبیا جایز بود، و گویند معجزه الا بر نبی و امام بر دست هیچ کس دیگر ظاهر نشود و مجبّره گویند روا بود که بر دست غیر ایشان ظاهر شود مثل شیوخ ایشان که در میان مجبّره ایشان را اولیا خوانند، و گویند هر رسولی که او را بجملة خلایق فرستاده باشند فاضلتر بود از آنکه او را بقوم خاص فرستاده باشند، و گویند رسول صلی الله علیه و آله خاتم انبیا و بهترین خلایق بود بخلاف قومی از اهل قبله که ایشان گویند آدم و ابراهیم فاضلتر بودند از محمد و خلاف ضرار بن عمرو که او گوید که انبیا همه یکسانند و هیچیک را بر دیگری فضل نیست، و گویند انبیا بهتر از ملائکه باشند بخلاف قول معتزله و ابو عبدالله حلیمی و باقلانی از اشاعره و نجلی از حشویان که گویند ملائکه بهتر از انبیا و رسلند، و گویند انبیا در همه حال معصوم باشند بخلاف

مجبّر که گویند پیش از نبوّت وقوع کبیره از ایشان جایز بود و بعد از نبوّت صفایر و سهو و نسیان و خطا بر ایشان جایز بود، و گویند هر که را بر سالت فرستادند واجب بود که معجزه بر دست وی ظاهر کنند و اشاعره گویند واجب نباشد، و گویند انبیا در همه حال انبیا باشند بخلاف اشعری که او گوید چون ادای رسالت می کنند رسول باشند بحقیقت و چون فارغ شدند او را بمجاز رسول خوانند، و گویند هر که دعوی الهیّت کند هر چه بر دست وی ظاهر شود سحر و مخاریق باشد زیرا که جسمست و جسم صناعی را نباید، و گویند مجرّد دعوی نبوّت کفایت نبود و معجزه لابد بود برخلاف قول اکثر خوارج که نزد ایشان مجرّد دعوی کفایت بود و معجزه حاجت نباشد، و گویند معجز بدو طریق بتوان دانستن یکی آنکه در زمان انبیا باشد و معاینه بینند دوم آنکه بعد از انبیا بود و این بتواتر معلوم شود و بهیچ طریق دیگر نتوان دانستن، و گویند ملایکه و انبیا و ائمه قطعاً مؤمنند بخلاف اشاعره و حشوبان که گویند نباید که هیچکس را مؤمن خوانند قطعاً، و گویند که مخاطب این یئنه مخصوصست با روح بخلاف نظام و هشام بن الحکم و ابن راوندی و معمر و قومی از اشاعره مثل غزالی و غیره که گویند مخاطب روحست مجموع نیست، و گویند مؤمن باید که گوید من مؤمنم حقّاً بر خلاف قول مجبّر که ایشان گویند ما مؤمنیم ان شاء الله، و گویند واجبست عقلاً و مجبّر گویند واجبست شرعاً، و گویند امام باید که منصوص علیه باشد بخلاف نواصب که گویند امامت باختیار مردم باشد و خلاف ابن راوندی و عباسیان که گویند امامت بمیراثست، و گویند امام بعد از حضرت رسول امیر المؤمنین علیست بخلاف نواصب که گویند ابوبکرست و ابن راوندی و اتباعش گویند عباس بود، و گویند امام باید که معصوم بود از کبایر و صفایر بخلاف جمله نواصب که ایشان گویند که عصمت شرط نیست چون بظاهر مسلمان بود اگر در باطن کافر و زندق بود امامتش درست بود، و گویند امام باید که فاضلترین خلق بود بخلاف نواصب و معتزله که نزد ایشان امامت مفضول درست بود و هر چه نداند از رعیت بیدرسد، و گویند امام باید که شجاع تر از رعیت باشد و عالم تر بجملة احکام دین بخلاف قول نواصب

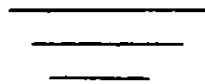

که نزد ایشان اگر امام بد دل و ضعیف بود و با کثر احکام جاهل روا بود، و گویند آنکه دعوی امامت کند و نه امام باشد همچنان بود که آنکه دعوی نبوت کند و نه نبی بود و مجبّر گویند بدعوی امامت کافر نشود و اگر چه نه امام بود، و گویند امامان بعد از رسول دوازده بودند و مجبّر و معتزله گویند چهار بودند و زیدیان گویند هر که عالم و شجاع بود و از بنی فاطمه باشد و خروج کند وی امام باشد، و گویند امام اگر مغلوب و مقهور بود بروی تقیه واجب بود و اکثر خوارج و معتزله و زیدیان و حشویان تقیه روا ندارند، و گویند هرگز زمانه از امام خالی نباشد الا ما ظاهر و اما پوشیده و نواصب گویند روا بود که زمانه از امام خالی بود، و گویند خروج بر امام عادل خروج بود بر رسول و هر که بر امام بیرون آید کافر بود و مجبّر گویند که ایشان که بر علی بیرون آمدند مؤمن بودند و بر ایشان لعنت نشاید کرد، و گویند هر که بر خاندان رسول یا یکی از امامان ظلم کرد و از آن توبه نکرد پیش از مرگ او بر کفر مرده باشد و نواصب گویند ظالمان خاندان رسول تا یزید جمله مؤمن بودند و ایشان را ناسزا نشاید گفت، و گویند هر چه تعلق بامور دین دارد باید که امام جمله داند و در آن سهو و خطا و نسیان بروی روا نباشد و نواصب گویند سهو و نسیان و خطا بر انبیا نیز روا باشد فکیف بر امام، و گویند فاطمه بعد از رسول و امیر المؤمنین علی بهترین خلق بود و او پاک و معصوم بود، و گویند بهشت و دوزخ آفریده اند بخلاف بعضی از معتزله که گویند روز قیامت بیافریند پیش از نشر، و گویند بهشت و دوزخ هرگز فانی نشود بخلاف ضرار بن عمرو که او گوید فانی شود و روز قیامت دیگر بیافریند، و گویند نعیم اهل بهشت و عذاب اهل دوزخ بآخر نرسد بخلاف ابوالهذیل از معتزله که گوید نعیم اهل بهشت و عذاب اهل دوزخ منقطع شود، و گویند بهشت نه جای سگ و خنزیر و مار و کثردم بود بخلاف قومی که گویند ایشان در بهشت باشند، و گویند حساب خلق روز قیامت عیسی کند، و گویند شفاعت رسول و ائمه روز قیامت از برای کینه کاران باشد بخلاف معتزله که گویند شفاعت از بهر زیادت درجات بود نه از بهر اسقاط عقوبت، و گویند اول کسی که در بهشت رود روز قیامت امیر المؤمنین

علی بود از بهر آنکه لوا بدست وی بود و لوا پیش از سلطان در شهر برند و بعد از امیر المؤمنین رسول علیه السلام و بعد از رسول انبیاء دیگر، و گویند درجه رسول بلند تر از درجه جمله انبیا بود و اهل بیت رسول جمله در درجات رسولان باشند و هیچکس جز ازیشان در آن درجات نباشند الا آنکه رسول خواهد از زنان وی، و گویند میان بهشت و دوزخ جائی نیست که قومی در آنجا ساکن باشند چنانکه مجبّر گویند که میان بهشت و دوزخ موضع است که آن را اعراف خوانند و کافران عادل سخی در آنجا باشند، و گویند اعراف موضع است نزدیک صراط و امامان با رسول بدانجای ایستاده باشند هر که بریشان بگذرد او را بسیما بشناسند که مؤمنست یا کافر چنانکه خدای گفت: **وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ**، و هم نواصب گویند این رجال پادشاهان عادل و اصحاب سخاوت باشند از کفار و مشرکان و این محالست، و گویند عذاب کور و سؤال منکرو نکیر حقیقت بخلاف قول معتزله که انکار آن کنند و بخلاف کعبی از معتزله که گوید سؤال آن وقت بود که اسرافیل صور در دمد، و گویند همه خلق را حساب بود الا اندکی چنانکه در حدیث آمده است که بعضی مؤمنان بی حساب بهشت روند و بعضی از اصحاب شافعی گویند کفار را حساب نکنند، و گویند ترازو و صراط و حوض و شفاعت و جمله احوال قیامت چنانکه در قرآن آمده است جمله حقیقت، و گویند اطفال کفار و مشرکان و مخالفان در بهشت باشند و خدم اهل بهشت باشند بخلاف مجبّر که گویند جمله در دوزخ باشند و ایشان را با پدران و مادران عذاب کنند، و گویند آدمی و جن و دیو روز قیامت مستحق عذاب و ثواب باشند یا هم عقاب و هم ثواب الا ملائکه و انبیا و امامان که ایشان مستحق ثواب و درجات باشند نه عقاب و نه نکوهش، و گویند حرام روزی نبود خدای تعالی حلال و مباح روزی خلق گرداند بخلاف قول مجبّر که ایشان گویند حرام روزی بود، و گویند هر که را کشتند روا بودی که نکشتند در حال بمردی بخلاف قول بعضی از معتزله که گویند اگر او را نکشتندی قطعاً بزیستی و روا

بودی که زنده بماندی بخلاف مجبّره که ایشان گویند اگر نکشتندی در حال بمردی قطعاً .

بدان که این قدر از معتقدات امامیان اینجا از بهر آن بود تا هر که درین کتاب نگاه کند او از اعتقاد ایشان باخبر باشد و معتقد مخالفان اگر چه در مقالت هرقومی یاد کرده بودیم اینجا در هر مسئله از بهر آن یاد کردیم تا خواننده را حاجت آن نباشد که بهر مسئله با مقالت آن فرقت رود از باب مقالت ایشان خلاف امامیان بداند که درازنای داشتی و دشوار بودی ، اصول امامیان در کتب مسطورست و ما درین موضع اندکی یاد کردیم و هر که بیش ازین خواهد از مصنفات شیوخ طلب کند که آنجا مستوفی یابد و کتب درین باب بسیار کرده اند .

باب بیست و دوم

در حکایت فدک و منع شیوخ فاطمه را

از میراث رسول

بدان که چون ایزد تعالی آیت فرستاد که : **وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ** رسول فاطمه را بخواند و گفت خدای می داند که پدر تو در زیر فلک جز از فدک ندارد و فدک را بفاطمه داد و این حدیث ابو سعید خدری روایت کرده است و حدود فدک اولش عَرِيش مصر است **دَوْمَ دَوْمَةَ الْجَنْدَلِ** سیم **أَحَدُ** از مدینه ، چهارم **سَيْفُ الْبَحْرِ** و این جمله بلاد عرب بود و از آن رسول بود و رسول بعد از نزول آیت بفاطمه داد و بدو تسلیم کرد و سه سال در حیوة رسول عامل فاطمه در آنجا بود و دخل حاصل می کرد و بفاطمه می رسانید ، و قومی گویند پنج سال در تصرف فاطمه بود و رسول چندی از بساتین بنی النضر خاصه کرده بود و نام آن بساتین یکی : خبیث ، دوم صافیه : سیم دلال ، چهارم حسبی ، پنجم برقه ، ششم عواف ، هفتم مشربه ام ابراهیم ، ابو بکر جمله را بدست فرو گرفت چون فاطمه پیامد و دعوی کرد که رسول در حال حیوة خود بمن بخشیده است ابو بکر طلب گواه کرد و فدک در تصرف فاطمه بود ، فاطمه امیر المؤمنین علی و حسن و حسین و ام ایمن و قنبر را حاضر کرد بگواهی دادن که رسول در حال حیوة خود این فدک بفاطمه بخشید ، ابو بکر گفت : **فَاطِمَةُ كَالْتَعَلَبِ شَهِيدُهَا ذَنْبُهَا** ، علی شوهر نست گواهی شوهر در حق زن نمی شنوم و حسن و حسین فرزندان تواند گواهی فرزند در حق مادر قبول نباشد و قنبر بنده است گواهی بنده قبول نتوان کرد و ام ایمن بك زنست و بقول بك زن فدك بتو تسلیم نكنم .

بدان که این حکم از چند وجه باطلست اول آنکه گواه از فاطمه طلبید و فاطمه صاحب ید بود و گواه بر صاحب ید نباشد و ملک در تصرف فاطمه بود و گواه بر مدعی باشد و ابوبکر گواه از مدعی علیه طلب کرد بظلم، دوم آنکه خدای تعالی بر طهارت فاطمه گواهی می دهد آنجا که گفت: **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا**، و چون فاطمه معصومه بود طلب گواه کردن از وی خطا بود و اجماع امتست که خزیمه بن ثابت دو الشهادتین غیر معصوم بود و رسول گواهی او بجای دو مرد عدل نهاده بود و فاطمه معصومه بود و دعوی محال کردن از معصومه محال بود، سیم آنکه خدای تعالی آیت فرستاد بر رسول: **وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ**، م فرماید بیم کن خویشان نزدیک را و هیچکس بر رسول نزدیکتر از فاطمه نبود و از دو حال بیرون نبود یا رسول انذار کرد یا نکرد، اگر گویند انذار فاطمه کرد هیچ چیز مهمتر از آن نبود که فاطمه را انذار کند که بعد از من واجبست که از حرام پرهیزی و از پی چیزی که نه حق تو بود و حرام نروی و حرام از حلال شناسی، اگر رسول این معنی اعلام فاطمه کرده بود و او قبول نکرد از عصمت بیرون رفته باشد و عاصی بود در خدا و رسول و هر که این معنی روا دارد بر فاطمه که او طلب جرام کرد کافر بود، و اگر رسول انذار نکرد تبلیغ رسالت نکرده باشد و هر که تبلیغ رسالت نکند رسالت را نشاید، چهارم آنکه اگر گواهی در حق فاطمه قبول نبود علی بن ابی طالب را این معلوم بود یا معلومش نبود اگر معلومش بود گواهی دادن وی در موضعی که قبول نمی شاید کرد فعل عقلا و صلحا نباشد و اگر معلومش نبود خبر رسول که: **أَقْضَاكُمْ عَلِيٌّ** درست نبود زیرا که این قدر نمی داند و قضا را نشاید چگونه گوید که او قاضی ترین قاضیانست، و خبر دیگر: **أَلْحَقْ مَعَ عَلِيٍّ وَعَلِيٌّ مَعَ الْحَقِّ يَدُورُ مَعَهُ حَيْثُ مَادَارَ**، گفت علی باحقست و حق با علی چنانکه می گردد حق با اوست، و درین موضع نزد ایشان حق نه با علیست پس حدیث

موضوع بود و با اتفاق ائمت این هردو حدیث درستست پس حکم ایشان باطل و فاسد بود، پنجم آنکه ردّ شهادت حسن و حسین اضافت جهلست باعلی و فاطمه که این قدر ندانستند که ایشان را حاضر کرد تا گواهی دهند بلکه تکذیب قول رسولست زیرا که رسول می گوید چنانکه در باب بیست و یکم یاد کردیم خدای تعالی بدو هزار سال پیش از آنکه آسمان و زمین بیافرید لوا و عمود بیافرید و بر روی آن لوا نوشته است لا اله الا الله محمد رسول الله آل محمد خیر البریه، و قومی که این قدر ندانند چگونه خیر الخلائق باشند چون احادیث درستست دلیلست بر آنکه حق با ایشان بود و شهادت درست بود و ردّ کردن قول ایشان روا نباشد که خدای تعالی ایشان را ستایش کرد در قرآن بطهارت و رسول گفت ام ایمن از اهل بهشتست و اسماء بنت عمیس هم گواهی داده بود و رسول بروی و ذریت وی دعا کرده است، ردّ شهادت کسی که رسول گواهی دهد که اهل بهشتست جایز نبود.

بدان که قصد ابوبکر بدان بود که دفع فاطمه کند و اهل البیت، و منع حقوق ایشان بهر طریق که میسر شود، ابو عبدالله نحوی روایت کند از ابن ابی الثلج از احمد بن قاسم از عیسی از محمد بن علی بن خلف العطار از موسی بن جعفر از هشام بن سعد از زید بن اسلم از پدرش از عمر که گفت چون رسول وفات کرد من و ابوبکر پیش علی رفتیم و گفتیم چه کوئی در ترکه رسول گفت ما سزاوار تریم بر رسول و ترکه او، گفتیم در خیبر فدک گفت هم در آن، ابوبکر گفت که بخدای که این ممکن نبود الا که گردنهای ما پاره پاره ببرند، اگر رسول گفته بودی که ترکه من میراث نباشد ایشان این سخن نگفتندی بلکه گفتندی که رسول گفته است که از انبیا میراث نگیرند، اگر گویند اوّل دعوی کردی که رسول بفاطمه داده بود دیگر دعوی میراث می کنید این فاسد بود یا شبهه، کوئیم فدک رسول بفاطمه داد در حیات خود، چون ایشان از وی گواه خواستند و گواهان حاضر کردند ابوبکر ردّ یئنه کرد آنگاه فاطمه گفت این درست نمی داری ترکه بحق میراث منست پس ابو بکر بطریق دیگر در دفع او کوشید.

بدان که صباحی در کتاب اختلاف روایت می کند باسائید وی از عروه از عایشه که فاطمه و علی و عباس پیش ابوبکر آمدند و طلب میراث رسول کردند از زمین خیبر و فدک ابوبکر گفت از رسول شنیدم که میراث از انبیا نگیرند آنچه انبیا رها کنند صدقه باشد، و بخاری و مسلم هم روایت می کنند که ابوبکر گفت رسول فرمود که از انبیا میراث نگیرند و ترکه انبیا صدقه باشد، کوئیم این مخالف قرآن و سنت و اجماع امتست و رسول گفته است که هر حدیث که از من روایت کنند که آن مخالف قرآن و حدیث صحیح باشد آن را قبول نکنید، مخالفت این حدیث و سنت و اجماع را دلیل بود که این موضوعست، اما مخالفت قرآن خدای می گوید: وَوَرَثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ، و در قصه زکریا و یحیی می گوید: يَرْثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ و آیات مواردی در قرآن بسیارست چنانکه گوید: يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمُ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ، و می فرماید: لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا، و گفت: وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ، و این آیات دلیلت بر فساد قول ایشان، اگر گویند وورث سلیمان داود بدین میراث علم می خواهد کوئیم این باطلست زیرا که علم دو نوعست اول ضروری، دوم مکتسب، و هیچیک بمیراث حاصل نشود، و اگر گویند علم لدنی نه ضروری بود و نه مکتسب کوئیم علم الدنی عطائی بود که باری تعالی بخشد و آن بمیراث حاصل نشود، اگر گویند بدین میراث نبوت می خواهد یعنی نبوت بمیراث سلیمان رسید و همچنین از زکریا و یحیی کوئیم این باطلست از بهر آنکه سلیمان در زمان داود نبی بود چنانکه خدای در قرآن می گوید: وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحَكْمِهِمْ شَاهِدِينَ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ، و شاید که در زمان رسالت واقعه افتد از احکام شرع که رسول را معلوم نباشد و غیر رسول را معلوم بود، اگر گویند سلیمان اگر چه در زمان داود رسول بود، اما رسالت بمیراث بوی رسیده

بود گوئیم این جهل بود زیرا که میراث بعد از موت باشد و کسی نگفته است که در حال حیوة مورث کسی را میراث بود و نیز اگر نبوت بمیراث بودی لازم آمدی که اگر رسول را ده پسر و بیست دختر بودی همه را از نبوت وی نصیب بودی اگر صالح بودندی و اگر فاسق چنانکه در میراث مال و هیچ عاقل این معنی اطلاق نکردی.

واقعی روایت کند که سلیمان اسپ دوست داشتی و داود هر اسپ نیکو که در عالم بود جمع کرده بود و چون داود وفات یافت صد اسپ از آنها مانده بود بسلیمان رسید سلیمان گفت هیچ مالی از داود بمن نرسید نزد من نیکو تر ازین اسپان، اگر بر بطلان دعوی ایشان خود این حدیث بودی کفایت بودی، و آنچه گفتیم خلاف سنتست احادیث در مواریث بسیارست و اکثر آن عاوهست و ایشان گویند رسول گفته است هر چه از اصحاب فرایض باز ماند از آن عصبه باشد و نزد ایشان رسول را اصحاب فرض بودند از وارثان و هم عصبه، شاید که دفع میراث ایشان کنند بظلم و تعدی الا بدلیل قاطع زیرا که میراث بدلیل قاطع ثابت شده است از قرآن و اخبار و اجماع، و این حدیث که ایشان دعوی می کنند اگر نیز درست بودی از احادیث آحادست و بخبر آحاد نه نسخ جایز بود نه تخصیص و تمسک بدان حدیث کردن فاسد باشد و شاعر می گوید:

فَإِنْ صَدَقُوا فِيمَا رَوَوْا عَنْ مُحَمَّدٍ فَقَدْ جَعَلُوا فُرْقَانَهُ غَيْرَ صَادِقٍ

اما آنچه گفتیم خلاف اجماعست اتفاقست میان امت که چون شخصی وفات یافت مال او از آن ورثه باشد چه وارث کافر بود یا قاتل یا رقیق بلکه از روزگار آدم تا زمان ما کس نگفت از کافر و مسلمان که چون کسی بمیرد ترکه او بفرزندانش او یا باقربا ندهند و جمله بر خلائق قسمت کنند، و بدان که حکم او خلاف قرآن و سنت و اجماع امت باشد و از جمله ملتتها از کفار و دهریان و مجوس و یهود و نصاری هیچ قوم نگفته اند که کسی بمیرد و او را اقربا باشد و مال و ترکه وی از آن رعیت باشد نه از آن اقربا پس بدین مقدمات معلوم شد که این حدیث موضوعست و

آنچه گویند که ردّ شهادت علی از بهر آن کرد که علی بن ابی طالب و حسن و حسین از بهر آن کردند که در آن جرّ منفعت می کردند و رسول گفته است که گواهیی که در آن جرّ منفعت می کند قبول نباشد کوئیم این نیز باطلست از بهر آنکه در آن حال نفقه فاطمه و حسن و حسین بر علی بود چگونه جرّ منفعت بود و چون جرّ منفعت نباشد ردّ شهادت روا نباشد، اگر گویند چون فاطمه از دنیا رحیل کردی تر که از آن حسن و حسین و علی بود پس این جرّ منفعت باشد کوئیم اگر بدان سبب که ممکن بود که وقتی میراث گیر بود قبول شهادت نشاید کردن لازم بود که گواهی برادر در حق برادر و عمّ در حق برادر زاده و برادر زاده در حق عمّ و عّمزاده در حق عّمزاده قبول نباشد زیرا که هر کدام که بمیرد و دیگری نباشد میراث آن دیگر برگیرد باجماع امت گواهی این قوم در حق یکدیگر قبول بود پس قول ابوبکر فاسد و باطل باشد که گواهی از بهر آن ردّ کرد که میراث فاطمه بدو خواست رسیدن.

دیگر آنکه در تواریخ مسطورست که چون ابو بکر بامارت نشست هر روز ده مثقال نقره و دو کوسفند از بیت المال بر می گرفت از آن مسلمانان و اگر از آن سبب که میراث فاطمه وقتی بمالی رسد بشرط آنکه فاطمه پیش از علی از دنیا برود گواهی علی در حق فاطمه قبول نباشد لازم آید که گواهی آنکه از بیت المال هر روز بنقد ده مثقال نقره و دو کوسفند برگیرد گواهی او در حق اصحاب بیت المال قبول نباشد فکیف حدیثی که وی روایت می کند یعنی ابوبکر خلاف قرآن و سنتست.

ابو عبدالله هم -دانی روایت کند از محمد بن احمد بن ابی الثلج از احمد بن الهاشم الهمدانی از عیسی بن ابی سهل از حسن انصاری از یحیی بن علی الرّبعی از ابان بن تغلب از سلمه بن کمیل که عمر بیکی از شیعه خود گفت سیرت من چگونه می بینی از هیچ بر من می ترسی گفت آری از چهار چیز بر تو می ترسم از سه یاد کرد گفت چهارم آنکه فدک از فاطمه باز گرفتی و رسول بدو داده بود و علی و جمله بنو عبدالمطلب گواهی دادند گواهی ایشان ردّ کردی و بریشان سفاهت کردی، عمر گفت ازین چهارم مترس گفت از چهارم بیشتر می ترسم که از آن سه دیگر و این

شخص از شیعه عمر بود و بظلم او و ابوبکر گواهی داد در روی عمر و ابراهیم بن محمد الثقفی روایت کند از عامر از احمد بن علویه از ابراهیم از احمد بن معمر از حسن بن الحكم از سدی از ابو مالك از ابن عباس که گفت فذك از آن قبیل بود که مِمَّا لَا يُوجِفُ عَلَيْهِ بَخِيلٌ وَلَا رِكَابٌ و خاص از آن رسول بود و رسول فاطمه داد در آن وقت که آیت : و آت ذا القربى حقه فرود آمد چـون رسول از دنیا مفارقت کرد ابوبکر بظلم از فاطمه بستد . و ابراهیم روایت کند از علی بن عباس از فضل بن مرزوق از عطیه عوفی از ابو سعید خدری که او گفت که چون آیت : و آت ذا القربى حقه فرود آمد رسول گفت ای فاطمه فذك از تست اگر گویند چرا اینان نزد ابوبکر گواهی ندادند گوئیم در حدیث اول یاد کرد که جمله بنو عبدالمطلب گواهی دادند و عمر بریشان سفاهت کرد و اما ابو سعید خدری ممکنست که در وقت این حکومت در مدینه نبوده باشد و اگر در مدینه بود چون وی را معلوم شد که ایشان رد گواهی علی و حسن و حسین و قنبر و ام ایمن و اسماء بنت عمیس و چون بمیراث دعوی کرد رد آیات قرآن و اخبار رسول و اجماع امت کردند دانست که گواهی وی قبول نکنند ادای شهادت نکرد و فاطمه را نیز معلوم بود که گواهی ابو سعید سود نخواهد داشت ، و العجب که فذك از فاطمه باز گرفتند و ابوبکر هر سال دوازده هزار درهم بعایشه می داد از بیت المال مسلمانان و در آن زمان مثقال بود و قیمت آن دوازده هزار درهم ، هزار و هفتصد دینار خراجی بود و ده هزار درهم بحفصه دختر عمر می داد و دیگران را از آن زنان رسول هر یکی را اندك چیزی می داد و چون ابوبکر بمرد عمر هم بحفصه دوازده هزار درهم می داد چنانکه عایشه را ، گفت دختر من نه کمتر از دختر ابوبکرست و چون عمر بمرد عثمان هیچ بدیشان نداد و گفت شما بچه استحقاق هزار و هفتصد دینار خراجی از بیت المال بستانید و این قصه درازست سبحان الله در کدام آیت یا خبرست که عایشه و حفصه هر سال هر يك هزار و هفتصد دینار خراجی بستانند و فذك از فاطمه باز گیرند و بیت المال دهند و دخل آن بدختران خویش می دهند و اگر نه عصبیت و عداوت آل محمد بودی چگونه این جفا با دختر رسول روا

داشتندی و از این عجبتر آنست که ابو عبیده بن صالح روایت کند از لیث بن سعید از هشام بن سعید از زید بن اسلم از پدرش که گفت روزی با عمر نشسته بودیم زنی اعرابیّه بیامد و گفت یا امیر المؤمنین من دختر خفّار بن اسماء ام و پدر من در حدیبیّه با رسول بود عمر گفت نسبت نزدیکست بفرمود تا او را طعامی آوردند و جامه چند و مبلغی از زر بدادند مردی با عمر گفت بسیار بوی دادی یا امیر المؤمنین گفت پدر او در حدیبیّه حاضر بوده است و باشد که در موضع دیگر با او بوده باشد و او را درین مال حقّی باشد من دختر وی را نا امید باز نکردم و او را ازین مال بدهم .

بدان که واجب بود که عاقل درین معنی تأمل و اندیشه کند و اعتبار گیرد و ترك عصبیت کند تا یقین زیادت شود که عجزه اعرابیّه دعوی کند که دختر فلان شخصست و پدرش در حدیبیّه حاضر بود و از وی گواه نخواهد و چندان از بیت المال بدو دهد که بروی انکار کنند و گویند بسیار بوی دادی و دختر رسول را مع قدر و جلالت و عصمت باور ندارند و ازو طلب گواه کنند و چون گواه حاضر کند قبول نکنند، بر هیچ دانا پوشیده نبود که این معنی ظلم محضست، وجه دوم قبیحتر از آن و این آنست که اجماع امتست که رسول اعرابی از فیئ پیرون کرد اگر عجزه خود راست گفت و دختر اعرابی بود که وی دعوی کرد چون پدرش اگر زنده بودی از فیئ چیزی بدو نرسیدی چون مرده بود دختر وی را چگونه از بیت المال چیزی می رسد و دختر رسول که خدای تعالی غنیمت ببرکت وی و پدرش بر دیگران مباح کرد او را از ترکه پدر چیزی نرسد، هر که را اندک مایه عقل بود و درین حال اندیشه کند حقّ از باطل بداند و اگر عناد کند از آنان باشد که : و یضَلَّ اللهُ الظَّالِمین و یفعل اللهُ ما یشاء .

ابو عبیده روایت کند از یزید بن معاذ از ابن عوف از ابن سیرین که ابو بکر در حال نزع بعایشه گفت که من نخواستم از بیت المال چیزی برگیرم پسر خطاب مرا رها نکرد تا من شش هزار دینار از بیت المال برگرفتم فلان بستان که در فلان موضعست در وجه آن نهادم، چون ابو بکر را دفن کردند عایشه کس فرستاد نزد عمرو

این معنی را معلوم وی کرد، عمر گفت خدای رحمت بر پدر تو کناد نخواست که مظلّمه هیچ مسلمان نزد وی باشد و من ولیّ امرم و من این بستان بتو بخشیدم. ای عجباً چگونه روا باشد که ولیّ امرش هزار مثقال نقره از بیت المال که بر ذمت دیگری باشد و ردّ می کند قبول نکند و بدیگری بخشد و ترکه رسول بدخترش ندهند و بیت المال ضمّ کنند و می خوراند و بدان که می خواهند می بخشند و شیعه را می گویند که شما ازینها می گوئید و ندانید، زهی عداوت آل محمّد و مکابره صریح و هر که این را انکار کند و ناحقّ داند او را رافضی دانند. و چون عثمان بامارت نشست مهزور را که موضعیت از بازار مدینه که رسول وقف مسلمانان کرده بود باقطّاع بخارث بن الحکم داد برادر مروان.

ابن قتیبه در کتاب معارف یاد کرده است که عثمان بلاد فدک باقطاع بمروان داد، مروان چهار دانگ آن بعبدالمکّ داد و دودانگ بعبدالعزیز و عبدالمکّ از چهار دانگ خود دودانگ بولید داد و دودانگ بسلیمان و دودانگ عبدالعزیز بعمرعبدالعزیز رسید و عمرعبدالعزیز آنچه مروان بفرزندان داده بود ایشان را عوض داد و فدک بمحمّد باقر علیه السّلام ردّ کرد. و ابراهیم الثّقفی روایت کند که فدک چهل روز در دست محمّد باقر بود بعد از آن ابن زرود و ابن قیسی که هر دو قاضی بودند پیش عمر عبدالعزیز آمدند و گفتند عیب شیخان ظاهر کردی گفت خدای کرد نه من و ایشان روز و شب با وی سخن گفتند درین معنی و مبالغت می نمودند که در دنیا رسوائی و فضیحت قوی باشد غم قیامت اندک و چندان کوشیدند که ابن عبدالعزیز را گردانیدند و فدک را از امام محمّد باقر باز ستاندند اما تازنده بود غلّه آن خود می گرفت و امثال این بسیارست اگر جمله یاد کنیم ملالت خیزد.

بدان که چون ابوبکر گواهی امیرالمؤمنین علی و حسن و حسین و از آن دیگران قبول نکرد امیرالمؤمنین علی او را گفت اگر دو کس از مسلمانان پیش تو آیند و چیزی در دست یکی بود و یکی بردیگری دعوی کند که مال من در دست تو است گواه از کدام طلبی گفت از مدّعی و چون گواه نبود سوگند بمدّعی علیه دهم

امیر المؤمنین علی گفت فذك در دست فاطمه است بحکم هبت و اگر هبت درست
 نمیداری بحکم میراث بقول خدا و رسول از آن و بست قطعاً و تو و عمر دعوی می
 کنید که از آن بیت المالست و گواه از فاطمه می طلبی چون گواه او را قبول نمی
 کنی، ابوبکر هیچ جواب نکفت و خجل شد و سر درپیش افکند، دیگر امیر المؤمنین
 علی گفت که خبر ده مارا که اگر دو کس نزد تو آیند و بر فاطمه بفواحش گواهی دهند
 تو با فاطمه چه کنی، ابوبکر گفت او را حد زنم چنانکه همه مسلمانان را امیر المؤمنین
 علی گفت اگر این بکنی از دین بیرون رفته باشی، ابوبکر گفت از بهر چه علی گفت
 از بهر آنکه خدای عز و جل بریا کی فاطمه گواهی داد و بطهارت وی قرآن فرو
 فرستاد و تو قول خدا را رد می کنی و قول دو جلف قبول کنی، ابوبکر هیچ جواب
 نداد و برخاست و بخانه رفت و سه روز بیرون نیامد، اگر گویند که چون فاطمه
 مظلومه بود و چنانکه شما دعوی می کنید که: نَحْنُ مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورَثُ
 دروغست چون امارت بعلی رسید چرا بفرزندان فاطمه رد نکرد کوئیم شك نیست که
 فذك و خمس و خیبر بعد از وفات فاطمه از آن امیر المؤمنین بود و اولاد فاطمه و
 هر که چیزی از وی غصب کرده باشند و بعد از آن قادر شود بر استخلاص آن اگر
 خواهد باز ستاند و اگر ترك کند هیچ عیب نباشد و ترك آن دلیل نبود بر آنکه نه
 مغضوبست و نیز این سؤال خود از امیر المؤمنین علی کردند گفت می خواهم که
 خصم ایشان در قیامت نزد خدای تعالی مصطفی و فاطمه باشند یعنی اول آغاز خصوصت
 ایشان کنند یعنی رسول و فاطمه بعد از آن امیر المؤمنین علی و حسن و حسین،
 و یل لمن شفعائه خصمائهم، عذر ترك این بود نه آنکه نواصب گویند که آن نه غصب
 بود، و آنچه گفت سخن معاشر الانبیاء لا نورث دروغست چنانکه شما دعوی می کنید،
 کوئیم ما از پیش یاد کردیم که این حدیث بخلاف قرآن و سنتست و اجماع جمله عقلا
 و اگر هیچ دلیل نبود بر آنکه این حدیث موضوعست الا قول فاطمه در آن وقت
 که از پیش ابوبکر باز خواست گردید آن کفایت بودی و آن چنانست که در خصال

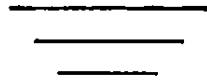
کسروی روایت کند که چون فاطمه باز می گردید گفت: يَا أَبَتَا لَقَيْتُ مَا عَهَدْتَ إِلَيَّ مِنْ إِنْصَارِهِمْ بِي وَوَلَدِي وَنَكْثِهِمْ عَلَيَّ أَعْقَابِهِمْ فِي وَصِيَّتِكَ وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ، یعنی ای پدر بدرستی که بدیدم آنچه تو گفتی بمن از رنج رسانیدن ایشان بمن و فرزندان من و باز گردیدن ایشان از وصیت تو و زود باشد که بدانند کسانی که ظلم کردند که بکدام باز گشت باز کردند، و اگر رسول گفته بود نحن معاشر الانبياء لا نورث فاطمه، نگفتی که بعد از من ایشان در وصیت من باز گشت کنند و زیان بتو و اولاد تو رسانند، اگر گویند چون رسول بفاطمه گفته بود که ایشان بعد از من نقض وصیت رسول کنند و حق وی باطل کنند چرا فاطمه از خانه بیرون آمد و در مسجد رسول در میان مهاجر و انصار دعوی کرد از بهر فداک و با ایشان مناظره و خصومت کرد گوئیم از بهر دو چیز: یکی آنکه حجت بر ایشان اثبات کند تا ایشان را هیچ حجت نماند، دویم آنکه مهاجر و انصار را یقین شود که شیخین ظلم می کنند و اگر فاطمه خاموش بودی قومی پنداشتی که سکوت فاطمه از رضاست و آنچه ابوبکر و عمر کردند صواب بود و اگر عصر اوّل را فساد این معلوم نشدی عصر دوم را هم معلوم نبودی و چون ایشان را معلوم نبودی تا بآخر الدهر هیچکس را معلوم نبودی. اگر گویند که چون ابوبکر ابن حدیث روایت کرد که نحن معاشر الانبياء لا نورث فاطمه راضی شد و بعد از آن طلب نکرد و در اوّل که طلب کرد از بهر آن بود که آن حدیث بفاطمه نرسیده بود و چون حدیث بشنید مسلم داشت و راضی شد گوئیم شما لا يزال تمسك بموضوعات و دروغها می کنید و بی دیانتی واضع این حدیث بر هیچ عاقل پوشیده نماند زیرا که جمله اصحاب تواریخ و اهل سیر و ارباب احادیث متفقند که فاطمه با ابوبکر مناظره کرد و حجج و براهین که وی اثبات کرد بر ابوبکر در تواریخ مسطورست در قصه دراز تا آنجا که می گوید: أَفِي كِتَابِ اللَّهِ يَا بَنِي أَبِي قُحَافَةٍ أَمْ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ أَنْ تُورَثَ آبَاكُ وَلَا أَرِثُ أَبِي لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا فَرِيًّا، یعنی در کتاب خداست ای پسر ابی قحافه یا در سنت

رسول که تو از پدر خود میراث گیری و من از پدر خود میراث نگیرم چیزی منکر آوردی، و در میان عرب هر چه آن را اصلی نباشد و دروغ بود آن را منکر خوانند، و هیچ منصف سخن چنین نگوید که فاطمه بقول و فعل ابوبکر راضی شد، دلیل دوم بر این آنکه فاطمه بقول ابوبکر راضی نبود و آن را خلاف و محال دانست آنکه اتفاقست که فاطمه از ابوبکر مهاجرت گزید و با وی سخن نگفت تا از دنیا مفارقت کرد و چون وقت وفاتش بود وصیت کرد با امیر المؤمنین که او را بشب دفن کنند چنانکه ابوبکر و عمر را از آن خبر نباشد و گورش پنهان کنند تا ایشان کور وی ندانند که کجاست. و مسلم و اکثر اصحاب تواربغ بر آنند که فاطمه بعد از رسول ششماه زنده بود و دعوی کردند که فاطمه راضی شد و این جهل مرگب بود و این از دو حال بیرون نبود آنچه ابوبکر کرد حق فاطمه بود یا باطل، اگر حق بود چرا فاطمه شش ماه منکر حق بود و بر آن بمرد و چون حال چنین بود فاطمه ابوبکر را امام ندانسته باشد و چون او را امام ندانسته نزد شما نه بر اسلام از دنیا رفته باشد زیرا که ابن عمر روایت کنند که رسول گفت هر که بمیرد و امام زمانه خود را نشناسد بر جاهلیت مرده باشد، و اگر گویند او بر اسلام مرد لازم شود شما را که ابوبکر نه امام بود، وجه دوم آنکه اگر ابوبکر در منع فديك بر حق بود لازم بود که امیر المؤمنین مدافعه کرده بود چون بفاطمه نگوید که فديك حق بیت المالست و از آن تو نیست چرا از امام مهاجرت کرده و طلب مال دیگران می کنی و چون علی این معنی نگوید و وصیت وی بجای آورد که فاطمه گوید که مرا بشب دفن کنی و نگذاری که ابوبکر و عمر بر من نماز کنند و دیگر همه صحابه را محروم کنند از نماز کردن بفاطمه و رسول گفته بود که هر که بر فاطمه نماز کند او اهل بهشت باشد پس علی امامت را نشاید بقول شما اگر گویند چون فديك حق فاطمه بود و ابوبکر و عمر غضب کردند شمارا لازم شود که جمله صحابه و امام مسلمانان را ضال و گمراه گفته باشند و این معنی هیچ مسلمان روا ندارد در حق صحابه رسول، گوئیم همه عاقلان دانند که از دو دعوی متضاد یکی باطل بود و اگر کسی را درین شکی افتد سخن باوی نباید گفت و شما

ازین دو دعوی یکی را درست نتوانید کردن ، چون گویند که منع فذک حق بود و ابوبکر صواب کرد لازم شود که فاطمه بر باطل بود و دعوی وی دروغ و علی و حسن و حسین و قنبر و امّ ایمن و اسماء بنت عمیس و جمله بنو عبدالمطلب گواهی بدروغ داده باشند و فاطمه طلب حرام کرده باشد و می خواست که غصب بیت المال کند و امیر المؤمنین علی و بنو عبدالمطلب یار او شدند و علی مداهنه می کرد و چون فاطمه اصرار می نمود در طلب مال حرام و از امام مسلمانان هجرت کرد و علی او را از آن منع نکرد و هر که این معنی بر او دارد هر که در کفر وی شک کند او نیز کافر بود و تکذیب قول خدا کرده بود که : اَنَّمَا یُرِیدُ اللّٰهُ لَیْذَہِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ اَہْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیرًا ، و قول رسول : اِنَّ اللّٰهَ یَرْضِیْ لِیْ رِضَاءِ فَاطِمَةَ وَ یَغْضِبُ لِغَضَبِہَا یعنی خدای تعالی از آن کس راضی باشد که فاطمه از او راضی باشد و خشم گیرد بر آن کس که خشم فاطمه بر آن کس باشد ، دیگر رسول فرمود : فَاطِمَةُ بِضَعَةٌ مِّنْیَ مَنْ اَآذَاهَا فَقَدْ اَآذَانِیْ وَ مَنْ اَآذَ اللّٰهَ وَ مَنْ اَآذَ اللّٰهَ وَ رَسُوْلُهُ فَقَدْ کَفَرَ ، یعنی فاطمه پاره از منست هر که او را برنجاند مرا رنجانیده بود و هر که مرا برنجاند خدای را رنجانیده بود و هر که خدا و رسول را برنجاند کافر باشد ، و ایشان را از آن طریق خلاص نبود زیرا که تصحیح هر دو دعوی از جمله محالاتست و قول امامیان در خطای ابوبکر مقابل قول ایشانست در خطای اهل بیت نبوت و معدن رسالت و مهبط جبرئیل و منزل وحی و موضع طهارت و عصمت و بعضی از نفس رسول ، و بدان که ایشان را غرض از نفی عصمت انبیا و رسل و ائمه از آنست که افعال شیوخ خود را در چشم خلق بیارایند و در خیال ایشان اندازند که هر چه شیوخ ایشان کردند همه صواب بود و آنکه خلاف ایشان کند ضال و گمراه ، و لا یبعد اللّٰه الا من ظلم و قال بما لا یعلم ، شاعر گوید :

غَضَبُوا الْبُتُولَ وَمَوَّهُوا حُجَجًا	بِخِلَافِ مَا فِي مُنْزِلِ الْقُرْآنِ
أَتَرَاهُمْ عَمِلُوا وَمَا عَلِمُوا وَهُمْ	كَذِبُوا وَرَبِّ الْيَمِينِ وَالْأَرْكَانِ
مِنْ عِلْمِهَا آخِذُوا فَأَنَّى وَيَلَهُمْ	عَرَفُوا الَّذِي جَهِلُوا مِنَ الْبُرْهَانِ
مَا ظَالِمٌ فِي الْإِثْمِ إِلَّا دُونَ مَنْ	يَحْتَجُّ عَنْ دِي الظُّلْمِ بِالْبُهْتَانِ

باب بیست و سوم

در حدیثی چند که اهل سنت بر امامیان تشنیع زنند
که ایشان ردّ این احادیث می کنند

بدان که نزد اهل امامت این احادیث درست نشده است و ما چندی از آن
احادیث یاد می کنیم :

حدیث اول : نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورَثُ و این را پیش از این یاد کردیم در
حکایت فداک .

حدیث دوم : أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ . الخ و آن را در باب چهارم یاد کردیم .

حدیث سوم : گویند رسول الله گفت : اِقْتَدُوا بِالَّذِينَ مِنْ بَعْدِي أَبِي بَكْرٍ

وَعُمَرُ، یعنی اقتدا کنید بدان دو کس که پس از من باشند ابوبکر و عمر . بدان که این
حدیث از سه وجه باطلست : اول آنکه اتفاق امتست که روز سقیفه انصار گفتند که
مِنَّا أَمِيرٌ وَمِنْكُمْ أَمِيرٌ، گفتند امیری از انصار باشد و امیری از مهاجر، ابوبکر گفت
رسول گفته است : الْأَئِمَّةُ مِنْ قُرَيْشٍ یعنی امامان از قریش باشند . اگر رسول
فرموده بودی که اقتدا بابوبکر و عمر کنید بدین حدیث تمسک کردی نه بدان که گفت
امامان از قریش باشند، از بهر آنکه انصار گفتند چه-ون امام از قریش نصب می باید
کرد قریش چندین هزار هست تو را از آن چه می رسد این سخن را هیچ جواب نبودی
و ابوبکر منقطع شدی و چون گفتی رسول شمارا فرموده است که اقتدا بمن و عمر

کنید ایشان را هیچ عذری نماندی و کار بدان نرسیدی که عمر گفتی : **أَقْتُلُوا سَعْدًا قَاتَلَ اللَّهَ سَعْدًا** ، سعد را بکشید که خدای سعد را بکشد و سعد از رؤساء انصار بود پس درست شد که این حدیث موضوعست که اگر درست بودی ابوبکر ترك این حجّت نکردی و بحدیثی حجّت کردی که چون درست شود او را از این جزوی رسد از چندین هزار جزو ، اما وجه دوم در بطلان تمسك بدین حدیث آنست که از دو حال بیرون نبود یا رسول این اقتدا در يك حالت خواست یا در حالتی بعد از حالتی نشاید که در يك حالت بود که اجماع امتست که دو امام در يك حالت در يك دیار روا نباشد و اگر در دو زمان فرمود هم روا نباشد زیرا که اتفاقست که ابوبکر خالد را بفرستاد تا مالك بن نویره و بنی حنیفه را بکشت و مال و زن و فرزند ایشان بیاورد و عمر منکر آن بود و ابوبکر را گفت زن و فرزند ایشان را بموضع خود فرست و مال ایشان رد کن ابوبکر قبول نکرد و چون امارت بعمر رسید زن و فرزند ایشان را که ابوبکر قسمت کرده بود از صحابه باز استد و ایشان را بمقام خود فرستاد و ابوبکر در میان مهاجر و انصار در قسمت تسویه می کرد و عمر بعضی را بر بعضی تفضیل می نهاد و ابوبکر دیوان عطیه نهاد و عمر نهاد و ابوبکر خراج بر زمین ها نهاد و عمر بنهاد و ابوبکر چون از دنیا می رفت عمر را نصب کرد و عمر شوری کرد میان شش کس و امثال این احوال متضادات در افعال ایشان بسیارست و اقتدا بمتضادات در يك حال تصوّر ننمید و نشاید که رسول الله اقتدا فرماید بافعال متضاد و نیز این افعال ایشان یا موافق کتاب و سنت بود یا مخالف ، اگر موافق بود نشاید که قرآن و سنت متضاد باشد چنانکه افعال ایشان متضادست و اگر مخالف بود روا نباشد که رسول الله اقتدا فرماید بقومی که افعال ایشان بخلاف قرآن و سنت باشد زیرا که رسول خلاف قرآن و سنت روا داشته باشد چنانکه ایشان خلاف قرآن و سنت کردند .

وجه سوم آنکه خلاف نیست میان اصحاب تواریخ که رسول در حال مرض اسامة بن زید را امیری داد و ابوبکر و عمر و عثمان را باقومی از اصحاب در تحت رایت اسامه کرد و بفرمود تا بشام روند و لشکر گاه اسامه بیک منزلی مدینه بود و

رسول هر ساعت که باخود آمدی گفتی : **إِنْفُذُوا جَيْشَ أُسَامَةَ لَعَنَ اللَّهُ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْ جَيْشِهِ** گفتی لشکر اسامه را گسیل کنید لعنت بر آن کس باد که از لشکر اسامه باز پس ایستد و این حدیث اگر از جای دیگر نتوانی یافت از ملل و نحل شهرستانی طلب کن یا از تاریخ جریر ، و اسامه موقوف ابوبکر و عمر بود که ایشان می گفتند تا نبی بهتر نشود ما نتوانیم از مدینه بیرون رفتن . چون رسول بجنه الاعلی رحیل کرد ابوبکر بامارت نشست چنانکه معروفست و خطی نوشت باسامه و معنی این بود : از خلیفه ابوبکر بن ابی قحافه باسامه بن زید ، بدان که رسول الله درگذشت و خلق مرا اهل این کار دیدند و امارت بمن تفویض کردند و بعد از حکایت گوید ترا معلومست که مرا از عمر گزیر نیست عمر را دستوری ده تا پیش من باشد و تو عزم شام کن چنانکه رسول فرموده اسامه جواب خط نوشت : از اسامه بن زید الی ابوبکر خطی بمن نوشتی که آخر آن اوّلش را نقض می کند اگر تو خلیفه رسولی خلیق را در آن چه اختیار که تورا نصب کنند یا عزل بلکه ایشان را بطاعت باید داشت و اگر خلاّیق تورا اهل این کار دیدند و تورا اختیار کردند پس خلیفه امت باشی نه آن رسول و آنچه گفتی که تورا از عمر گزیر نباشد دستوری می خواهی که وی را پیش تو رها کنم که تورا دستوری داد که تو در مدینه باشی تا تو می خواهی که عمر پیش تو باشد و این قصه درازست و غرض آن بود که درین سخن تأمل کند تا یقین حاصل شود که حدیث **اقتذوا** موضوعست از بهر آنکه رسول اگر این گفته بودی ابوبکر محتاج آن نبود که از اسامه دستوری خواهد تا عمر پیش وی باشد بلکه وی را بفرمودی که تورا بدانجا که رسول فرموده بود باید رفت یا آنجا که ابوبکر مصلحت دیدی و اگر اسامه چیزی گفتی ابوبکر حجت گرفتی بروی بحدیث و گفتی رسول تورا و همه امت را فرموده است که بعد از وی اقتدا کنید بمن و عمر ، و طاعت من بر تو واجبست و من تورا چنین می فرمایم و دستوری خواستن ابوبکر از اسامه دلیلست بر آنکه این حدیث موضوعست و اصلی ندارد و انکار موضوعات بر اهل دین تشنیع نباشد .

حدیث چهارم: آنکه گویند رسول گفت: **مَا صَبَّ اللَّهُ شَيْئًا فِي صَدْرِي مِنْ عِلْمٍ**

إِلَّا وَصَبْتُهُ فِي صَدْرِ أَبِي بَكْرٍ، گویند رسول گفت که هیچ چیز خدای در سینه من نریخت از علم الا که در سینه ابوبکر ریخت. بدان که این حدیث از دو وجه متناقضست: اول آنکه اتفاق افتادست که ابوبکر گفت بر منبر رسول: **أَقِيلُونِي وَكُنْتُ بِخَيْرِكُمْ**، مرا اقاله کنید که من بهترین شما نیستم، این سخن یا راست گفت یا دروغ اگر دروغ گفت کسی که بر منبر رسول در حضور صحابه دروغ گوید امامت را نشاید و اگر راست گفت رسول بزعم شما علم در سینه ابوبکر نهاد و ابوبکر گفت من بهتر از شما نیستم ابوبکر قدر علم نمی دانست زیرا که خدای تعالی می فرماید: **هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ**، اگر چه بلفظ استفهام می گوید معنی این بود که هرگز عالم با جاهل برابر نباشد و رسول می فرماید که خواب عالم عبادتست پس اگر رسول این سخن گفته بود و ابوبکر گوید من بهتر از شما ام این جهل بود بقدر علم و جاه رسول زیرا که چون علم رسول جمله باوی باشد و او از دیگران بهتر نبود رسول را نیز بر دیگران فضل نبود بلکه این معنی بود در رسول زیرا که آنچه خدای تعالی بدو داده بود از علم بکسی دهد که نه از اهل آن باشد که اگر اهل آن بودی قدر علم دانستی و شاعر می گوید:

فَمَنْ مَنَعَ الْجُهَّالَ عِلْمًا أَضَاعَهُ   وَمَنْ مَنَعَ الْمُسْتَوْجِبِينَ فَقَدْ ظَلَمَ

بلکه این معنی بیاری تعالی حاشا هم باز گردد زیرا که کسی را نبیوت و رسالت فرستد که علم را ضایع کند. وجه دوم آنکه اتفاقست که در فضایل ابوبکر جماعتی یاد کرده اند که او در حال نزاع گفت چند چیز نپرسیده ام از رسول کاشکی پرسیده بودمی: اول آنکه معنی کلالة چیست، دوم آنکه معنی آب چیست، سوم آنکه میراث جد چندست، اگر رسول گفته بود که هر چه خدای در سینه من نهاد من در سینه ابوبکر نهادم اگر ابوبکر رسول را صادق دانست درین حدیث سؤال ابوبکر جهل

بود زیرا که اگر رسول می دانستی ابوبکر هم دانستی و سؤال کردن از کسی که معلوم بود که آن نمی داند جهل باشد و اگر ابوبکر را معلوم بود که رسول آن می دانست و بابوبکر نیاموخت پس آنکه حدیث روایت کند که رسول گفت دروغ باشد، سَرّی دیگر آنکه در حالت نزاع ندامت می خورد که چرا از رسول نپرسیدم که جدّ را چه می رسد دلیل بود بر آنکه هر حکم که ابوبکر در امارت خویش می کرد در میراث جدّ عمیا بود نه بر حقیقت، سَرّی دیگر آنکه گویند ابوبکر را شصت و سه سال بود که بمرد و از عرب عرباء بود و ندامت می خورد که معنی کلّاله و آب نپرسیدم پس حکم در کلّاله و آب بعمیا باشد، والعجب که اگر از کودکان کتاب بلاد عجم پرسند که معنی کلّاله چیست در حال بگویند دلیل بر آنکه این حدیث موضوعست. اگر گویند اقیلونی ابوبکر بر طریق تواضع گفت نه از حقیقت چنانکه رسول گفت مـ را فضل منهد بر یونس بن مَتّی گوئیم این حدیث هم موضوعست مثل آنکه از پیش یاد کردیم از بهر آنکه خلاف قرآن و اخبار رسول و اجماع امتست، اَما آنکه خلاف قرآنست خدای تعالی می فرماید: **إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ** و یونس از عالمیانست، آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران از یونس بهتر باشند، و نیز می گوید: **تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ** چون خدای تعالی وی را تفضیل نهاد شاید که رسول گوید مرا بر یونس تفضیل منهد. اَما آنکه خلاف اخبارست رسول می گوید من سیّد فرزندان آدمم نه بفخر می گویم و می فرماید که آدم و هر که زیر آدمست روز قیامت در تحت لوای من باشند و من بدان فخر نمی آورم و می فرماید که اگر موسی بن عمران زنده بودی وی را تبع من بایستی بودن و خدای تعالی می فرماید که موسی را برگزیدم بر عالمیان و موسی بهتر از یونس و رسول بهتر از موسی و جمله انبیا چگونه گوید مرا بر یونس فضیلت منهد اَما آنکه خلاف اجماعست اتفاقست که رسل از انبیا بهتر و اصحاب شرایع بهتر از رسل که نه اصحاب شرایع بودند و اولواالعزم بهتر از جمله خلائق، و اولواالعزم پنج

بودند : نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و محمد ، و محمد باجماع امت بهتر از جمله انبیاء و رسل ، پس درست شد که این حدیث موضوعست و دروغ .

بدان که اکثر موضوعات در زمان بنی امیه وضع کردند چون معاویه بفرمود بعمل تاهر کجا که شیعه امیر المؤمنین علی بن ابی طالب با کسی که فضایل اهل البیت گوید یا روایت کند او را بکشند و عمالش بدان قیام نمودند آنگاه جماعتی را زر می دادند تا وضع احادیث می کردند در حق بنی امیه و مناقبی که رسول در حق ایشان گفته بود و مناقب اهل البیت بدل می کردند و چون آن بسیار شد بفرمود تا مناقب شیوخ ابوبکر و عمر و عثمان چندی وضع کردند و آنها را بنوشتند و بشهرها فرستادند و عمال را بفرمود تا معلمان را زر می دادند و ایشان را بفرمود تا لوح کودکان از روی قرآن می نوشتند و احادیث دروغ تعلیم می دادند چون کودک بزرگ می شد می گفت : اخبرنی استاذی عن ابی هریره یا انس یا عمرو یا معاویه یا از هر صحابی که می خواست ، و نود و سه سال که ملک بنی امیه بود بدین طریق روایت موضوعات می کردند و در دنیا پراکنده کردند و املامی کردند و می خواندند . چون دور بینی العباس رسید اصحاب بیشتر میان موضوعات متقدمان و غیر متقدمان فرق نتوانستند کردن الا اندک پس اعتماد بر قول متقدمان کردند و آنها را جمله صحیح نام کردند امثال این حدیثها که از پیش یاد کردیم و نیز ایشان را علم باصول دین و تفسیر نبود بظاهر برقتند و گفتند تأویل حرام بود و جز خدا کس نداند لاجرم قومی را در ضلالت افکندند چنانکه رفع آن بر علماء متعذرست .

حدیث پنجم : گویند رسول گفت : مَا تَقَعْنِي مَالٌ مِثْلُ مَالِ أَبِي بَكْرٍ ، یعنی

هیچ مال مرا چنان سود نداشت که مال ابوبکر دختر بزنی بمن داد و چهل هزار دینار بر من نفقه کرد . بدان که درین کلمه بك سخن راستست و باقی دروغست ، اما آنچه راستست شك نیست که عایشه زن رسول بود و باقی دروغست از بهر آنکه کسی که چهل هزار دینار خراجی بر کسی صرف کند وقت و موضع آن بر مردم خافی نباشد و وطن رسول مکه بود یا مدینه در کدام جای این مال بر رسول صرف کرد ، اگر گویند

در مکه پیش از هجرت از دو حال بیرون نبود یا پیش از اسلام بود یا بعد از اسلام، پیش از اسلام محال بود که او مال بر رسول صرف کرده باشد و رسول در آن حین عیال ابوطالب بود و ابوطالب رئیس و حاکم بود و اگر بعد از اسلام بود خلاف نیست نزد اهل سیر و تواریخ که در سنه خمس و عشرین از عمرش خدیجه را زن کرد و خدیجه را مال عظیم بود، چنین گویند که در مطبخ خدیجه چهل هاون زرین بود و چون رسول را چهل سال تمام شد وحی برو آمد و ابوبکر در سال چهل و ششم از عمر رسول ایمان آورد دلیل بر اینست که رسول الله فرمود که ملائکه شش سال و بروایتی هفت سال بر من و علی صلوات می فرستادند گفتند یا رسول الله سبب چه بود گفت شش سال از مردان جز علی بامن نماز نکرد، پس از اسلام ابوبکر هفت سال مقام رسول در مکه بود و رسول هیچ لشکر بجائی نفرستاد که محتاج مال بود و یاران بسیار داشت و آن قدر که ایمان آورده بودند جعفر طیار را بریشان امیر کرد و ایشان را بحبشه فرستاد و باتفاق اصحاب تواریخ خدیجه و ابوطالب هر دو زنده بودند تا اول سال هجرت و میان مرگ ابوطالب و خدیجه قومی گویند سه روز بود و قومی گویند سی و سه روز، اول خدیجه از دنیا برفت پس ابوطالب متوفی شد رسول را آنکه از مکه هجرت بایست کردن و دلیل بر صحت این قول خبر رسولست که گفت در عمر من سالی سخت تر از آن نگذشت گفتند از بهر چه یا رسول الله گفت از بهر آنکه خدیجه وفات یافت و بعد از خدیجه ابوطالب متوفی شد و بعد از موت ابوطالب مرا از وطن رحلت می بایست کرد و چون خدیجه از دنیا برفت مال خدیجه از آن رسول بود و فرزندان او، محتاج مال ابوبکر نبود و اگر محتاج بودی ابوبکر را مالی نبود که بروی صرف کردی، و نزد اصحاب تواریخ مشهورست که ابوقحافه مزدور عبدالله بن جدعان بود که او را بمزد گرفته بود هر روز بچهار دانگ درهمی و بدان طعام که در جفنها باقی ماند بدادی، عبدالله جدعان منعم بود هر روز طعام بسیار بساختی و ابو قحافه را بر بام خانه فرستادی و منادی می کردی تا خلق بیایند و طعام بخورند چون طعام خورده بودند و باز گشتندی ابوقحافه از طعام که در کاسه ها بمانده بودی برگرفتی

و آن چهار دانگ درم بستدی و بخانه خود بردی تا عیالان او بخوردندی پس اگر ابوبکر را چندان مال بود که چهار هزار دینار سرخ بخرچ رسول کردی پدر را نکذاشتی که طعام درین کاسه های عبدالله جدعان او بخانه بردی از بهر عیال فکیف که عرب از اهل حمیت و انفه بودند و امیر المؤمنین علی ابن معنی در مفاخرت خود در قصه دراز یاد کرده است تا آنجا که گوید: پدر من ابو طالب بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف از سادات قریش بود و کرماء ایشان، نه چنانکه مزدور عبدالله بن جدعان بود که منادی بر طعام وی می کردندی با جرت هر روز بچهار دانگ درمی و آنچه درین جفنها بماندی، و بدین ابو قحافه را می خواهد، و شاعر گوید در حق ابن جدعان:

لَهُ دَاعٍ بِمَكَّةَ مُشْمَعِلٍ   وَ آخِرُ فَوْقَ دَارَتِهِ يُنَادِي
إِلَى رُدْجٍ مِنَ الشَّيْزِيِّ مَلَاءٍ   لُبَابَ الْبِرِّ يَلْبُكُ بِالشَّهَادِ

و قومی گویند ابوبکر مطبخی بود و ابو قحافه منادی کن چنانکه یاد کردیم چون حال ابوبکر چنین باشد مال از کجا آورد که چهار هزار دینار خراجی بر رسول صرف کند این معنی هیچ عاقل قبول کند پس باطل شد که ابو بکر در مکه چیزی صرف کرد، اگر گویند در مدینه بود که آنجا صرف کرد اصحاب سیر و تواریخ و احادیث دانند ابوبکر بمدینه رسید و جمله صحابه محتاج معاونت انصار بودند بمال و مسکن و چون رسول را فتوح و غنائم حاصل شد رسول از مالها غنائم بدیشان می داد و اگر چه رسول داشت بمردم می داد و فقر او اختیاری بود نه اضطراری، ایشان همه وقت روایت کنند از شیوخ خود که رسول در احیان طلب طعام کردی ابو بکر و عمر و دیگر مهاجرین گفتندی که سه روز است که طعام بشکم ما نرسیده است، هر آنکس که سه روز طعام نیابد چگونه چهار هزار دینار خراجی بر کسی تواند صرف کردن، اما وقاحت این قوم بیش از آنست که ترك خرافات و محالات چنین کنند، و نیز اتفاقست متقدمان را و اصحاب حدیث را که چون آیت: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فرود آمد جمله مهاجر و

انصار نشسته بودند و هیچ کس با رسول سخن نگفت تا امیرالمؤمنین علی بک دینار بداد و دوازده درهم بستد و هر بار که با رسول سخن گفت درمی بصدقه داد و سخن گفت تا آیت ، **وَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ** نازل شد و آیه اوّل را منسوخ کرد و آیه اوّل آیه ایست که از ائمت جز امیرالمؤمنین علی بدان کار نکرد و از امیرالمؤمنین علی روایت کردند مخالف و مؤالف که گفت بخدای که هیچ کس پیش از من بدین آیت کار نکرد .

بدان که ابوبکر در حال آنجا حاضر بود اگر بردرمی قادر بود و با رسول سخن نگفت تا درمی بصدقه نباید دادن ، هر که را بخل بدین غایت باشد که با رسول سخن نگوید تا درمی وی را بصدقه نباید دادن چگونه هزار دینار خراجی خرج رسول کند و اگر سخن از بهر آن با رسول نکفت که بردرمی قادر نبود هر که بردرمی قادر نبود چهل هزار دینار خراجی چگونه صرف تواند کرد .

حدیث ششم : گویند رسول گفت که ابوبکر و عمر سیّدان کهول اهل بهشتند ، و هم ایشان روایت کنند که رسول گفت که اهل بهشت در بهشت روند امرد و موی بریشان نباشد و چون در بهشت امرد باشند و مکهل نباشند ایشان سیّدان که باشند و نیز اگر این دروغ خود راست باشد لازم شود که ابوبکر و عمر سیّدان کهلان باشند نه آن جوانان و پیران و امردان زیرا که اگر امام جمله خلائق بودند سیّدان جمله بودندی ، اگر گویند امامان کهول بودند فساد مذهب خود ظاهر کرده باشند زیرا که اقرار بود بدانکه ایشان نه امامان بودند ، و اگر گویند امام جمله خلائق بودند گوئیم سیّد در کلام عرب رئیس بود و در ریاست هیچ به از امامت نیست و اگر ایشان امامان کهول و غیر کهول بودندی رئیسان جمله بودندی و چون رئیسان جمله باشند نه تنها سیّدان کهول بهشت باشند و نیز چون ایشان سیّد جمله خلائق باشند و رسول گوید سیّدان کهول اهل جنتند در حق ایشان نقصان کرده باشد و جایز نبود که رسول نقصان کسی کند در چیزی که اشرف منازل ایشان باشد و نیز لازم شود که در حق امامان خود و صحابه کبار ناسزا گفته باشند زیرا که بهشتی که در آن کهول باشد

دنیاست چنانکه رسول فرمود: **الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ**، و این معنی در حق ایشان جایز نبود پس درست شد که این حدیث موضوعست.

حدیث هفتم: گویند رسول گفت دیدم بر ساق عرش نوشته که: **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولَ اللَّهِ وَأَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ وَعُمَرُ الْفَارُوقُ وَعُثْمَانُ ذُو النُّورَيْنِ**، سبحان الله زهی جسارت بدین عظیمی که دروغهای بدین زشتی بر خدا و رسول بندند که خدا نام خود و نام پاك معصوم خود که از صغایر و کبایر منزّه باشد بر ساق عرش نویسد و نام کسی را بر آن قرین گرداند که چهل سال بت را سجده کرده و بنعمت های باری تعالی کافر شده باشد و خدا می گوید که: **إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ**، نام ایشان بر ساق عرش نویسد پس اگر یکی را سیصد سال عمر باشد و دویست سال بت پرستد و صد سال مسلمان شود و عبادت کند باید که نام او بر بالای عرش نویسند از بهر آنکه اگر موجب این منزلت کفرست او دویست سال مشرک بود و ایشان چهل سال و اگر موجبش ایمانست او صد سال مؤمن بود و ایشان بیست سال و هر که روا دارد که دروغ بر خدا و رسول بندد ازین زیاده هم تواند گفت، **اعاذنا الله من الخذلان**.

حدیث هشتم: گویند رسول گفت که اگر در روز بدر عذاب فرود آمدی رسول و اهل بیت و صحابه جمله **هلاک** شدند **الا عمر**، و مشهور و معروفست که عمر چند جا در چند مسئله خطا کرد و امیر المؤمنین علی او را باصلاح آورد و عمر بارها گفت **لولا علی لهلك عمر**، یعنی اگر علی نبود عمر **هلاک** شدی، و العجب که عمر را نزد خدا این منزات باشد که رسول **هلاک** شود و او نجات یابد پس بایستی که عمر را بر سالت فرستادی، اما زندیقی که این معنی روا دارد از قرآن و ایمان با او سخن گفتن بی فایده باشد و ما آیه قرآن و حدیث از برای آن یاد می کنیم تا دیگران را معلوم شود که واضع این حدیث ایمان بخدا و رسول نداشته. در قرآن می فرماید:

مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ، گفت
 که خدای ایشان را عذاب نکند تا تو در میان ایشان باشی و عقاب نکند مادام که
 استغفار کنند ، اما سنت ، رسول می فرماید که : **النُّجُومُ أَمَانٌ لِأَهْلِ السَّمَاءِ وَأَهْلُ**
بَيْتِي أَمَانٌ لِأَهْلِ الْأَرْضِ فَإِذَا ذَهَبَ النُّجُومُ ذَهَبَ أَهْلُ السَّمَاءِ وَإِذَا ذَهَبَ أَهْلُ
بَيْتِي ذَهَبَ أَهْلُ الْأَرْضِ ، یعنی ستارگان امان اهل آسمانند و اهل بیت من امان
 اهل زمین ، چون ستارگان نمانند اهل آسمان نمانند و چون اهل بیت من نمانند اهل
 زمین نمانند . چون اهل بیت که امان اهل زمینند بارسول هلاک شدندی عمر چگونه
 نجات یافتی ، و العجب که اگر ایشان را باهل بیت پیغمبر و فضیلت ایشان ایمان
 نبود آخر باعتقاد ایشان ابو بکر از عمر فاضلترست و عمر در حق معاذ گوید :
لَوْلَا مُعَاذٌ لَهْلَكَ عُمَرُ ، پس چگونه روا باشد که ابو بکر و معاذ هر دو هلاک شوند و
 عمر نجات یابد . اما اجماع امت ، خلاف نیست که رسول مهتر و بهتر همه انبیاء
 است و می فرماید علی را **لَحْمُكَ لَحْمِي وَدَمُكَ دَمِي** ، گوشت تو گوشت من و
 خون تو خون من ، و می گوید که : **فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّي** یعنی فاطمه پاره از منست و
 می گوید که امام حسن و امام حسین جگر کوشکان منند . پس چگونه خیر الانبیاء و
 خیر الاوصیاء و خیر النساء که بهترین خلقند همه هلاک شوند و عمر نجات یابد ، و
 درین حدیث اثبات قول بعضی از صوفیان کردند که ایشان گویند اولیاء بهتر از انبیاء
 و رسلند و عمر را از اولیاء دانند ، پس ازین جهت او را تفضیل نهادند . بدان که
 اینجا هم کور شدند و هم لال و از نقض احتراز نکردند از بهر آنکه ابوبکر پیش ایشان
 فاضلتر از عمرست پس چگونه ولی فاضل را هلاک کنند و مفضول را نجات دهند .

حدیث نهم : گویند رسول گفت هرگز وحی تأخیر نکرد از آمدن بمن الا
 پنداشتم که آن را بعمر فرستادید . بدان که اگر جمله اعدای دین خواهند که در دین
 تخییط و فساد کنند چنانکه بنی امیه کردند هرگز ایشان را مبسر نشدی ، اگر این

حدیث درست باشد لازم آید که رسول ردّ قرآن کرده باشد زیرا که خدا می فرماید که :
وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ . چگونه روا باشد که کسی را که میثاق رسالت از تو
گرفته باشد معزول کند و آن را که میثاق ازو نگرفته باشد رسالت فرستد و اگر روا
باشد که کسی را که بیشتر عمر سجده بت کرده باشد بر رسالت فرستد روا بود که انبیاء
متقدم هر يك سجده بت کرده باشند آنکاه ایشان را بر رسالت فرستند سیم آنکه لازم آید
که رسول بر رسالت خود در شك بوده باشد هم درین آیه که : لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ
زیرا که هیچ شب برو نگذشت که وحی نیامد الا که او را در خاطر چنان بود که فردا
وحی بعمر آید پس دمبدم منتظر عزل خود باشد و این نشانه جاهلست و جاهل رسالت
را نشاید و خدا می فرماید که : وَلَقَدْ أَخْتَرْنَا هُمْ عَلَى عِلْمٍ عَالَمِينَ ، و هر که
برگزینند و بر رسالت فرستند کسی را که عزل باید کرد صانعی را نشاید و نه حکیم باشد ،
تعالی الله عما يقول الظالمون ، هر که را این اعتقاد باشد کافر مطلق باشد .

حدیث دهم : گویند رسول فرمود که اگر مرا بر رسالت نفرستادندی عمر را
بر رسالت فرستادندی ، بدان که آنچه در حدیث نهم گفتیم درین حدیث نیز لازم می شود
و زیاده بر این آنکه خدا می فرماید که : وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ ، یعنی
نفرستادم تو را الا که رحمت عالمیان باشی ، اگر این حدیث راستست این آیه دروغست
زیرا که عمر از جمله عالمیانست چون بر رسالت محمد رسالت عمر فوت شده باشد رسول
نه رحمت عمر باشد بلکه زحمت او بود چه بوجود وی عمر از منصب رسالت محروم
گردید و لازم شود که عمر رسول را دوست نداشته باشد از بهر آنکه عمر روزی قاتل
برادر خود زید بن خطاب را گفت که من هرگز تو را دوست ندارم ، گفت مرا از عطا
منع کنی گفت نه ، قاتل زید گفت پس هیچ باک نیست . جایی که قاتل برادرش را
که در کفر کشت دشمن دارد لازم آید که از رسول هرگز راضی نباشد چه اگر وجود
وی نبود عمر مرسل بودی و باوجود رسول عمر از منصب رسالت محروم شده باشد

و شیعه عمر خواستند که از بهر او منقبتی وضع کنند از جهل این مسئله وضع کردند، عظیم نیکو گفته اند که : دشمن دانا به از نادان دوست .

حدیث یازدهم : گویند رسول گفت که شیطان از سایه عمر می گریزد . بدان که اول چیزی که بریشان لازم آید تکذیب قرآنست از بهر آنکه عمر در اکثر عمر خود بت را سجده می کرد و خدا می فرماید : **وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ** ، و گفت : **يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا** ، و امثال این در قرآن بسیارست ، و العجب که ایشان گویند که شیطان جمله انبیا را از راه افکند و کفر در نماز بر زبان رسول انداخت و ترسید و از سایه عمر گریخت ، زهی وقاحت و بیشرمی ، دیگر آنکه اتفاق مفسرین و محدثین و مؤرخینست که روز احد جمله صحابه گریختند الا علی و عباس و ابو سفیان بن حارث و ایمن بن ام ایمن ، و باقی اصحاب چون ابوبکر و عمر و غیرهما بهزیمت رفتند ، و خدا در قرآن می فرماید که : **إِنَّ الدِّينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا** ، یعنی آن روز که کفره و مسلمین بهم رسیدند کسانی که بهزیمت رفتند شیطان ایشان را از راه افکند ، چرا شیطان از عمر نگریخت مگر آن روز سایه خود را در مدینه گذاشته بود ، و شیعه عمر روایت کنند که عمر گفت که من در روز هزیمت در کوه می دویدم مانند بز کوهی و عبارت عمر اینست که : **أَعْدُو فِي الْجَبَلِ مِثْلَ آرَوَى** .

حدیث دوازدهم : گویند رسول گفت که : **الْحَقُّ يَنْطِقُ عَلَى لِسَانِ عُمَرَ** ، یعنی حق سخن گوید بر زبان عمر ، و هم ایشان روایت کنند که عمر گفت هرگز من در دین چنان بشك نیفتادم که در روز حدیبیه چون رسول با اهل مکه خواست صلح کند عمر تند شد و از خشم رسول را گفت این آنست که ما را بدخول مکه وعده دادی ، و درین روز قرآن می خواند که رسول گفته بود جبرئیل وحی داد که : **لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ** ، چون رسول الله سخن عمر

بشنید گفت نگفتم که امسال بمکه رویم و چون سال دیگر فتح مکه کرد بدر سقابه حاج بایستاد و گفت عمر کجاست او را بخواندند، رسول الله فرمود که در مسجد حرام درآمدیم یانه، عمر چون اثر خشم رسول دریافت گفت پناه می گیرم بخدا از خشم خدا و رسول او، و غرض واضح این حدیث آن بوده است که ازین روایت تکذیب رسول اثبات کند، و همچنین ایشان روایت کنند که عمر روزی بر منبر گفت که هر که مهر زن بیش از چهار صد درهم کند او را ادب کنم، پیرزنی برخاست و این آیه برو خواند: **وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا**، یعنی اگر زن را راها خواهی کرد یا دیگری خواهی خواست اگر قنطاری بدو داده باشی باز نستانی و تو می گوئی که اگر زیاده از چهار صد درهم کنید من شمارا ادب کنم عمر گفت: **كُلُّكُمْ أَفْقُهُ مِنْ عُمْرٍ حَتَّى الْعَجُوزِ**، از جمله حق ها مگر این یکی بود، و نیز شیعه روایت کنند که عمر روزی می گذشت کودکی چند دید که بازی می کردند گفت از آن وقت که از شما مفارقت کرده ام خیر ندیدم، کودکی از آن میان آواز برآورد که ای عمر رسول خدا را دیده و این سخن می گوئی، دیدار رسول دیدن بهترین چیزهاست، عمر مشتی خاك بر گرفت و بردهن خود کرد و گفت همه کس از عمر عاقلترند حتی کودکان، و این از جمله حق ها بود که بر زبان عمر گذشت، اگر این حدیث یعنی حق بر زبان عمر رفتن راستست یعنی قول رسول آنست که عمر بارها گفته است که **لَوْلَا عَلِيٌّ لَهْلَكَ عُمْرُ شَكَّ** نیست که این سخن حقیقت.

حدیث سیزدهم: گویند شیطان در زمان عمر خلق را بفواحش نخواند، اگر این سخن راستست بجهت آنست که شیطان بعد از نصب عمر بفساد دیگر احتیاج نداشت چه فسادى بدتر ازین در عالم نیست و نخواهد بود، و گویند از بهر آن خلق را بعصیان فرمودی که از عمر می ترسید، بدان که اگرچه در همه موضوعات رسوا شدند اما این از آنها که در پیش گذشت زشت ترست بدو وجه: وجه اول آنکه خدا صدویست و

چهار نبی و رسول بخلق فرستاد با صد و چهار کتاب و جمله ایشان خلق را بخدا خوانده و از کفر و عصیان و جور و ظلم نهی کردند و شیطان از بد فرمودن نایستاد و بیشترین امم را بقول ایشان گمراه کرد تا حدی که بعضی را شهید کردند و حضرت زکریا را در میان درخت بدو نیمه کردند و قول خدا و انبیا و رسل مانع نبود و از خدا ترسید و از عمر ترسید، زهی بی حیائی این جماعت. وجه دوم آنکه شك نیست که در زمان عمر خلق بفساد و دزدی و زنا مشغول بودند چنانکه پیشتر، و گرنه عمر از هر چه دره بدست گرفته بود و چون شیطان منضجر باشد دره هیچ فایده نکند، و شیعه عمر روایت کنند که ابو شحمه پسر عمر برزن یهودیه عاشق شد و خمر خورد و با او فساد کرد و عمر او را حد زد و چون نود و نه دره بزد پسرش بمرد و درموت او تازیانه دیگر بزد تا صد تمام شد، و درین حکایت سه مثالست که در حق عمر پیدا کرده اند: اول آنکه شك نیست که پسر بیدر نزدیکتر از احبّا نیست، چون شیطان در فساد کردن از عمر ترسیدی چگونه جانب او فرو گذاشت و پسرش را اضلال کرد، دوم آنکه ابو شحمه را دو حد واجب بود یکی حد خمر دیگر حد زنا، عمر يك حد از دو تعیین کرده داخل بکدیگر ساخت و این جهلست زیرا که حد خمر جدا زنند و نداخلشان روا نباشد، سوم آنکه گویند بعد از مرگ پسر تازیانه دیگر بزد و این نسبت جهلست بعمر زیرا که حدود از تکالیف شرعیست و چون مرگ آمد تکلیف منقطع شد و بعد از رفع تکلیف اقامه حدود جهلست، و وجه دیگر آنکه خدای تعالی می فرماید: **إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ**، چون خمر و زنا از دامهای شیطان بود چگونه شیطان در زمان عمر فساد نکرده باشد.

حدیث چهاردهم: گویند عمر لشکر بنهاوند فرستاده بود امیر ایشان ساریه بود کفار کمین کرده بودند و عمر در مدینه این معنی می دانست و بر منبر آواز داد: **يَا سَارِيَةُ الْجَبَلِ الْجَبَلِ**، ساریه پناه با کوه داد. بدان که اجماع امتست که قوم از مکه نزد رسول آمدند و در مدینه می بودند، هواي مدینه موافق ایشان نبود رنجور

شدند، بفرمود تا پیش اشتران صدقه روند و شیر و بول ایشان بیاشامند، چون بدانجا رفتند و شیر و بول بیاشامیدند رنج زائل شد راعی را بکشتند و شتران برانند و قصد مکه کردند جبرئیل آمد و رسول را خبر داد رسول کس از پی ایشان فرستاد و شتران و ایشان را بیاوردند چنانکه در کتب تواریخ مسطورست و میان ایشان يك روزه راه بود یادوروزه، تاجبرئیل معلوم رسول نکرد وی را معلوم نبود و از مدینه تا نهاوند قریب هفتصد فرسنگ هست عمر بدید و آواز کرد، العجب در این سه معجزه اثبات کردند که رسول را نبود: اول آنکه عمر از مدینه تا نهاوند بدید دوم آنکه از مدینه آواز کرد و آوازش بنهاوند رسید و این هر دو معجزه رسول را نبود در يك روزه راه از مدینه پیش اشتران صدقه و معجزه سیم از آن ساریه که چون آواز عمر بشنید از مدینه دانست که آواز عمرست و او را خاطر نیفتاد که مبادا که این آواز دیو بود که بامن کید می کند، و این معجزه رسول را هم نبود زیرا که چون جبرئیل پیش رسول آمد رسول از او هراسان شد با آنکه او را بچشم سر بدید و ندانست که ملکست یا دیو تا خدیجه گفت چون بیاید مرا خبر کند چنانکه یاد کردیم از پیش چون بیامد خدیجه را خبر کرد وی سر برهنه کرد و جبرئیل ناپدید شد رسول گفت برفت خدیجه گفت ملکست نه دیو، و ساریه آواز عمر از مدینه بشنود و او را در آن شکی نباشد.

حدیث پانزدهم: گویند رسول گفت که اگر ابوبکر را نصب کنید او را قوی

یابید در دین و در نفس خود و بروایتی دیگر او را در دین قوی یابید و در نفس خود ضعیف. بدان که این هر دو روایت متضادند و روایت دوم از بهر آن وضع کردند که خیال ایشان آن بود که هر که در دین قوی بود و در نفس خود ضعیف او فاضل تر از آن خواهد بود که در هر دو قوی باشد، و این ضعیف اما ضعیف قوت بود اما ضعیف رأی و این هر دو در امام نقصان بود و ناقص چگونه در دین قوی باشد، و از وجهی دیگر این حدیث باطل بود زیرا که ایشان روایت کنند که عمر گفت کاشکی من موئی بودمی بر سینه ابوبکر چه هر چند در کارهای خیر کوشیدمی که بر ابوبکر سبق برم چون نظر کردم هیچ کاری نبود که من کردم الا که ابوبکر در آن کار سابق بودی

بر من ، و شك نیست که عمر در نفس قوی بود نه ضعیف پس روا نباشد قوی همه وقت قصد آن کند که سابق بود بر ضعیف و ضعیف بر قوی سابق بود بی آنکه قوی تقصیر کند و دیگر آنکه اگر این حکایت درست بود عیبی در حق عمر اثبات کرده باشند زیرا که می گویند که عمر گفت که همیشه قصد می کردم که سابق باشم بر ابوبکر و نتوانستم دلیل بر آنکه عمر را حسدی بود بر سبق ابوبکر و می خواست که سابق او باشد نه ابوبکر و این ذم باشد نه مدح و دلیل بر آنکه ذم باشد قول رسول : **الْحَسُودُ فِي النَّارِ** یعنی حسود در دوزخ باشد ، و نیز نزد ایشان آنچه ابوبکر می کرد خدا در وی آفرید و چون عمر را حسد بودی بر فعلی که ابوبکر می کرد ممکنست که وی را حسد بودی بر رسول بدانچه خدا وی را یاری داده بود بلکه بر جمله بندگان خدا ،

حدیث شانزدهم: گویند رسول گفت : **عَشْرَةٌ فِي الْجَنَّةِ** ، یعنی ده تن از یاران در بهشتند و این حدیث از ده وجه باطلست : اول آنکه راوی این حدیث سعید بن زید بن نفیل است و او یکی از عشره است و هر که نه معصوم بود هر دعوی که کند او را بیئت باید ، دوم آنکه اکثر مهاجر و انصار خون عثمان حلال داشتند و در خون او شریک بودند و نشاید که مهاجر و انصار خون اهل بهشت را حلال دانند یا بر قتل او رضا دهند ، سیم آنکه ابوبکر در وقت موت تکذیب سعید کرد و باعایشه گفت : **هَلَكْتُ أَبُوكَ هَذَا رَسُولُ اللَّهِ مُعْرِضًا عَنِّي** ، یعنی پدر تو هلاک شد اینک رسول خدا رو از وی گردانیده است ، عایشه این کلمه با عمر برگفت و عمر گفت زنهار این سخن با کسی مگوی که شهادت قوی باشد و در حال نزع هذیان بسیار گویند ، و اهل بهشت در حال نزع احوال بریشان روشن شود و بهشت و نعیم آن بینند و نگویند که هلاک شدیم ، و اگر کسی این دعوی مصدق ندارد که عمر این سخن که مذکور شد گفته است از جهل باشد چه ازین عظیمتر هم گفته است ، در صحیح بخاری آورده اند و در ملل و نحل نیز همین نقل کرده اند که چون پیغمبر بصحابه گفت : **إِثْنُونِي بِدَوَاتٍ وَقِرَاطٍ أَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِي** ، یعنی دوات و قلم بیارید

تا چیزی بفرمایم نوشتن که چون بدان کار کنید هرگز کمراه نشوید عمر گفت :
 دَعِ الرَّجُلَ فَإِنَّهُ هَذَرٌ ، یعنی بگذارید که این مرد یعنی رسول الله بیهوده می گوید ،
 نعوذ بالله ، چهارم عمر نیز در حین موت تکذیب سعید کرد و گفت کاشکی عمر را مادر
 نزاده بودی و کاشکی از دنیا بقوت قناعت کرده بودمی ، و ایشان گویند اولیا از احوال
 آخرت باخبر باشند و در حیوة دنیا ایشان را هیچ راحت نباشد ، و چون جنید و
 شبلی از احوال قیامت باخبر باشند شاید که کسی که رسول گوید او از اهل بهشتست
 در حال تزع ابن سخن گوید که عمر گفت ، پنجم آنکه اگر این حدیث درست بودی
 عثمان در يوم الدار بر صحابه حجت گرفتگی و کفّتی رسول گفته است که من از اهل
 بهستم و اهل بهشت چیزی نکنند که خلاف شریعت باشد پس شما در ضلال باشید که
 مرا می گوئید که خود را از خلافت خلع کنم . ششم طلحه و زبیر و عایشه که باعلی بن
 ابی طالب مصاف کردند و هریک را قصد آن بود که خصم را قهر کنند لازم آید که
 ایشان قتل اهل بهشت روا می داشتند و نزد ایشان فرق نبود میان اهل بهشت و اهل
 دوزخ . هفتم آنکه چون صف برکشیدند روز جمل زبیر از قلب لشکر فرا پیش آمد و
 گفت رسول گفته است که ده کس بامن در بهشت باشند و من از اهل بهستم و تو بامن
 جنگ خواهی کردن ، امیر المؤمنین علی گفت این ده تن کدامند گفت : ابوبکر و
 عمر و عثمان و طلحه و زبیر و سعد و سعید و عبدالرحمن بن عوف و ابوعبیده جراح
 علی بن ابی طالب گفت نه اند زبیر گفت رسول فرموده که ده از صحابه در بهشت
 باشند و هم این نه نام برد ، بار سیم گفت رسول گفته است ده کس از صحابه در بهشت
 باشند علی بن ابی طالب گفت کدامند ، این نوبت امیر المؤمنین علی را در میان
 آورد و هرده بشمرد ، امیر المؤمنین علی گفت گواهی دهم نزد خدای که من از رسول
 شنیدم که تو از اهل دوزخی . هشتم آنکه اتفاقست که عمر گفت بحذیفه : هَلْ ذَكَرْنِي
 رَسُولُ اللَّهِ فِي الْمُنَاقِقِينَ ، گفت رسول مرا در میان منافقان یاد کرد یانه ، اگر عمر
 دانستی که حدیث درستست این سؤال از حذیفه نکردی ، اگر گویند سؤال دلیل نیست

بر بطلان حدیث کوئیم اگر بطلان نکند لازم آید که عمر ندانستی که حدیث عشره درستست، اگر عمر دانستی که حدیث عشره درستست این سؤال از حذیفه نکردی. نهم آنکه ابوبکر در حال آنکه می‌مرد گفت کاشکی فجأة را نسوزانیدی و این از دو حال بیرون نیست یا بحق سوزانید یا بناحق اگر بحق سوزانید شاید که اهل بهشتی در حال نزع ندامت خورد برای آنکه اقامت حدود کرده باشد و ابوبکر نزد ایشان امام بود و اقامت حدود باجماع بر امام واجب بود و اگر فجأة را نه بحق سوزانید هر که انسانی را بناحق بسوزاند نه از اهل بهشت بود و نه امامت را شاید.

دهم آنکه قول ابوبکرست که در حال نزع گفت: کاشکی در سقیفه بنی ساعده بیعت بر عمر کردمی یا بر ابوعبیده و من وزیر بودمی بهتر از اینکه امیر بودم، این از دو حال بیرون نبود یا ابوبکر بهترین خلق بود چنانکه دعوی می‌کنند یا نه اگر بعد از رسول بهترین خلق بود خلافت بروی متعین باشد و شنیدن قول او واجب بود و آن که در حال موت ندامت خورد که چرا بواجب قیام نمودم امامت را نشاید و نه از اهل بهشت بود پس بدین ده حجت درست شد که حدیث عشره مبشره موضوعست.

حدیث هفدهم: گویند رسول گفت در بهشت کوشکی دیدم از زر که مرا بشکفت آورد و هیچ مرا منع نکرد در اندرون رفتن الا غیرت عمر. سبحان الله رسول در بهشت کوشکهای خود و انبیا و رسل و اولیا دید و از هیچیک در عجب بنماند الا از آن عمر پس عمر فاضلتر از انبیا و رسل و اولیا باشد از آنکه شك نیست که هر که بهتر بود درجات او عالی تر و نیکو تر باشد و نیز چون غیرت عمر مانع دخول رسول بود در کوشکهای عمر پس عنایت عمر در حق حور و غلمان و رضوان بیشتر باشد که در حق رسول که بدخول ایشان غیرت نخورد و از دخول رسول غیرت خورد و در بطلان این حدیث حاجت باطناب نیست.

حدیث هجدهم: گویند رسول گفت خدای تعالی عثمان را دو نور داده است. ایشان را کوئیم دو نور کجا داد اگر نوری در دنیا داد و نوری در آخرت عثمان را بر دیگران فضل نباشد زیرا که حق تعالی هر مؤمنی را در دنیا نوری داده است چنانکه

گفت: **أَوْ مَنْ كَانَ مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ**، و گفت: **وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ**، و در باب نور آخرت گفت: **يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ**، و چون ابن جملہ مؤمنان را بود عثمان را فضل نباشد بر دیگری چون او و دیگران مؤمن باشند، اگر گویند رسول خواست که اظهار ایمان عثمان کند گوئیم نزد شما در صحابه بهتر از عثمان بود مثل ابوبکر و عمر و مثل عثمان بودند چرا اظهار ایمان و منزلت ایشان نکرد و عثمان را خاص کرد بذکر نور و این از رسول جایز نبود که یکی را از میان مؤمنان مشرف گرداند و دیگران را فرو گذارد، اگر گویند ابن نوری بود که خدای تعالی بعثمان داد در دنیا و آخرت گوئیم ابوبکر و عمر را ابن نور بود یانه، اگر ایشان را داده بود تخصیص عثمان را فائده نبود و اگر نداده بود پس عثمان فاضلتر از ابوبکر و عمر باشد و این خلاف مذهب شماست.

حدیث نوزدهم: گویند رسول گفت عثمان را اگر دختر سیم داشتمی بتو دادمی و از تو نکر دیدمی، بدان که اگر گویند دو دختر رسول زن عثمان بودند شیعه درین خلاف کنند، قومی گویند دختران هاله بودند خواهر خدیجه و ایشان را مادر و پدر بمرد خدیجه ایشان را بزرگ کرد وی را مادر می خواندند و رسول را پدر، و قومی گویند دختران خدیجه بودند از شوهر اول رسول را پدر می خواندند. اگر گویند خلاف نیست نزد اصحاب سیر و تواریخ که رسول را هشت فرزند بود چه-ار پسر و چه-ار دختر: ابراهیم از ماریه قبطیه بود و هفت از خدیجه سه پسر و چهار دختر یکی را نام رقیه و نام یکی ام کلثوم و هر دو زنان عثمان بودند و انکار این معنی تعسف باشد. گوئیم کسی انکار آن نکند که رسول را هفت فرزند از خدیجه بود و از دختران نام یکی رقیه و دوم ام کلثوم اما گوئیم که دختران هاله هم بدین نام بودند ایشان زنان عثمان بودند. فرقت سیم گویند ایشان دختران رسول بودند اما از دنیا رفتند و عثمان هیچیک از ایشان را ندیده بود، و نیز روا باشد که خدای تعالی رسول

را معلوم کرده بود که ایشان بکر بمیرند و رسول ایشان را باعثمان عقد کرده باشد، و نیز گوئیم در تزویج بارسول شرفی هست، ردّ کردن کسی را رسول و دختر بدو ندادن نقص بود، و اجماع اصحاب حدیث و تواریخ و سیرست که ابوبکر نزد رسول شد و فاطمه را خواست وی را اجابت نکرد و همچنین عمر و این نقص بود بی شک و ابوبکر و عمر بهترند نزد شما، اگر گویند روا باشد که ابوبکر و عمر را اهل فاطمه ندید و عثمان را اهل رقیه و امّ کلثوم یافت گوئیم این باطلست زیرا که ابوبکر و عمر از عثمان بهترند و رقیه و امّ کلثوم دختران رسول و ایشان بزرگتر از فاطمه بودند چگونه کسی که نزد شما فاضلتر خلافت رسول وی را اهل فاطمه که دختر کوچک بود شناسد و عثمان را اهل دو دختران بزرگتر بسال داند و ایشان هر سه از يك مادر و پدر بودند و رکاکت این سخن بر عاقل پوشیده نباشد، اگر گویند ردّ کردن رسول ابوبکر و عمر را از تزویج فاطمه دلیل نبود که عثمان بهتر از ابوبکر و عمر باشد گوئیم همچنینست اگر درست شود که رسول دختران بعثمان داد این معنی دلیل نبود بر شرف عثمان.

حدیث بیستم: گویند ابوبکر روزی پیش رسول آمد و زانوهای رسول برهنه بود نپوشانید و عمر در آمد نپوشانید چون عثمان در آمد زانوها بپوشانید چون بیرون رفتند عایشه گفت این چه حالتست که ابو بکر بیامد زانو ها نپوشانیدی عمر بیامد نپوشانیدی عثمان بیامد نپوشانیدی رسول گفت من از آن کس شرم دارم که خدای تعالی ازو شرم دارد و بروایتی ملائکه ازو شرم دارند.

بدان که این حدیث از سه وجه باطلست: اول آنکه نزد ایشان از ناف تا سر زانو عورتست و هر کس را از اسلام بهره باشد روا دارد که رسول پیش ابوبکر و عمر عورت خود برهنه کرده بود و ایشان روایت کنند که رسول گفت اگر در آب روید یا حمام مثلر در میان بندید و عورت از ملائکه بپوشید و خود کشف عورت کند نزد مردم، وجه دوم آنکه لازم شود که عثمان از ابوبکر و عمر بهتر بود زیرا که خدا و رسول از عثمان شرم دارند و از ابوبکر و عمر ندارند، وجه سیم آنکه خالق خیر و

شر و کفر و ایمان و ظلم و عدل نزد شما خداست بنده را هیچ تأثیر نیست چرا که آن روز که سر عثمان بر مصحف می‌بریدند شرم ازو نداشتند. اما شك نیست که چون حیا نباشد هر چه خواهند گویند.

حدیث بیست و یکم: گویند رسول بغزا می‌رفت که لشکر آن را جیش العسرة

خوانند ر آن غزای تبوک بود و خرج آن لشکر عثمان داده بود. بدان که عدد آن غزای بیست و پنج هزار مرد بودند بر اسب و شتر و باقی پیاده، و اصحاب حدیث از اهل سنت روایت کنند که رسول معاونت می‌خواست و می‌گفت هر که تواند بعضی ضعفارا یاری دهد بحموله. عثمان گفت صد اشتر بدهم اشتران حاضر کرد رسول بار دیگر یاری خواست عثمان صد اشتر دیگر بداد و در روایات بیشتر از دویست اشتر نیافتیم و چون مسلم داریم دویست اشتر را که دویست مرد بر نشینند و غایه ما فی الباب هراشتری دو مرد بر نشینند بیش از چهار صد آدمی نباشد از بیست و پنج هزار جزوی باشند غیر پیادگان پس چگونه گویند که مؤت جیش العسرة جمله عثمان داد، و قومی خواستند که بغزا روند مرکب نداشتند و چون رسول می‌رفت ایشان را قوت نبود می‌گریستند چنانکه خدای تعالی در قرآن گفت: لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا آتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَعَيْنُهُمْ تَقْيِضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَنْ لَا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ، وشك نیست که در آن وقت عثمان توانگر ترین صحابه بود و این قوم را که جگر سوخت یاری نداد چگونه توان گفت که مؤت جیش العسرة عثمان داد.

حدیث بیست و دوم: گویند عثمان زری چند روزی پیش رسول بنهاد رسول گفت

ابن عفان بعد ازین هر چه کند چیزی بروی نباشد، جواب گوئیم از دو حال بیرون نبود یا افعال خیر می‌خواست یا افعال شر، اگر افعال خیر می‌خواست خلاف نیست

که هر مسلمانی که خیر کند او را ثوابی باشد و او را از آنجا رنجی بوی نرسد پس عثمان را در این فضیلت نباشد که بدین معنی همهٔ مسلمانان یکی باشند و اگر آن خواست که عثمان شرّ می کند بروی چیزی نبود این کفر باشد و رسول بروی مباح کند، اگر گویند که رسول را معلوم بود که بعد از آن شرّ از عثمان بوجود نیاید چون این رسول را معلوم بود پس این سخن مستقیم بود گوئیم این باطلست از دو وجه: اوّل آنکه چون رسول را معلوم بود که بعد از آن عثمان هیچ شرّ نخواهد کردن این سخن عبث و بی فائده باشد از بهر آنکه عقلا دانند که هر که شرّ نکند ایمن باشد پس این بعثمان گفتن بی فائده بود، وجه دوم آنکه بر بطلان این دعوی اتفاق اهل سیر و تواریخ است که عثمان چند مصحف بسوزانید و قومی گویند بجوشانید و شست و بعضی گویند یازده و قومی گویند هفت و از عبدالله مسعود مصحف طلب کرد تا بسوزاند بوی نداد وی را چندان بزد که دو استخوان پهلویش بشکست و بدان بمرد و ابوذر را از میان مسلمانان بیرون کرد و ببریده فرستاد بی زن و دختر تا در بریده بمرد و منافقان که رسول ایشان را از مدینه بیرون کرده بود مثل مروان حکم و برادرش و پدرش با مدینه آورد و بفرمود تا معویه، عمار بن یاسر را بر اشتر برهنه نشاند و روز و شب می راندند و نکذاشتند که آسایش یابد چون نزد عثمان رسید گوشت از رانهای وی برفته بود نتوانست رفتن و امثال این بسیارست و اینها در امارت خود کرد و چون بزعم شما رسول را معلوم بود که عثمان بعد از آن شرّی نخواهد کرد این جمله خیر بود و حقّ باشد پس بیرون کردن رسول مروان و پدرش و برادرش را از مدینه خطا بود و عثمان آن را باصلاح آورد، مثل این بر رسول روا داشتن نه عادت اهل ایمان بود.

حدیث بیست و سیم: گویند رسول گفت عمر چراغ اهل بهشتست. بدان که این خبر خلاف قرآنست زیرا که خدای تعالی در قرآن نگفت که جز از رسول سراجی دیگر هست، و نیز اگر عمر سراج اهل بهشت بود از دو حال بیرون نباشد یا بهشت محتاج سراج باشد یا نه اگر محتاج نیست سراجیّت عمر را هیچ فایده نیست

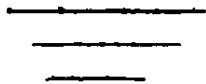
و اگر محتاج سراجست عمر پیش از انبیا و رسل در بهشت شود، اگر پس از انبیا و رسل در بهشت شود ایشان در ظلمات استاده باشند تا سراج که عمرست برسد پس عمر فاضلتر از انبیا و رسل باشد و نشاید که فاضل پس از مفضول بود و مفضول پیش و نیز حکم نباشد که صانع چیزی آفریند و آن را در کتب در زبان انبیا و رسل وصفها کند که عقول از آن متحیر شود آنکه محتاج سراج عمر باشد. اگر گویند بدان نور عمر را می خواهد گوئیم نور عمر بیش از نور انبیا باشد یانه اگر کمتر بود صاحب نور وی نباشد و اگر بیشتر بود از انبیا و رسل فاضلتر باشد و این کفر بود بی خلاف.

حدیث بیست و چهارم: گویند که رسول گفت خدای تعالی نظر کرد باهل بدر گفت هر چه می خواهید بکنید که من شمارا آمرزیدم. بدان که این معنی از دو حال بیرون نبود یا دستوری ایشان در خیر و افعالی نیکو داد یا در شرّ و قبیح، روا نباشد که گوید عمل کنید و هر که بعد از این عمل صالح کند از شما من ازو در گذرانم آنکه از پیش رفته بود این از بهر آن گفته باشد که چون رسول بیدر می رفت بیشتر صحابگان بودند از بهر آنکه اندک بودند پس لازم باشد که همه را بیامرزد باشد بلکه شرط کرده است که چون بعد ازین عمل صالح کنید آن ما تقدّم را بیامرزد و عفو کند. اگر گویند آن می خواهد که شرّی که بعد ازین از شما حاصل شود شما را بدان مؤاخذه نکند این کفر بود از بهر آنکه لازم شود که هر چه در قرآن بزبان رسول بیان کرده است از ظلم و جور و فواحش از زنا و لواط و خمر و زمر و دزدی جمله براهل بدر مباح کرده باشد هر که این حکم کند حکیم نباشد و صانع را نشاید، اگر گویند غرض از این اظهار فضل و منزلت ایشان بود گوئیم باطلست و بر خدای تعالی روا نباشد که اظهار فضل قومی در اباحت فسق و فجور و فواحش کند و اگر اظهار فضل در اباحت فسق و فجور روا بودی لازم شدی که بر انبیا و رسل محرمات و قبیح جمله مباح کردی تا فضل ایشان ازین ظاهر تر بودی.

حدیث بیست و پنجم: گویند رسول گفت خاموش باشید از مساوی اصحاب من، این خبر در موضعی ازین کتاب یاد کردم و از بهر زیادت فایده اینجا یاد کنیم.

بدان که این از دو حال بیرون نبود یا ایشان را مساوی بود یا نه ، اگر گویند ایشان را مساوی نیست پس حدیث باطل بود و رسول را نسبت بجهل کرده باشند و رسول نشاید که چنین سخن گوید ، و اگر گویند مساوی هست حدیث دیگر باطل کرده باشد که :
 أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأَيِّهِمْ اِقْتَدَيْتُمْ اِهْتَدَيْتُمْ ، اصحاب من چون ستارگانند بهر کدام که اقتدا کنید راه یابید ، زیرا که رسول جائز ندارد اقتدا کردن باهل مساوی و نیز مساوی بر کبائر و صفائیر اقتد و تخصیص بصفائیر بدلیل نتوان کرد و چون متناول کبیره باشد و صاحب کبیره فاسق بود شاید که گوید : لَا غَيْبَةَ لِفَاسِقٍ ، فاسق را غیبت نباشد ، آنکه گوید فسق مکنید که تناقض باشد و ایشان را ازین احادیث موضوع بسیارست بدین قدر اختصار نمودن اولیتر تا خواننده را ملالت حاصل نشود .

گویند که روزی ابوهریره بابه غایمی بایادگانی چند بدر خانه عایشه بگذشت ، عایشه بر غره بود گفت : من هو ؟ این کیست ، ابوهریره بر عایشه طعنه زد و گفت او که باشد که بدر خانه من بدین عظمت گذرد ابوهریره بشنید سر بغله باز کشید و گفت ای سنی خاموش باش که سی صد حدیث افترا کردم از رسول و بر پدر تو بستم تا چنین می روم ، عایشه چون بشنید خاموش شد و هیچ جواب نداد .

باب بیست و چهارم

در ذکر بعضی از فضایح بنی امیه
و زندقه ایشان

بدان که احمد بن زید بن احمد الایجی الشَّعَوِی کتابی تصنیف کرده است و آنرا ریاض خوانده و روایت می کند از انس بن مالک از رسول که گفت من روز قیامت هشتاد سال یا هفتاد سال معویه را باز نبینم بعد از آن می آید بر شتری نشسته از مشک اذفر که حشوب آن رحمت خدای بود و قوامش از زبرجد، گویم یا معویه گوید لبیک یا محمد گویم کجا بودی درین هشتاد سال گوید در مرغزاری بودم زیر عرش خدای، خدای تعالی بامن مناجات می کرد و من باوی مناجات می کردم و او مرا سلام می کرد و من او را سلام می کردم و او مرا گفت این عوض آنست که تو را در دنیا دشنام دادند. بنکر که نامردان بی دین چه غلو می کنند در بهتان بر رسول و محبت اعدای خدا و عداوت اهل بیت رسول الله، کسی که هفتاد مصاف با امیر المؤمنین علی کرده باشد و بشومی او هفتاد هزار کس کشته شده باشد بیست هزار از لشکر امیر المؤمنین علی و پنجاه هزار از لشکر معویه و بعد از آن چندین هزار شیعه علی کشته باشد و در جمله دیار اسلام مردم را بست اهل بیت رسول الله امر کرد و آن ناسزا هزار ماه باقی ماند تا زمان ابو مسلم آنکه خدای تعالی مناجات زیر عرش با خاندان خیر الانبیاء و الرسل نکند و با معاویه مناجات کند هشتاد سال و عذر او خواهد هر که ایمان بخدا و رسول ندارد. امثال اینها تواند گفت

بدان که از یاد کردن این حدیث اینجا غرض آن بود که در باب بیست و سیم گفتیم که احادیث دروغ بیشتر در زمان بنی امیه وضع کردند و این حدیث از آنست که در زمان آن ملعون بنهادند و امثال این بسیارست اما ابوسفیان در سال فتح نفاق کرد و گفت لا اله الا الله محمد رسول الله و اگر چه همان بود که پیش از فتح مکه بود.

ارباب تواریخ روایت کنند که چون عثمان بامارت بنشست ابوسفیان پیش وی رفت و او را تهنیت می کرد بامارت پس گفت ای پسر عم امید می دارم که ملت ما باز آید چنانکه دولت ما باز آمد آنکاه گفت : يَا بَنِي أُمَيَّةٍ اخْضَمُوا خَضَمَ الْإِبِلِ نَبْتَةَ الرَّبِيعِ فَإِنَّ اللَّهَ لَا جَنَّةَ وَلَا نَارَ ، یعنی مال بیت المال بخورید چنانکه اشتر گیاه ربیع می خورد بخدای که نه بهشتست و نه دوزخ . چون از پیش عثمان بیرون آمد حسین بن علی می گذشت ابوسفیان کور شده بود گفت تو کیستی گفت حسین بن علی ، گفت دست من گیر و مرا بگورستان بقیع بر ، حسین بن علی دست او بگرفت و بگورستان بقیع برد ، ابوسفیان آواز بلند کرد و گفت : ای استخوانهای پوسیده آنچه شما از بهر آن با ما جنگ می کردید امروز در دست ماست و شمارا ازین سخن استخوانهار یخته شده امام حسین بروی لعنت کرد و او را بگورستان بگذاشت و بامدینه آمد . غرض ابوسفیان آن بود که رسول باقرش جنگ از بهر ملک می کرد نه از بهر آنکه او رسول بود روز دیگر ابوسفیان در مسجد نشسته بود و امیر المؤمنین علی حاضر بود و او نمی دانست مؤذن بانگ نماز می گفت چون باشد ان محمداً رسول الله رسید گفت اینجا کسی هست که ازو احتراز باید کردن گفتند نه ابوسفیان گفت خنک باد محمد را نمی بیند که نام خود کجا بنهاده است ، امیر المؤمنین علی بانگ بروی زد و گفت خسارت باد تورا خدای تعالی نام محمد اینجا نهاده است که : وَ رَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ ، ابوسفیان گفت خسارت آن کس را باد که گفت اینجا کسی نیست که ازو احتراز باید کردن ، پس درست شد که او منافق بود و جمله بنی امیه منافق بودند الا عمر عبدالعزیز ، اما معاویه آنچه در حق وی گفته اند بعضی اینجا یاد کنیم ، عبدالله بن عمرو بن عاص

گوید که پیش رسول نشسته بودم آن حضرت گفت یکی از بن راه می آید که نه ملت من دارد و نه سنت من ناگاه معویه بیامد و بروایتی دیگر گوید من از خانه بیرون آمدم پدرم جامه بر خود راست کرده بود که بنزد رسول آید چون رسول این سخن بگفت من بترسیدم که پدر من باشد نگاه کردم معویه بیامد، روایتی دیگر شریک گوید که عبدالله بن عمرو عاص را در حق پدر خود ظن بوده است و هیچ شک نیست که او پدر خود را به از دیگران می شناخت و عمرو عاص در مفسده زیاده از معویه بوده است. مجاهد روایت کند از عبدالله عمر که رسول گفت که معویه نه بر اسلام می رود. زهری روایت کند از سعید مسیب که نصرانی در پیش معویه رفت، معویه گفت در خود ضعفی می یابم، نصرانی گفت با کی نیست که چشم رسیده است و نزد ما صلیبی هست بر هیچکس نیاویزند که چشم رسیده باشد الا که به شود اگر خواهی تا بیدارم گفت بیار، صلیب بیاورد و معویه در کردن آویخت چون بمرد صلیب در کردن او بود، و در روایت دیگر گویند وادی هست و در آن چاهیست مگر وقتی رسول گفته بود که بر سر آن چاه مروید و نظر دروی مکنید که هر که دروی نظر کند او را لقوه پدید آید و از آن خلاص نیابد و بمیرد معویه بعد از آنکه بیعت بزید از خلق سنده بود الا اندکی، از مکه بدمشق می رفت و آن وادی در راه وی بود بدانجا رسید لشکر فرود آمدند معویه برخاست تنها و بسوی آن چاه رفت و غرضش آن بود که امتحان کند که آنچه رسول فرموده است راستست یا نه چون بر چاه رسید و در آن چاه نظر کرد او را لقوه پدید آمد چیزی بر سر فرو گذاشته بلشکر گاه آمد و بتعجیل برفت بدمشق طبیب نصرانی بیاوردند گفت مداواة لقوه خمرست معویه خمر باز خورد و تعویذ صلیب در کردن آویخت، روزی دیگر طبیب مسلمان در پیش وی رفت چون بیرون آمد باقومی گفت امروز مغویه بخواهد مرد گفتند از چه می دانی گفت از امیر المؤمنین علی شنیدم که گفت چون معویه خواهد مرد خمر در شکم وی بود و صلیب در کردن چون نماز پیشین بود معویه بمرد و این حکایت را بدین نظم و نمط فخر رازی در جامع خوارزم بحضور چندین هزار کس از خواص و عوام می گفت.

ثوبان مولى رسول الله كويد كه رسول روزى اشاره بمعويه كرد و باصحاب گفت اى قوم چون معويه را بر منبر من بينيد سنگ برو اندازيد و او را بكشيد ، بعد از آن گفت اى معويه اگر تو با مسلمانان بظلم جنگ كنى در تابوتى باشى از آتش دوزخ و هزار سال فرياد كنى كه يا حنّان يا منّان هيهات هيهات لما توعدون . و از حسين بن على روايتست كه رسول در هفت موضع لعنت كرده است بر ابوسفیان و معويه . و از ثوبان روايتست كه رسول گفت معويه روز قيامت در صندوق آتشين باشد ابوسعید خدری كويد رسول الله فرمود كه هر كه معويه را بيند كه بر منبر من خطبه مى كند سر وى را بشمشير بزند . حسن بن على گفت نكردند آنچه رسول الله گفت خداى ايشان را خوار كرد . عبدالله بن مسعود گفت از رسول شنيدم كه گفت چون معويه را بر منبر من بينيد او را بكشيد كعب الاخبار گفت بخير بوديم زنى پيش رسول آمد و گفت يا رسول الله ابو سفیان و معويه اشتر من گرفته اند رسول گفت برو و بگوى كه اشتر من باز دهيد زن برفت گفتند نمى دهيم باز بيامد و گفت نمى دهند رسول خشم گرفت و گفت برو و شتر طلب كن ، زن ديگر بار برفت و طلب كرد و شترش آنجا خفته برد و زانو بسته گفتند طلب كرديم اين ساعت يافتيم پس ابوسفیان و معويه نزد رسول آمدند چون رسول را چشم بریشان افتاد فرمود : **اَللّٰهُمَّ الْعَيْنِ التَّائِبِعِ وَالْمَتَّبِعِ** . حسن بصرى گفت رسول فرمود كه دشمنترين خـ لايق روز قيامت بخـ دا بنى امّيه باشند و بنى ثقيف و بنو حنيف . محمد بن لبید روايت كند از بعضى از اصحاب بدر كه رسول نشسته بود و قضيبى در دست داشت ، معويه بيامد رسول گفت وقتى باشد كه معويه طلب امارت كند چـ و ن او را بينيد كه طلب آن مى كند شكم وى بشكافيد و قضيب بر شكم معويه نهاد . عبدالله بن زبير كويد از رسول شنيدم كه گفت فرزندان حـ كم ملعونند . عبدالله بن عمر كويد پيش رسول نشسته بودم و عمرو عاص برفته بود كه جامه بپوشد رسول گفت مردى لعين در آيد اين ساعت ، در حال عمرو عاص درآمد . ابوبحی نخمی كويد نزد حسن و حسين نشسته بودم و مروان حـ كم نشسته بود ، حسن رها نكرد كه حسين سخن كويد مروان گفت شما اهل بيت ملعونيد حسن گفت كه خداى تعالى بر تو لعنت كرده است

بزبان رسول و تو در پشت پدو بودی . هشام بن عمر روایت کند از پدرش که روزی مروان بحسین بن علی گفت اگر نه فاطمه بودی شمارا بچه فخر بودی بر دیگران ، حسین برجست و حلق مروان بگرفت و سخت بیفشرد و دستارش در گردن کرد چون از خود بشد او را رها کرد و روی بقوم کرد و گفت یا قوم سوکنند می دهم شما را که مرا راستگوی دارید در سخنی که راست باشد آیا شما می شناسید در روی زمین دو جوان که ایشان فرزندان رسولند جز از من و برادرم ؟ گفتند نه ، گفت می دانید که رسول هیچ دو جوان را از ما دوست تر داشت گفتند نه ، گفت بخدای که در روی زمین ملعون بن ملعون جز از این و پدرش کسی نیست که دعوی اسلام کند و او عدو خدا و اهل بیت رسول بود و جز از تو و پدرت کسی نیست و علامت صدق قول من آنست که ردا از دوشش بیفتد ، راوی گوید نشسته بودم تا آن وقت که مروان خشم گرفت و ردا از دوشش بیفتاد .

ابراهیم تقریزی روایت از پدرش و او از جدش که ندیم یزید بود که چون یزید بیمار شد بیماری که در آن نزدیک بمرگ بود از درد شکم فریاد می کرد اطباء فرمودند تا پاره ای از پوست پشت مرغ بگرفتند و ریسمان در آن بستند و بدو دادند تا فرو برد آنکه گفتند بیرون کش چون بیرون آوردند کژدم سیاه بر آن بود پر داشت و از شکم او آواز شنیدند که من نفده ام دختر ابلیس خدای تعالی مرا بدو مسلط کرده است تا عذابش می کنم . ثور بن یزید از مکحول روایت کند از امیر المؤمنین علی که رسول الله مرا گفت تو با نا کشین و قاسطین و مارقین حرب کنی و بهر يك که از ایشان بکشی تورا شفاعت صد هزار بدهند از شیعه تو ، امیر المؤمنین علی گفت یا رسول الله نا کشین کدامند گفت طلحه و زبیر و ایشان در مدینه با تو بیعت کنند و بعراق با تو مصاف کنند ، گفت قاسطین کدامند گفت معاویه و اصحاب او ، گفت مارقین کدامند گفت اهل نهر روان و ایشان اصحاب ذوالثدیه باشند و از دین بیرون روند چنانکه تیر از کمان بیرون رود ، ایشان را بکش که در کشتن ایشان شادی اهل زمین باشد و تعجیل عذاب ایشان ذخیرت باشد تورا نزد خدای تعالی روز قیامت .

اصبع بن نباته روایت کند از امیر المؤمنین علی که در روز حرب جمہل بر کشتگان بگذشت چون بطلحه رسید گفت اورا باز نشانید، قوم او را باز نشانند امیر المؤمنین علی گفت بخدای که تو بگوش خود شنیدی و بچشم دیدی و بدل یاد گرفتی اما متابعت شیطان کردی.

شهر داد بن شیرویه دیلمی روایت کند از شیوخ خود از سعید که چون مروان بر منبر شد و خطبه کرد و قوم را بیعت یزید خواند عبدالرحمن بن ابی بکر برخواست و بر درجه منبر بنشست و گفت چشم تو روشن مباد دین چون ملک هر قل خواهد بود، یکی می میرد و دیگری بر جای وی می نشیند، ابو بکر بمرد و فرزندان وی بهتر از آن بودند و با ایشان نداد و بعمر داد و عمر از دنیا می رفت و فرزندان وی بهتر و بیشتر از آن معوبه بودند بدیشان نداد و بشوری انداخت و یزید فاسق و خمارست تو بیعت از بهر وی می طلبی مروان گفت خرف شده عبدالرحمن و مروان خصومت کردند خبر بعایشه رسید بمسجد آمد آن همه خاموش شدند، عایشه گفت یا مروان بخدای که شجره ملعونه در قرآن شمااید، و در روایت دیگر آنست که عبدالرحمن چنین گفت و مروان گفت ای قوم متکلم آنست که خدای تعالی در قرآن می گوید، عبدالرحمن خشم گرفت و گفت یا بنی الزرقاء، بما قرآن متاؤل می کنی برخاست و پای مروان بگرفت و از منبر فرو کشید و گفت مثل تو بر منبر رسول رود؟ گویند غلغل در مسجد افتاد بنو امیه بجوشیدند خبر بعایشه رسید چادر در سر گرفت و بیرون آمد با زنان چند از قریش و در مسجد رفت چون مروان اورا بدید بترسید گفت خدای را بر تو سو کنند می دهم ای مادر مؤمنان که جز از حق نکوئی، گفت واللہ الا حق نکویم، کواهی دهم که رسول تورا و پدر تورا لعنت کرد و تو و او پاره از لعنت رسولید، مروان خاموش شد و هیچ نکفت مردم متفرق شدند. اما ولید بن یزید بن عبد الملك زندیق بود و نواصب اورا امام دانند، روزی از دفتر فال می گرفت این آیت بر آمد که : وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ، مصحف بر جای هدف کرد و تیر بدان می انداخت و گفت :

أَتُوْعِدُ كُلَّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ   وَهَآ أَنَا ذَاكَ جَبَّارٌ عَنِيدٌ

إِذَا لَقِيتَ رَبَّكَ يَوْمَ حَشْرِ   فَقُلْ لِلّٰهِ مَرْفِي الْوَلِيدِ

روز دیگر خمر می خورد جرعه بر مصحف ریخت و این ابیات می گفت :

أَتُوْعِدُنِي الْحِسَابَ وَلَسْتُ أَذْرِي   أَحَقًّا مَا تَقُولُ مِنَ الْحِسَابِ

قُلْ لِلّٰهِ يَمْنَعُنِي طَعَامِي   وَقُلْ لِلّٰهِ يَمْنَعُنِي شَرَابِي

تَلْعَبُ بِالْبَرِيَّةِ هَاشِمِيٌّ   بِلَا وَحْيٍ آتَاهُ وَلَا كِتَابِ

اما یزید هم زندق بود و اعتقادش اعتقاد معویه و ابوسفیان بود و از حسن بصری روایت کنند که او گفت اگر معویه بخدا و رسول ایمان داشتی با امیر المؤمنین علی مصاف نکردی و این ابیات از آن یزید است (۱) :

مَالِي حَدِيثِي وَاعْلَمْنِي حَدِيثًا (؟)   اِلَى اَنِي احب الينا حديثًا (؟)

حَدِيثَ ابِي سَفْيَانَ لِمَا سَمِعَهَا (؟)   اِلَى اَحَدٍ حَتَّى اَقَامَ الْبَوَاكِيَا

وَ اَنْ عَلِيًّا امْرَا مَعَاوِيَه (؟)   فَادْرَكَهُ الْحُلَّ السَّعْدُ مَعَاوِيَا (؟)

وَهَانِي فَعَلَلْنِي عَلَى ذَاكَ خَمْرَةٍ   مَحْرُوهَا الْعَتَبِيُّ كَرَمًا وَشَافِيَا (؟)

إِذَا مَا نَظَرْنَا فِي أُمُورٍ كَثِيرَةٍ   وَجَدْنَا حَلَالًا شُرْبُهُ الْمُتَوَالِيَا

وَ اِنْ مِثْ يَأُمُّ النُّعَيْمِ فَأَنْكِحِي   وَلَا تَأْمِلِي بَعْدَ الْمَمَاتِ تَلَاقِيَا

فَإِنَّ الَّذِي حَدَّثْتَ عَنْ يَوْمٍ بَعَثْنَا   أَحَادِيثُ طَسَمِ تَتْرُكُ الْعَقْلُ وَاهِيَا

عَلَى خُلْفِ عُذْرِ النَّاسِ أَنَّ مُحَمَّدًا (؟)   هُوَ اَرْمَسَابُ الْمَدِينَةِ هَاوِيَا (؟)

بدان که جمله بنی امیه جز عمر عبد العزیز را اعتقاد آن بود که عالم قدیمست و حشر و نشر و قیامت و حساب و بهشت و دوزخ دروغست و انبیاء و رسل اصحاب قرانات و مخاریق بودند و ملک می خواستند و خلق را از بهر ملک سرگردان کردند

چنانکه فلاسفه گویند، و معویه چون می خواست که زهر بحسن بن علی دهد کس فرستاد بقیصر روم و از وی طلب زهر کرد و گفت پاره زهر فرست تا بپسر آن دهم که دعوی نبوت کرد و خلق را در رنج افکند، قیصر جواب داد که او رنجی بمن نرسانیده است و در ملت و دین ما روا نباشد که کسی که رنجی باو نرسانیده باشد قصدا و کنیم معویه بار دیگر تحفه های بسیار از حله ها و غیر آن بدو فرستاد و گفت دفع شر ایشان کردن از خلق از اهمّ مهماتست، قیصر چون حله ها و تحفه ها بدید خوشش آمد پاره زهر بوی فرستاد، معویه آن را بمروان فرستاد بمدینه رسول و او ایسویّه کنیزك عمر را که ماشطه بود بخواند و زهر بدو سپرد و او شیربعبدالله عمر داده بود و امیر المؤمنین علی عبدالله را بقصاص هر میزان کشته بود و این حکایت مشهورست و ایسویّه عداوت علی و فرزندان در دل داشت و او زن حسن بن علی را بفریفت تا آن زهر بحسن داد.

بدان که اصحاب سیر و تواریخ روایت کنند در مناظره که روزی در میان اسحاق بن طلحه و یزید بن معویه رفت پیش معویه، اهل شام حاضر بودند، یزید اسحاق را گفت تو را آن بهتر که آل حرب جمله در بهشت نروند اسحاق گفت آن بهتر که آل هاشم جمله در بهشت نروند یزید ندانست که معنی سخن اسحاق چیست، چون خلق بیرون رفتند معویه یزید را گفت دانی که معنی سخن اسحاق چیست گفت نمی دانم گفت مردم می گویند که معویه از عباس بن عبدالمطلب است نه از ابوسفیان او تو را بدین سرزنش می کرد هرگز باقریش مجادله و مناظره مکن بچیزی که سرزنش بکنند.

بدان که هند مادر معویه فاحشه بود ابوسفیان بتجارت بشام رفته بود سالی و زیادت آنجا بود چون بامگه آمد هند آبتن بود و شکمش بزرگ شده بود ابوسفیان او را بزد گفت يك سال و چهار ماهست تا من از مگه بیرون رفته ام این حمل از آن کیست، هند گفت از آن عباس بعد از آن ابوسفیان چوب چند دیگر بزد بطمع آنکه ولد الزنا سقط شود فائده نبود ابوسفیان هند را دوست می داشت ترکش نمی توانست کرد، بعد از چهار ماه از قوم ابوسفیان معویه در وجود آمد آنکه او را معویه ابوسفیان

خواندند و ایشان روایت کنند که پیش از اسلام عمر بود چون هند نفاق آشکارا کرد مثل ابوسفیان و معویه گفت مسلمان شدم روزی نزد رسول نشسته بود این آیت فرود آمد که : **الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ** ، هند گفت : **وَهَلْ تَزْنِي الْحُرَّةُ** یعنی زن آزاد زنا نکند بر طریق انکار گفت ، عمر گفت : **لَا لَعْمَرِي لَا تَزْنِي الْحُرَّةُ** یعنی نه بجان و سر من که زن آزاد زنا نکند و غرض عمر آن بود که یاد او می داد که چندین سال با او فساد کرده بود ، گویند رسول تبسمی کرد و جمله صحابه را این معنی معلوم بود . **اُمّا امیّه** ، ابو عبیده و جمله اصحاب انساب متفقند که عبد شمس او را بخريد و خواست با او لواطه کند رام نمی شد عبد شمس او را گفت تو را بفرزندی قبول کردم چون من بمیرم مال من جمله تو را باشد امیّه مطیع شد بعد از آن او را امیّه بن عبد شمس خواندند و در عرب قاعده چنان بود که اگر کسی بفرزندی قبول کرده بودی اگر فرزند دیگر بودی شریک بودندی چون چنین بود نسب بنی امیّه حقیقه نه از قریش بود .

در تاریخ قیس بن غیلان در جلد پنجم گوید که ابو سفیان بن صخر بن حرب خمر فروختی حکم بن العاص جلاّف بود و حکم و عقّان دف زدندی در عروسیها عقّان دف می زد و حکم سرود گفتی و خلق بدیشان زنج زدندی و سخریه کردند و ایشان را ماجفین خواندندی و عبدالله بن حنبل چون هجو عثمان گفت در آنجا گوید :

زَعَمَ ابْنُ عَقَّانٍ وَلَيْسَ بِهَازِلٍ   أَنْ الْفُرَاتَ وَمَا يَحُورُ الْمَشْرِقُ
حَرَجَ لَهُ مَنْ شَاءَ أَعْطَى فَضْلَهُ   وَتِلْكَ مَقَالًا تَعَالَى (؟) لَا تَتَصَدَّقُ

انی فعقان الیک سبیلہ (؟)   صفراء والنهر العقاب الازرق (؟)

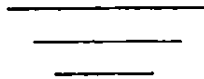
و ورناله دقّاله و یراعه (؟)   جرعی لکیلا سمها ینطق (؟)

و لودتا لوکنت انشی مثله (؟)   فیکون رب قتیاتکم لا تفتق (؟)

و ابوسفیان بن الحرب در حق عثمان گوید :

وَحَبْدًا بَيْتُ ابْنِ جَدَّانِ	يَا حَبْدًا أَرْدَانُ عُفَّانِ
بَيْنَ أَبَارِيقَ وَ رَيْحَانِ	وَحَبْدًا لَيْلَةُ كُتَّانِ
وَالْعَنْبَرُ الْوَرْدُ مَعَ الْبَانِ	يَصُوغُ مِنْهُ الْمِسْكُ فِي مَجْمَرِ
فِي عَيْنِهِ مِنْهَا بِأَلْوَانِ	ثُمَّ نَحَلُّوْنَا كُلُّنَا دَائِبًا

بدان که فضایح بنی امیه بیش از آنست که بیک جلد و دو بآخر رسد و این قدر که اینجا یاد کردیم غرض آن بود که این کتاب از ذکر ایشان خالی نبود و این محقر باعث بود بر طلب سیر و افعال ایشان تا اتفاق این قوم معلوم شود و کس ظن نیک بدیشان نبرد و التفات باقوال شیعه ایشان نکنند که ایشان ماده کفر و ضلالت بودند .

باب بیست و پنجم

در بیان چند مسئله که میان اهل عدل و جبر رفته

بر طریق سؤال و جواب

اعرابی از ابن عباس پرسید که روز قیامت حساب خلق که خواهد کرد گفت
خداى تعالى ، اعرابی گفت نَجُونَا وَرَبُّ الْكَعْبَةِ یعنی نجات یافتیم بخداى كعبه ، ابن
عباس گفت چگونه نجات یافتی اعرابی گفت از بهر آنکه الْكَرِيمُ إِذَا قَدَرَ غَفَرَ
یعنی كَریم چون قدرت یابد بیامرزد ، روز دیگر اعرابی نزد ابن عباس حاضر شد
شخصی می خواند که : وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ یعنی شما بر کنار
کوی بودید از آتش شمارا از آن برهانید ، اعرابی گفت که : وَاللَّهِ مَا أَنْقَذَنَا عَنْهَا وَ
هُوَ أَنْ يُرِيدَ مَا يُلْقِيهَا فِيهَا یعنی بخداى که مارا از آن نرهانید و او خواهد که مارا
در آن اندازد ، ابن عباس گفت : خُذُواهَا مِنْ غَيْرِ فَقِيهِ یعنی این مسئله فرا گیرید از
غیر فقیه و این قول مجبّره است که ایشان گویند که خداى تعالى ذریت آدم را جمع
کرد و بعضی را گفت هَؤُلَاءِ فِي الْجَنَّةِ و لا ابالی یعنی اینها در بهشت باشند و باک نداریم
و گفت : هَؤُلَاءِ فِي النَّارِ و لا ابالی ، و اینان در دوزخ باشند و باک ندارم .

بدان که از مجبّره فرقت حشوی از همه جاهلتر باشند ، وقتی احمد حنبل نزد
هرون الرشید رفت گفت خون بشر مریسی مباحست ، هرون فرمود تا او را صلب
کنند و چون پپای دارش بردند از آن قوم پرسید که این چه حالتست ، حکایت احمد

با او بگفتند بشر گفت مرا نزد هرون برید تا من کلمه باوی بگویم هرچه فرماید شما می‌کنید یکی را پیش هرون فرستادند سخن بشر معلوم وی کردند، هرون گفت اورا حاضر کنید چون بشر پیش هرون آمد گفت بچه سبب خون من مباح کردی هرون گفت احمد فتوی می‌دهد، بشر احمد را گفت چرا بخون من فتوی کردی احمد گفت من دوش ابلیس را بخواب دیدم که بر در بغداد ایستاده بود اورا گفتم در شهر خواهی رفت تا خلق را کمراه کنی گفت کمراهی اهل این شهر را حاجت بمن نیست که درین شهر بشر مریسی است و او بدتر از ابلیس است، گفتم از چه وجه گفت می‌گوید که قرآن مخلوقست، بشر هرون را گفت اگر ابلیس درین وقت بر تو ظاهر شود و گوید خون بشر مباحست تو قبول کنی گفت نه، بشر گفت چون بظاهر ازوی قبول نکنی بخواب احمد حنبل خون من مباح خواهی کردن، هرون خجل شد و بشر را گفت تو در امان خدائی و کس را باتو کاری نیست، و احمد رئیس این قومست که خود را اصحاب سلف خوانند و امام اهل سنت، و این حکایت غزالی از اصحاب شافعی در کتاب مستحیل یاد کرده است.

متکلمی یکی از علمای نصاری را پرسید که چرا می‌گوئید که عیسی پسر خداست، گفت بجهت آنکه هر که را فرزند نباشد عقیم بود و این صفت نقصست و بر خدا روا نیست، پرسید که عیسی را فرزند بود جواب داد که نه، گفت عیسی هم عقیم بود پس لازم آید که ناقص بود، نصرانی منقطع شد.

یکی از احبار یهود امیر المؤمنین علی را گفت شما محمد را دفن نکرده بودید که اختلاف در میان شما افتاد آن حضرت گفت شما چون از یم بیرون آمدید و پای شما همچنان تر بود که بموسی گفتید: اجْعَلْ لَنَا اِلَهاً كَمَا لَهُم اِلَهاً،

شخصی از مجبّره در خانه می‌رفت شخصی را دید که با کنیزك او فساد می‌کرد اورا بگرفت که پیش والی برد مرد گفت از خدای بترس این از قضا و قدر بود و دفع آن نتوانستم کردن، صاحب کنیزك روی او ببوسید و گفت تو را عفو کردم از بهر آنکه سنت میدانی.

زِبادي نزد متوکل بود از عبادۀ پرسید که اگر در خانۀ خود روی و یکی را بازن خود بینی از آن سخن کوئی یا خاموش باشی، عبادۀ گفت این مسئلۀ را جواب نیست اگر گویم راضی شوم دُیوث باشم و اگر گویم راضی نشوم قدری باشم متوکل بخندید.

عبدالله بن حسن پسر خود را گفت که اگر مجبّری تو را ملامت کند بر فعل تو او را چه جواب دهی گفت او را گویم ملامت می کنی مرا بر چیزی که من بدان قادر بودم یا نه اگر قادر نبودم ملامت تو جهل بود و اگر گوید قادر بودی بر ترك آن گویم مذهب تو باطل شد، عبدالله گفت جزای تو خیر باد.

روزی ابوالعتاهیه نزد هرون الرشید انكشت بجنابانید ثمامه را گفت این انكشت که جنابانید، ثمامه گفت آنکه مادر وی زانیه است، گفت مرا قذف گفتی حدّ بر تو واجب شد گفت اگر کوئی تو جنابانیدی مذهب خود ترك کرده باشی و اگر دیگری جنابانید قذف او را کرده باشم نه تو را، هرون بخندید.

زنی عایشه را گفت چه کوئی در حقّ زنی که فرزند خود را بکشد عایشه گفت او در دوزخ باشد زن گفت و آنکه بیست هزار فرزندان خود را بکشد عایشه گفت اغری عَنّی یعنی دور شو از من.

مروان بن حکم را غلامی بود که وکیل مال او بود روزی غلام را گفت مرا ظنّ چنانست که تو با من خیانت می کنی غلام گفت ظنّ بود که خطا باشد تو مرا بحزیدی پشمینه پوشیده بودم و مالک قیراطی نبودم امروز در الوف تصرف می کنم و در جامۀ خز و دیبا می خرامم من با تو خیانت می کنم و تو با معاویه و معاویه با خدا و رسول خیانت می کند.

دو شخص از مجبّره و مشبّه بانصرانی مناظره می کردند که چرا مسلمان نمی شوی، نصرانی مجبّری را گفت این کفر خدای تعالی در من آفریده است و مرا قدرت ایمان نداده است و از من کفر می خواهد، مجبّری گفت بلی، نصرانی گفت پس مناظرۀ تو جهلست، مجبّری منقطع شد پس روی بمشبّه کرد و گفت من گویم

ثالث ثلاثه و تو بر من زیادت کردی و می گوئی رابع رابعه و خامس خامسه تا عاشر عشره اگر آن من کفرست حال تو بهتر از آن بود .

محمد مؤمنی مردی ظریف بود گفت روز قیامت چون نامه بدست من دهند گویم آنچه در آنجا نوشته می دانم اما مرا يك سؤالست آیا این گناهان من باختیار خود کردم یا در من آفریدند و من بر ترك آن قادر بودم ، اگر گویند باختیار خود کردی گویم خدایا بنده ضعیف تو بد کرد و اعتماد بر فضل تو نموده بود اگر بیامرزی تفضل باشد و اگر عقوبت کنی عدل بود و اگر گویند در تو آفرید و قضا کرد و تو بر ترك آن قادر نبودی و ترا بدان عقاب خواهد کرد گویم اهل عرصات بدانید که آن عدل که در دنیا شنیدیم قلیل و کثیر اینجاست .

عدلی جبری را گفت که نهی کرد از زنا ؟ گفت خدا ، باز گفت که آفرید ؟ گفت خدا ، گفت که خواست ؟ گفت خدا ، گفت چگونه نهی کرد پس بیافرید پس عیب کرد پس حد بر آن واجب کرد ، جبری منقطع شد .

جبری دعا می کرد : یا مصلح المفسدین ، عدلی او را گفت چرا چنین گفتی گفت از بهر آنکه صلاح خدا می آفریند و عدلی گفت : یا مفسد الصالحین زیرا که نزد تو فساد او می آفریند ، جبری اندیشه کرد و گفت این لازمست اما قبیحست .

یکی بجبری گفت که در نزد صاحبان عقول مقررست که با اولیا احسان کردن و با اعدا بدی کردن نیکوست و هر که چنین کند حکیم باشد و اگر بضد این سفیه گفت بلی ، عدلی گفت اگر کسی صد سال عبادت بشرایط کرده باشد و دیگری صد سال بت پرستیده شاید که در عابد کفر بیافریند و او را ابداً در دوزخ کند و در کافر ایمان بیافریند و او را ابداً در بهشت کند جبری گفت روا بود ، عدلی گفت پس حال عدو از حال ولی بهتر باشد جبری منقطع شد ،

عدلی جبری را گفت که : اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانْ ضَعِيفًا ، گفت این کید خداست یا کید شیطان گفت کید شیطان گفت پس مذهب تو باطل باشد .

یکی از امامیه جبریی را گفت که مصاف علی علیه السلام با معویه از بهر چیزیست که خدا تقدیر کرده که از آن علی باشد یا از آن معویه، جبری گفت از بهر چیزی که قضا کرده بود که از آن معویه باشد، امامی گفت پس حال معویه بهتر از حال علی باشد که معویه بقضا و قدر راضی بود و علی بقضا و قدر راضی نبود، چون امامت وی را بود علی قطع قضای خدای تعالی کرده باشد جبری منقطع شد.

عدلی جبریی را گفت خدای تعالی موسی و هرون را بفرعون فرستاد و گفت: **فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى**، گفت بلی عدلی گفت ایشان را بدان فرستاد تا خلق خدا را تغییر کنند یا فعل فرعون را، اگر کوئی تغییر خلق خدای تعالی کنند این کفر بود و خدای تعالی می گوید: **لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ**، خلق خدای را نتوانند گردانید و اگر از برای آن فرستاد تا تغییر فعل فرعون کنند پس مذهب تو باطل بود.

عدلی جبریی را گفت خدای تعالی می گوید: **الْشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَ يَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا**، یعنی شیطان وعده می دهد بدرویشی و فرماید بفواحش و خدا وعده می دهد بآمرزش و فضل، گفت بلی عدلی گفت این هر دو از يك ذاتست یا ازدو، جبری منقطع شد.

عدلی جبریی را گفت که نه رسول گفت تا آنی از خداست و شتابکاری از شیطان گفت بلی عدلی گفت اگر هر دو خلق خداست فرق هیچ معنی ندارد و روا نباشد که رسول سخنی گوید بی معنی و بی فایده جبری منقطع شد.

عدلی جبریی را گفت که قدرت قبل از فعل بود یا با فعل گفت با فعل عدلی گفت خدای می گوید: **سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا أَنْخِرَاجَنَا مِنْكُمْ يَهْلِكُونَ أَنْفُسُهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ**، تکذیب ایشان ازدو حال بیرون نیست یا قدرت بود و نرفتند یا اگر قدرت بودی برفتندی و در هر دو حال لازم آید که قدرت قبل از فعل باشد، جبری منقطع شد.

و ائق بیحیی کامل بگذشت یحیی را گفت که من نه امامم گفت بلی گفت اگر وقت نماز بر مردی گذر کنم بر من چه واجب باشد گفت آنکه کوئی برخیز و نماز کن، گفت اگر گوید که پای ندارم او را راستگوی دارم گفت بلی معذور بود، گفت اگر گوید قادر بقیام نیستم زیرا که بقعود مشغولم و مرا قدرت بقیام نیست او را صادق دارم، گفت بلی گفت او را معذور دارم اگر نماز نشسته بکند گفت نه، و ائق گفت در هر دو حال صادقست چرا از یکی معذورست و از دیگری نه یحیی، منقطع شد.

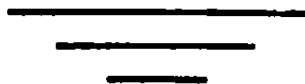
دیگر و ائق گفت توبه چیست؟ گفت ندامت بر فوات وعزم که بامثل آن نکردد، گفت بدان قادر هست؟ یحیی گفت نه، گفت چون بدان قادر نبود توبه از چه بود یحیی منقطع شد.

عدلی بجهیری رسید گفت فرعون بایمان قادر بود؟ گفت نه، گفت موسی دانست که او قادر نیست؟ گفت بلی دانست، گفت اگر فرعون بموسی گفتی بآن که تو مرا می فرمائی قادر هستم بانه موسی چه گفتی؟ گفت موسی گفتی که تو قادر نیستی، گفت اگر فرعون موسی را گفتی چون می دانی که بدان قادر نیستم تو بچه کار آمدی موسی چه گفتی؟ جهیری گفت موسی او را گفتی نمی دانم، عدلی گفت اگر فرعون بموسی گفتی یا موسی فرعون را معلوم کن که بچه کار آمدی که هر که که مرا قدرت باشد بر ایمان من خود باشم اگر خواهم و اگر تو کوئی و اگر نه موسی چه گفتی؟ جهیری منقطع شد.

عدلی گفت با مجبّری همراه بودم تا بدر خانه وی چون پیش در رسید گفتم این در بدین هیئت که هست او را قدرت هست؟ گفت نه گفتم اگر خدای تعالی او را قدرت دهد او قادر باشد که این جامه از من بستاند؟ گفت بلی، گفتم تو بدین حال قادر هستی که جامه من بستانی؟ گفت نه، گفتم اگر خدای تعالی قدرت دهد بتو قادر باشی؟ گفت بلی، گفتم چه فرق بود میان تو و در خانه، مجبّری منقطع شد.

عدلی جهیری را گفت که اگر خواهی که مصحف بسوزانی چنانکه عثمان

سوزانید توانی؟ گفت اگر خدا قدرت براءت دهد بلی، عدلی گفت اگر تو را قدرت دهد بر قتل انبیاء و رسل و خراب کردن کعبه و مساجد چون مسجد رسول و بیت المقدس این همه بکنی و هیچ جای بنگذاری از بیم دوزخ یا از بهر امید بهشت؟ گفت بود که این جمله بکنم و ترك هیچ نتوانم کرد. هر که اعتقاد چنین دارد سخن باوی گفتن از دین بی فایده بود و خرافات ایشان بیش از آنست که ذکر آن توان کرد و ترکش اولیتر.

باب بیست و ششم

در ذکر چند مسئله که بر امامیه تشنیع می زنند

مسئله اول: گویند روافض گویند اگر يك قطره خمر یا منی یا قاع یا خون

حیض یا نفاس یا استحاضه در چاه آب افتد آب آن تمام بر باید کشید و اگر سگی یا خوکی در آن بمیرد چهل دلو بپاید کشید، گویند این تشنیع بر کسی متوجه بود که قیاس و رأی روا دارد و العجب که ابو حنیفه گوید اگر موشی در چاه افتد تمامت آب بر باید کشید، شافعی گوید اگر موشی در چاهی افتد و در آنجا مضمحل شود اگر دو قلّه آب در آن باشد پاك باشد و اگر يك قلّه بیرون آرند و اجزای موش در آن بود پلید بود و اگر دو قلّه آب مستعمل که وضو و غسل کرده باشند در چیزی جمع شود باصح قولین پاك نباشد و اگر دو قلّه آب در حوضی باشد و نجاست در آن افتد و قدر مثل پوست اسب و خر منی از آن بگیرند و نجاست در آن باقی بود آب آن حوض جمله پلید باشد، چون نجاست جامد از آن بیرون بود نجاست مایع مثل بول حیوان با آن آب آمیخته شود چنانکه آب دو قلّه باشد و متغیّر نشده باشد آب پاك و پاك کهننده باشد.

مسئله دوم: گویند روافض مسح سر و پای ببقیّت نداوة وضو کنند و آن آب

مستعمل بود. کوئیم آب مستعمل پا کست باجماع امت الا يك روایت از ابو حنیفه و درین عیب نبود و ابو حنیفه گوید اگر کسی بابرّيق وضو کند و آبی که از ابرّيق فرو ریزد و بول بآن آمیخته شود پیش از آنکه بدست رسد پاك بود از بهر آنکه آب روانست و نزد شافعی چارو پلیدست و گوید چون در حوض دو قلّه آب بود پاك بود و غسل و وضو

بدان توان کرد و درست بود و اگر چه پنج جهت حوض چارو بود نجس، و آب اتصال دارد بانجاست از جهات خمره، و مالک گوید هر نجاست که در آب افتد و تغییر نکند پاك و پاك كننده بود خواه آن آب اندك باشد و خواه بسیار، و ساجی روایت كند از ابوحنیفه كه گفت اگر دست در چاه كنند بنیت وضو آب جمله پلید شود و اگر نه بنیت وضو باشد آب پاك بود و گوید محمد بن حسن گفت اگر جنبی نیت غسل كند و در چاه رود آب جمله پلید شود و غسل درست نباشد و اگر بار دوم و بار سیم در چاه شود همچنین پلید شود و اگر بار چهارم در چاه شود آب پاك شود و غسل درست بود، و ابو یوسف گوید اگر جنبی در چاه رود یا دلو آبی برگیرد و آب فرو برد آب جمله پلید شود و غسل درست نباشد.

مسئله سوم: گویند امامیه گویند چیزها كه نماز تنها در آن روا نباشد مثل تگه و جورب و كلاه اگر چه پلید بود نماز در آن روا دارند، كوئیم ابوحنیفه گوید استنجانها واجب بود اگر استنجان كنند و جامه از پوست سك در پوشند و بر سجاده بایستند از پوست سك و موزه از همان پوست كه دباغت كرده باشند در پای كنند و بر آن مسح كنند و ربعی از هر يك بنجاست خفیفه باشد مثل بول حیوانی كه گوشت آن خورند نمازش درست باشد، شافعی گوید كه اگر خیسکی پر از نجاست سربسته یا جهود یا نصرانی در پشت دارد نماز درست بود و نزد مالک اگر سك زنده در دوش دارد و نماز كند نمازش درست بود.

مسئله چهارم: نزد امامیه اگر کسی تكبیر نماز بست و با یادش آمد كه نیت نمازی ترك كرده بود و نه آخر وقت باشد روا بود كه نیت نماز قضا كند و حاجت باعاده تكبیرة الاحرام نباشد و نزد ابوحنیفه نیت وضو و غسل نه واجب بود و شافعی گوید كه اگر کسی را باجرت بگیرند كه حج كند و حج نكرده باشد و احرام گیرد بنیت آن كس حج از گردن اجیر بیفتد و حج از آنكه احرام از وی گرفته باشد درست نبود، و مالک گوید سخن گفتن در نماز روا بود چون تعلق بمصالح نماز دارد مثل آنكه

امام بمأموم گوید که من سهو کرده ام یا نه یا امام را مأموم گوید که سهو کردی و آوزاعی و اسحق راهویه گویند سخن گفتن در نماز نماز را باطل کند و اگر چه تعلق بنماز ندارد مثل آنکه کوری می رود او را گوید پیش تو چاه نیست برگرد، ابو ثور از اصحاب شافعی گوید که نماز مرد از پس زن درست باشد.

مسئله پنجم : گویند امامیه بآب اندك ما به اشنان یا زعفران آمیخته وضو روا دارند چون آن آب را آب مطلق خوانند و اضافت با چیزی نکنند و ابوحنیفه و اصحاب وی گویند وضو نبید درست بود، چون نبید یا بند تیمم نتوان کردن، و شافعی گوید اگر شیر بآب آمیخته باشد وضو بدان جایز باشد و اگر آرد با خاک آمیخته باشد تیمم بدان توان کرد.

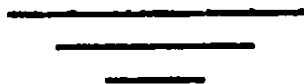
مسئله ششم : گویند امامیه متعه روا دارند و حلال دانند، کوئیم بنص قرآن و احادیث و اجماع ائمت درست شده است و هر که دعوی کند که رسول حرام کرد دلیل بروی بود والعجب که نزد ابوحنیفه اگر کسی خواهر یا دختر برادر یا مادر یا عمه یا خاله را نکاح کند عقد باشد و اگر وطی کند حد بروی نباشد و اگر حریر بر عورت پیچد و یا مادر وطی کند حد بروی نباشد و نزد مالک لواطه با غلام خویش جایزست و نزد شافعی اگر دختری بحرام آورده باشد و بزنی کند روا باشد و اگر خواهر یا دختر برادر و یا دختر خواهر یا خاله یا عمه در ملک وی باشند و ایشان را ملک الیمین وطی کند نزد شافعی و ابوحنیفه حد لازم نشود، و نزد ابوحنیفه و محمد بن حسن اگر زنی کسی را دوست دارد و شوهر طلاق او ندهد زن با دو کس مواضعه کند که زن آن کسست که می خواهد و ارباب مواضعه گواهی دهند قاضی قبول کند و حکم فرماید که زن او نیست و بدین حکم زن زن مدعی باشد ظاهراً و باطناً و اگر چه قاضی و گواهان دانند که آن زن نه زن و نیست و بدین حکم بر شوهر اول حرامست و این مسئله محمد بن شجاع از شاگردان محمد بن حسن روایت کند

و در کتاب حیل آورده است که در شرح طحاوی و گرنخی مسطور است که نزد ابو حنیفه اگر کسی بسفر رفته باشد و در نزد قاضی گواهی دهند که او مرد وزن بعد از عده شوهری کند و ازین شوهر چند فرزند بیارد و بعد از چند سال شوهر اول از سفر باز آید آن فرزندان ازین شخص باشد که از سفر باز آمده باشد و ازو میراث گیرند و از پدر حقیقی خود میراث نگیرند، و هم ابو حنیفه گوید که شخصی از چین و شخصی از اندلس در بغداد بهم رسند و یکی را دختری و دیگری را پسری کوچک باشد دختر بیسر آن شخص دهند و بالغ شود و دختر در اندلس فرزند آرد و یسر در چین باشد و هیچیک از شهر خود بیرون نیامده باشند این فرزند که در اندلس بوجود آمده فرزند آن کس بود که در چینست، و جز از ابو حنیفه و اصحابش هیچکس این نکته نگفته است

مسئله هفتم: گویند نزد امامیه سه طلاق بیک بار واقع نشود و این را تشنیع کنند، کوئیم این نیز تشنیع را شاید زیرا که هر کس گوید که سه طلاق بیک بار واقع شود خلاف قرآن و حدیثست و این جایز نبود، اما آنکه خلاف قرآنست خدای تعالی گفت: **الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَاِمَسَاكِتُ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِیْحٍ بِاِحْسَانٍ**، اما آنکه خلاف سنتست آنست که ابو بکر مر دوئیه اصفهانی در کتاب **مُصَنَّفُ الْغَرِیْبِ** باسناد خود روایت می کند که عبدالله بن عمر زن را سه طلاق داد در حیض و عمر این معنی را بحضرت رسول گفت، آن حضرت فرمودند زن را باز بخانه برد و چون پاك شود اگر خواهد طلاقش دهد و اگر خواهد بنکاحش در آورد و در این دو دلیلست بر آنکه سه طلاق بیک بار واقع نشود و اجماع امتست که هر چه خلاف قرآن و سنتست باطل بود و العجب ابن سُرَیج از شاگردان شافعی گوید اگر يك طلاق دور بگوید بعد از آن هیچ طلاق واقع نشود و اکثر اصحاب شافعی بر این فتوی دهند و معنی دور آنست که بزن گوید که هر گاه من ترا طلاق دهم تو قبل از آن سه طلاق باشی یا بیک طلاق چون این کلمه گفت اگر او را هزار سال عمر باشد و لایزال گوید که زن سه طلاقست

یا من زن را بسه طلاق دادم هرگز طلاق واقع نشود و این مذهب اهل سنت و جماعتست و آن که گوید بیک بار واقع نشود مذهب روافض ، کذب الظالمون و خسر المبتطلون و لا یبعد الله الا من ظلم و قال بما لا یعلم ، اعاذنا الله من الجهل والعمی و وقانا من اتباع الهوی فانته ولیّ ذلك والقادر علی ما هنالك والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی رسوله و خیر خلقه . محمد و وصیه علی بن ابی طالب و آله الطاهرین اجمعین .

— انجام —

فهرست اعلام تاریخی و جغرافیائی

الف

ابن شیب' ۶۱.	آدم' ۱۴، ۲۵، ۲۷، ۷۷، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۳.
ابن شهاب' ۱۰۳.	آذربایجان' ۱۴۴، ۱۴۵، ۲۳۰.
ابن الصّار' ۴۱.	آسید' ۱۳، ۱۸۰، ۱۸۲.
ابن عباس' ۷۷، ۷۹، ۱۰۵، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۵۰.	آصف بن برخیا' ۱۵۴.
۱۵۶، ۱۶۱، ۲۶۱.	ابان بن تغلب' ۱۷۴، ۲۱۷.
ابن عطار' ۱۲۷.	ابراهیم پیغمبر' ۲۵، ۲۷، ۱۱۲، ۱۲۶، ۲۳۰.
ابن عمر' ۷۸.	۲۳۱، ۲۴۵.
ابن عمران' ۵۹.	ابراهیم ادم' ۱۳۵.
ابن عوف (عبدالرحمن)' ۱۹، ۲۱۹، ۲۴۲.	ابراهیم مهاجر' ۷۲.
ابن فورك' ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۲۹.	ابراهیم بن محمد بن علی' ۱۸۰.
۲۷۰.	ابن اخشید' ۵۴.
ابن قتیبه' ۳۱، ۵۲، ۲۲۰.	ابن باب' ۱۶۸.
ابن قیس' ۲۲۰.	ابن بشر' ۱۳۴.
ابن کرام (ابوعیدالله)' ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۸-.	ابن بصری' ۱۲۳.
۷۰.	ابن راوندی' ۵۳، ۶۰، ۱۱۶، ۱۶۳، ۱۷۱.
ابن لیلی' ۹۳.	۲۰۲، ۲۰۸.
ابن مشاط' ۱۱۱.	ابن الزرقاء' ۲۵۶.
ابن ملجم (عبدالرحمن مرادی)' ۲۹.	ابن زرود' ۲۲۰.
۱۶۸.	ابن سرج' ۹۸، ۱۸۹، ۲۷۱.
ابو اسحق بن غالب' ۱۷۴.	ابن سیرین' ۲۱۹.
ابو بردة' ۷۸.	ابن سینا (ابوعلی)' ۶، ۷، ۱۷۵.
ابو البركات علوی' ۶۹، ۷۰.	

ابوبكر صديق خليفة اول، ٢٨-٣٥٣،
 ٩٩، ٦٤، ١٠٤، ١١٧، ١٦٨، ١٧٨، ١٨٢،
 ١٨٦، ١٨٧، ٢٠٨، ٢١٤، ٢١٧، ٢٢٣،
 ٢٢٦، ٢٣٦، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٥٦،
 ابوبكر اسحق كرامى، ٧٠،
 ابوبيهس، ٤٢،
 ابوالثلج، ٢١٤،
 ابو ثوبان، ٦٠،
 ابو ثور، ١٢٥، ٢٧٠،
 ابوالجارود (سرحوب)، ١٨٥،
 ابو جهل، ٣٢،
 ابو حنيفة (امام اعظم نعمان بن ثابت)، ٢٩،
 ٣٤، ٥٩، ٦٠، ٧٥، ٧٦، ٩١، ٩٥، ٩٨،
 ١٠٠، ١٠٤، ١٠٦، ١٢١، ١٢٢، ١٣٨،
 ١٥٧، ١٦٤، ١٧٤، ١٧٥، ١٨٩، ١٩٠،
 ١٩٣، ٢٠٢، ٢٦٨، ٢٧١،
 ابوالثوانيق، ١٩٨، ١٠٣،
 ابوذر غفارى، ٢٤٨، ٧٣، ٥١، ٣١،
 ابورياح مولى ام سلمه، ١٩٥،
 ابوسعيد ابو الخير، ١٥٣،
 ابوسفيان بن حرب، ٢٥٤، ٢٥٢، ١٠٢، ٣٠،
 ٢٦٠، ٢٥٩، ٢٥٧،
 ابوسفيان بن حارث، ٢٣٨،
 ابوسلام، ٧٨،
 ابوشيبه، ٩٤،
 ابوشحمه، ٢٤٠،
 ابوشمر مرجى، ٥٩-٦١،
 ابو عبدالله بن خلال، ١٣٦،
 ابو عبيدة بن جراح، ٢٤٣، ٢٤٤،
 ابو عبيدة صالح، ٢١٩،
 ابو العتاهيه، ١٧٥، ١٧٦، ٢٦٣،
 ابو عثمان صوفى، ١٣٦،
 ابو عمرو قاضى، ١٢٢، ١٢٥،
 ابو قحافه، ٢٣٢، ٢٣٣،
 ابو مسلم خراسانى، ٢٣، ١٠١، ١٧٨، ١٨٠،
 ١٨٤، ٢٥١،
 ابو المهزام، ٧٦،
 ابو هاشم بن عبدالله بن محمد بن الحنفية،
 ١٧٩،
 ابو هريرة، ٤٩، ٧٦، ٧٨، ١٠٢، ١٥٢، ١٤٨،
 ٢٣١، ٢٥٠،
 ابو الهيثم بن تيهان، ٣١،
 ابو يزيد، ١٤١،
 ابو يزيد بن عقيل، ٧٩،
 ابو يوسف، ٩، ٢٦٩،
 ابى بن كعب، ٣٩،
 ٢١٢،
 احمد بن ايوب بن بانوش، ٥١،
 احمد بن حنبل (امام)، ٧٥، ١٩، ٩٨، ١٠٤،
 ١٠، ١٧٤، ١٨٩، ١٩٤، ٢٦١، ٢٦٢،

١٨٢، ١٧٨، ١٦٨، ١١٧، ١٠٤، ٩٩، ٦٤، ٣٥٣-٢٨،
 ١٨٦، ١٨٧، ٢٠٨، ٢١٤، ٢١٧، ٢٢٣،
 ٢٢٦، ٢٣٦، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٥٦،
 ابوبكر اسحق كرامى، ٧٠،
 ابوبيهس، ٤٢،
 ابوالثلج، ٢١٤،
 ابو ثوبان، ٦٠،
 ابو ثور، ١٢٥، ٢٧٠،
 ابوالجارود (سرحوب)، ١٨٥،
 ابو جهل، ٣٢،
 ابو حنيفة (امام اعظم نعمان بن ثابت)، ٢٩،
 ٣٤، ٥٩، ٦٠، ٧٥، ٧٦، ٩١، ٩٥، ٩٨،
 ١٠٠، ١٠٤، ١٠٦، ١٢١، ١٢٢، ١٣٨،
 ١٥٧، ١٦٤، ١٧٤، ١٧٥، ١٨٩، ١٩٠،
 ١٩٣، ٢٠٢، ٢٦٨، ٢٧١،
 ابوالثوانيق، ١٩٨، ١٠٣،
 ابوذر غفارى، ٢٤٨، ٧٣، ٥١، ٣١،
 ابورياح مولى ام سلمه، ١٩٥،
 ابوسعيد ابو الخير، ١٥٣،
 ابوسفيان بن حرب، ٢٥٤، ٢٥٢، ١٠٢، ٣٠،
 ٢٦٠، ٢٥٩، ٢٥٧،
 ابوسفيان بن حارث، ٢٣٨،
 ابوسلام، ٧٨،
 ابوشيبه، ٩٤،

اسماعيل بن حماد بن ابی حنيفه، ۲۲
 اسماعيل بن امام جعفر صادق، ۱۸۲، ۱۸۳،
 اسواری (علی معتزلی)، ۴۹، ۲۰۱،
 اشعری (امام ابوالحسن اسماعیل بن یسار)
 ۹۷، ۱۰۷، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۱،
 ۱۴۹
 اشعری (ابو موسی)، ۴۴-۴۶، ۷۹،
 اصبع بن نباته، ۲۵۶،
 اصطخر، ۱۴، ۱۳۸،
 اصطخری (ابو سعید)، ۹۸،
 اصطخری (ابو عمرو)، ۱۳۸،
 اصفهان، ۷۹، ۹۲، ۹۸، ۱۰۱، ۱۸۰،
 اصم (ابو بکر معتزلی)، ۵۱، ۵۳، ۲۰۲،
 افریقیه، ۹۶،
 افلاطون، ۵، ۶، ۱۰، ۲۷،
 افلاطون القبطی الحلوانی، ۶،
 افلو طرخس، ۹۸،
 ام ایمن، ۲۱۲، ۲۱۸، ۲۳۴،
 الانباری (ابو علی هرون بن عبدالعزیز
 الکاتب)، ۱۲۳،
 اندلس، ۲۷۱،
 انس بن مالک، ۱۰۳، ۲۵۱،
 انکساغورس، ۶،
 انوشیروان، ۱۸،
 اوزاعی، ۹۳، ۱۶۴، ۲۷۰،

احمد بن علویه، ۲۱۸،
 احمد بن قاسم، ۲۱۴،
 احمد بن قرمط، ۱۸۴،
 احمد بن معمر، ۲۱۸،
 احمد بن نصر بازید (ابو علی)، ۱۲۳،
 ار جان، ۹۹،
 ارسطاطاليس، ۲۷، ۶،
 اروند، ۱۵،
 اسامة بن زید، ۲۲۷، ۲۲۸،
 استار، ۲۲، ۲۶،
 اسحق بیغمبر، ۲۵،
 اسحق بن احمد، ۱۷۷،
 اسحق بن راهویه، ۷۵، ۹۴، ۱۰۷، ۱۲۱،
 اسحق بن طلحه، ۲۵۸،
 اسدی (ابو الخطاب)، ۱۲۷، ۱۷۰، ۱۷۱،
 ۱۷۶، ۱۷۷،
 اسرافیل، ۲۱۰،
 اسفراين، ۹۸، ۱۰۹،
 اسفراينی (شیخ ابواسحق)، ۱۱۳، ۱۱۵،
 ۱۲۲، ۱۳۸، ۱۴۲، ۱۵۳، ۱۶۲-۱۶۵،
 اسفندیار، ۱۴،
 اسکافی، ۴۹،
 اسلمی (ابو بریده)، ۳۱،
 اسماء بنت عمیس، ۲۱۴، ۲۱۸، ۲۲۴،
 اسمعيل بیغمبر، ۱۳۶،

بشر مر یسی، ۲۶۲، ۲۶۱	اوشهبنخ (هوشنگ)، ۱۴
بشار بن برد، ۱۶۸	اهواز، ۱۸۲، ۳۹
بصره، ۳۹، ۴۵، ۹۷، ۹۹، ۱۱۳	الایجی (احمد بن زید بن احمد)، ۲۵۱
بصری (ابو الحسین معتزلی)، ۱۱۲، ۵۵	ایسویده، ۲۵۸
بطلمیوس، ۷	ایلاق، ۱۸۵
بغداد، ۹۱، ۱۳۵، ۱۳۶، ۲۶۲، ۲۷۱	ایمن بن ام ایمن، ۲۳۸
بلاذری، ۳۲	ایمن بن خزیم الاسدی، ۴۱
بلعم باعورا، ۷۴	ب و پ
بنداری بن - سین، ۱۳۷	بابک خرم دین، ۱۸۱
بهلول (ابو جعفر)، ۱۲۲	باقلانی (ابوبکر)، ۱۱۳-۱۱۵، ۱۲۰، ۱۲۳
بیان بن سمان، ۱۶۷، ۱۷۹	۲۰۷، ۱۶۴
بیت المقدس، ۲۶۷	بایزید بسطامی، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۴، ۱۶۳
پارس، ۱۳، ۲۶، ۹۴، ۹۹	بتول عذراء لقب فاطمة زهراء، ۱۹۸
پسا (فسا)، ۹۹	بخارا، ۹۲
ت و ث	بخاری صاحب صحیح، ۲۱۵، ۳۱
تاحا (؟)، ۱۵	بخاری (ابو حفص)، ۹۱
تاهرت، ۹۶	بخاری (ابو عصمة عبد الواحد بن زید)، ۹۳
تبوك، ۲۴۷	برقلس، ۶
تبیانی (ابو الخطّاب)، ۱۳۹	برقه، ۲۱۲
ترکستان، ۹۳، ۱۰۷	بروجرد، ۹۸
ترمذ، ۵۶، ۹۴	برهمن هندی، ۲۷
تقار (ابو القاسم عبد الرّحمن بن عبید الله)،	بزازی، ۶۸
۱۵۵	بشر بن معتمر، ۴۹، ۵۰
تومنی (ابو معاذ)، ۶	بشر بن بصیر، ۱۷۷
نیم بن ثعلبه، ۹۴	بشر بن حارث، ۱۲۹

جمشید، ۱۵
 جنید، ۲، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۹، ۲۴۳
 جوبنی (امام ابوالمعالی عبدالملک)، ۱۱۴، ۱۶۳
 جهم بن صفوان، ۲، ۵۶، ۵۹، ۸۵
 چین، ۱۶، ۱۲۸، ۲۷۱
 ح
 حابط (احمد)، ۵۱، ۸۸، ۱۰۴، ۲۰۲
 حارث بن ادريس، ۹۴
 حارث بن الحكم، ۲۲۰
 حامد، ۱۲۴
 حدثنی (فضل)، ۵۱
 حذیفه، ۳۱۳۰
 حریری (ابو محمد)، ۱۲۷
 حسبی، ۲۱۲
 حسن انصاری، ۲۱۷
 حسن بصری، ۴۷، ۵۷، ۱۲۵، ۱۵۷، ۲۵۴
 ۲۵۷
 حسن بن الحكم، ۲۱۸
 حسن بن سمره، ۱۵۳
 حسن بن علی (امام -)، ۴۵، ۹۸، ۱۰۳، ۱۷۱
 ۱۷۸، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۹۵، ۲۱۲، ۲۱۴
 ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۵۸
 حسن بن الحسين، ۹۴
 حسن بن صالح بن حی، ۱۸۷

ثابت بن مرزبان، ۹۴
 ثالیس ملطی، ۹، ۶
 ثامسطیوس، ۶
 ثعلبی، ۱۰۵
 ثقفی (ابراهیم بن محمد)، ۲۱۸
 ثقفی (ابو علی)، ۵۳، ۵۴
 ثمالی (ابو حمزه)، ۱۷۴
 ثمامة الاشرس، ۵۳، ۲۵۳، ۲۰۳، ۲۶۳
 ثوبان مولى رسول الله، ۷۸، ۲۵۴
 ثور بن یزید، ۲۵۵
 ثوری (سفیان)، ۷۵، ۹۴، ۱۰۷، ۱۶۴، ۱۸۸
 ج
 جابر بن عبد الله انصاری، ۳۱
 جاحظ (ابو عمرو عثمان بن بحر)، ۵۲، ۵۳
 ۱۷۱، ۲۰۱
 جالینوس، ۷
 جبائی (ابو علی معتزلی)، ۵۴، ۲۰۶، ۲۰۷
 جریر، ۲۲۸
 جعفر بن مبشر، ۵۰
 جعفر بن المغيرة، ۱۶۱
 جعفر حداد شیرازی، ۱۳۸
 جعفر بن محمد الصادق (امام -)، ۳۵، ۱۷۲
 ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۸، ۱۹۸
 جعفر طیار، ۱۹۸، ۲۲۲
 جمال الدین یزدی، ۱۰۴

خالد بن عبدالله قسری، ۱۷۰
 خالد بن ولید، ۲۲۷-۳۲
 خبیث (?)، ۲۱۲
 خدری (ابو سعید)، ۲۱۲، ۲۱۸، ۲۵۴
 خدیجه، ۲۴۵، ۲۳۲، ۸۳
 خراسان، ۱۹۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۹۳، ۹۱، ۶۴
 خزیمه بن ثابت ذو الشهادتین، ۲۱۳، ۳۱
 خضر پیغمبر، ۱۳۵، ۱۵
 خقار بن اسماء، ۲۱۹
 خلّال (ابو سلمه)، ۱۴۸، ۱۴۴
 خمس، ۲۲۱
 خوارزم، ۲۵۳، ۱۰۱
 خوارزمی (ابوبکر)، ۹۴
 خواص (ابراہیم)، ۷۲
 خواص (سلیمان)، ۱۴۰
 خوزستان، ۹۹
 خیبر، ۲۲۷، ۲۱۵، ۲۱۴
 خیاط (ابو الحسین معتزلی)، ۲۰۳، ۵۳، ۴۷
 د و د
 دارا، ۱۵
 داو دیغمبر، ۲۱۶، ۱۵۳، ۹۴، ۷۸، ۲۵
 داو د اصفهانی، ۱۸۹
 داودی، ۷۶
 دقاق (ابو علی)، ۱۳۶
 دلال، ۲۱۲

حسن صباح، ۱۸۳
 حسین بن اسمعیل، ۱۸۶
 حسین بن علی (امام -)، ۷۴، ۸۰، ۹۶، ۹۸
 ۱۰۳، ۱۷۱، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶
 ۱۹۶، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸
 ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۵
 حسین بن منصور حلاج، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۶
 ۱۳۴، ۱۶۳، ۱۸۰
 حشامه، ۲۵
 حفصه، ۲۱۸، ۴۱
 حکم بن العاص، ۲۵۹
 حلدی، ۲۶، ۲۲
 حلیمی (ابو عبدالله)، ۱۵، ۱۲۰، ۲۰۷
 حمدان قرمط، ۱۸۲
 حمدون کازر، ۱۳۵
 حمران بن اعین، ۱۷۴
 حمزه آنرک، ۴۳
 حماد سلمه، ۷۹، ۱۴۳، ۱۵۲
 حمید اعرج، ۷۸
 حمیری (سید)، ۱۷۸
 حواء، ۱۴، ۹۳، ۱۴۳
 حیدر کترار لقب علی بن ابیطالب، ۱۹۸
 حیدرة، ۱۲۴
 خ
 خالد بن سعید بن العاص، ۳۱

ز

زبادی، ۲۶۳
 زبیر بن عوّام، ۲۴۲، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۳۰
 زرارۃ بن اعین، ۱۷۶، ۱۷۴، ۱۷۳
 زرتشت، ۱۵، ۱۳
 زرقان، ۵۵
 زفر، ۱۸۹
 زکری، ۷۳
 زکریّا پیغمبر، ۲۱۹، ۲۱۵
 زلیخا، ۱۵۲
 زنجی (ابو القاسم)، ۱۲۳-۱۲۴
 زوزنی (ابو جعفر محمد بن اسحق)، ۶۷، ۶۵
 ۶۹
 زهری، ۲۵۲، ۱۵۲، ۱۴۸، ۱۰۳
 زهیر بن خرقوص، ۱۰۶
 زیاد، ۱۵۹
 زید بن بن اشنویه، ۱۴۵
 زید بن ارقم، ۱۹۴
 زید بن اسلم، ۲۱۹، ۲۱۴
 زید بن حارثه، ۱۵۷
 زید بن خطاب، ۲۳۷
 زید بن علی بن حسین، ۲۵
 زید خارجی، ۱۸۷، ۱۸۵
 زین العابدین (امام علی بن حسین)، ۱۸۲
 ۱۸۹، ۱۸۷

دمشق، ۲۵۳، ۳۲، ۲۹
 دمشقی (ابو هریره)، ۱۸۰
 دودیه، ۳۲
 دومة الجندل، ۲۱۲
 دیافراتیس، ۶
 دیسان (ابن)، ۱۴
 دیوجانس، ۹
 ذروئیوس، ۲۷
 ذوالنون مصری، ۱۲۵
 ر
 رابعۃ عدویّه، ۱۳۱
 رازی (ابو حاتم)، ۱۵۷، ۱۴۶
 راوندی، ۱۷۸
 راین حنان، ۱۵۲
 ربّانی، ۷۳
 ربقی، ۲۲۶
 ربیع، ۱۸۹، ۹۸
 ربیعة رأی، ۹۳
 رزّام، ۱۷۹
 رضا (امام علی بن موسی)، ۱۷۲، ۱۲۵
 رضوی، ۱۷۸
 رقی (ابراهمیم)، ۱۳۹
 روم، ۲۵۸، ۱۲۸، ۱۱۹
 ریاح، ۱۷۹
 ری، ۱۰۸، ۱۱

س

ساباط، ۱۶۷

ساجی، ۲۶۹

ساره، ۱۴۹، ۱۵۰، ۲۴۰

شاریه، ۲۴۱

سجاح، ۱۲۲

سدى، ۲۱۸

سدیر صیرفی، ۱۷۴، ۱۷۶

سراة، ۱۷۹

سر خس، ۲۵۶

سر حوب لقب ابو الجارود

سری سقطی، ۱۳۵، ۱۳۹

سعد بن ابی وقاص، ۱۰۱

سعد بن جبیر، ۱۶۱

سعد بن عباد، ۳۱، ۳۲، ۷۸

سعد بن عبد الحمید، ۱۴۵

سعید بن زید بن نفیل، ۲۴۲

سعید بن سالم، ۹۲

سعید بن مسیب، ۲۵۳

سقاخ، ۱۷۸

سفیان، ۱۲۱

سفیان عینیّه، ۷۸، ۱۵۱

سقراط، ۲۷۶

سلفی، ۲۲۶

سلم بن اهوز مازنی، ۵۶

سلماس، ۹۸

سلمان، ۳۱

سلمة بن کمیل، ۲۱۷

سلیمان پیغمبر، ۲۲، ۲۵، ۷۷، ۱۲۳، ۱۲۹، ۱

۲۱۶، ۱۵۴

سلیمان بن ولید اموی، ۲۲۰

سلیمان بن عبّاد سمّری، ۵۷

سلیمان بن داود نبی، ۲۱۵

سمر قند، ۹۳، ۱۳۳

سمّری، ۱۲۳، ۱۲۴

سمک بن لمک، ۱۴۷

سنبادی، ۱۸۰، ۱۸۱

سند، ۹۱

سهل بن حنیف، ۳۱

سهل بن عبد الله تستری، ۱۳۷

سهل صعلوکی، ۱۱۳، ۱۲۰

سهل عشاری، ۱۶۱، ۱۶۲

سیر جانی (ابو علی)، ۱۵۳

سیستان، ۶۴

سیف البحر، ۲۱۲

ش

شاشی، ۹۳

شافعی (امام محمد بن ادریس)، ۲۹، ۳۸

۶۵، ۷۵، ۸۶، ۹۴، ۹۶، ۱۶۴، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱

۱۸۸-۱۹۰، ۲۷۱

شاكر، ۱۲۴	صهيد، ۱۲۰
شام، ۲۵۸، ۹۹، ۳۲	صيدون، ۱۵۴
شبلې، ۲۴۳، ۱۲۷، ۱۴۶، ۱۲۷، ۱۲۶	صيصا، ۷۴
شبيب، ۴۱	ض
شبيب، ۳۲	ضبى، ۱۲۰، ۱۱۷، ۱۱۵
شداد، ۲۰۴	ضحاك، ۷۹
شروين، ۱۸۲	ضار بن عمرو، ۲۰۹، ۲۰۱، ۹۲، ۶۳
شطوى (احمد بن على)، ۲۰۴	ط
شعيب، ۲۷	طائف، ۱۶۱
شهر بن حوشب، ۱۵۴	طالقان، ۱۸۶
شهر داد بن شيرويه، ۲۵۶	طبرستان، ۸۷
شهر زور، ۹۹	طبرى (محمد بن جرير)، ۱۴۰، ۱۰۶
شهرستاني (محمد بن عبد الكريم)، ۱۶۰	طلحه، ۲۵۶، ۲۴۳، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۳۰
۲۲۸	طورسينا، ۷۷، ۲۳
شيباني (محمد بن الحسن)، ۹۲، ۹۱، ۵۹	طيسوس، ۶
۲۷۰، ۲۶۹، ۲۶۹، ۹۳	ع
شيث، ۲۷	عامر، ۲۱۸
شيراز، ۱۳۸، ۹۹، ۹۸	عائشه ام المؤمنين، ۱۳۹، ۴۶، ۴۵، ۳۰
ص	۲۴۲، ۲۴۱، ۲۱۹، ۲۱۸، ۲۱۵، ۱۶۰
صالح پيغمبر، ۲۶	۲۶۳، ۲۵۰
صالحى، ۶۰، ۵۱	عباد، ۱۷۷
صباحى، ۲۱۵	عباده، ۲۶۲
صخر، ۱۵۵، ۱۵۴	عباس بن عبد المطلب، ۲۵۸، ۳۲
صفوان انصارى، ۱۶۸	عبد الاعلى، ۱۴۷
صفين، ۴۳	عبد الجبار همدانى، قاضى، ۵۵
	عبد الجسيم بن ابى عبد الله كثر ام، ۶۸

عبد الحارث، ۱۴۳،

عبد الحمید بن عبد الرّحمن، ۱۴۵،

عبد الرّحمن بن ابی بکر، ۲۵۶،

عبد شمس، ۲۵۹،

عبد القاهر بن طاهر بغدادی (ابو منصور)

، ۱۶۴

عبد اللطیف خجندی، ۱۰۱،

عبد الله ابی بهلول، ۱۰۲،

عبد الله انصاری، ۱۹۶،

عبد الله بن بکر، ۱۳۶،

عبد الله بن جدعان، ۲۳۲، ۲۳۳،

عبد الله بن حنبل، ۲۵۹،

عبد الله بن حسن، ۲۶۳،

عبد الله بن زبیر، ۳۹، ۲۵۴،

عبد الله بن سبا، ۱۲۷، ۱۶۷،

عبد الله بن سعد قسری، ۱۴۱،

عبد الله بن سعید، ۱۱۵، ۱۲۰،

عبد الله بن سنان، ۱۷۴،

عبد الله بن طاهر، ۶۴،

عبد الله بن عباس، ۳۱، ۳۸، ۴۴، ۴۵، ۱۰۵،

، ۱۷۹، ۱۸۰،

عبد الله بن عبد ربّه، ۱۵۱،

عبد الله بن علی، ۷۸، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۸،

عبد الله بن عمرو، ۶۴،

عبد الله بن عمرو بن عاص، ۴۴، ۷۷، ۲۵۲،

عبد الله بن مسعود، ۲۵۴،

عبد الله بن معاویه، ۱۷۹،

عبد الله بن میمون قدّاح، ۱۸۲،

عبد الله بن میمون بن هلال کوفی، ۱۲۲،

عبد العزيز اموی، ۲۲۰،

عبد المطلب، ۲۱۷،

عبد الملك اموی، ۲۲۰،

عبد الواحد، ۵۷،

عبید بن جبیر، ۷۸، ۷۹،

عتبه، ۳۲،

عثمان بن عفّان خلیفه مسموم، ۳۰، ۴۴-۴۶،

، ۶۴، ۹۸، ۹۹، ۱۰۴، ۱۱۷، ۱۶۸، ۱۷۱،

، ۱۷۸، ۱۸۶، ۱۹۵، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۷،

، ۲۳۱، ۲۴۲، ۲۴۸، ۲۵۲، ۲۵۹، ۲۶۰،

، ۲۶۶،

عثمان بن حنیف، ۳۱،

العجلی (ابو الفتوح الاصفهانی)، ۸۵،

العجلی (ابو منصور)، ۱۷۰،

عدن، ۷۸،

عروه، ۷۶، ۲۱۵،

عریش، ۲۱۲،

عزاقری (شلمغانی)، ۱۷۷،

عزال، ۱۶۸،

عزیر، ۱۵۶، ۱۶۵،

عسکر مکرم، ۹۹،

عطاء بن زيد، ٧٨،	عمر بن عبد العزيز اموي، ٢٩، ١٠١، ٧٧، ١٠١
عطوي، ١١٢، ١٤٩، ٢٠٥،	٢٥٢، ٢٢٠
عطيه، ٤٣،	عمر بن عتبه، ١٢٩،
عوفي، ٢١٨،	عمر بن عاص، ٣٠، ٤٤، ٤٦، ١٠٣، ١٧١،
عقّان، ٢٥٩،	٢٥٤، ٢٣١
عكرمه، ٧٧، ١٥٠،	عمر بن عبيد، ٤٧،
علاف (ابو الهذيل)، ٤٧، ١٧١، ٢٠٩،	عمار بن ابي عمار، ١٥٣،
علي بن ابي طالب (امير المؤمنين)، ١، ٢٨،	عمار بن ياسر، ٣٠، ٣١، ٤٥، ٤٦، ٧٢، ٢٤٨،
٣٠، ٣٣، ٣٥، ٣٧، ٤٢، ٤٣، ٧٠، ٦٦،	عواف، ٢١٢،
٩٤، ٩٩، ١٠١، ١٠٣، ١٠٥، ١١٩، ١٢٧،	عوفيه، ٤٢،
١٢١، ١٤٦، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٦، ١٧٨،	عيسى بن عيسى، ١٥، ١٩، ٢٢، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٥١،
١٨٥، ١٨٦، ١٩٦، ١٩٧، ٢٠٨، ٢٠٩،	١٠٢، ١٠٦، ١٥٧، ١٨١، ٢٠٢، ٢٠٩،
٢١٢، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٧، ٢١٨، ٢٢٠،	٢٣١
٢٢١، ٢٢٤، ٢٢١، ٢٣٥، ٢٣٨، ٢٤٢،	عيسى بن سهل، ٢١٧،
٢٥١، ٢٥٨، ٢٦٢، ٢٦٥،	عيسى خبّاز، ٥٣،
علي بن زيد، ١٤٣،	غ
علي بن عباس، ٢١٨،	غزاله مادر شبيب، ٤١،
علي بن عبد الله، ١٠٨،	غزالي (امام ابو حامد محمد طوسي)، ١١٨،
عمر بن الخطاب خليفة ثاني، ٢٩، ٣٢، ٣٥،	١٢٠، ١٢٨، ٢٠١، ٢٠٦،
٤٩، ٦٤، ٩٩، ١٠٤، ١١٧، ١٣٠، ١٤٥،	غسان مرجي، ٥٩،
١٥٨، ١٦٠، ١٦٨، ١٧١، ١٧٥، ١٨٢،	غور، ٩١، ١١٢،
١٨٦، ١٨٧، ٢١٤، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠،	غيلان دمشقي، ٤٧، ٥٩،
٢٢٢، ٢٢٦، ٢٢٨، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٤،	ف
٢٣٦، ٢٤٩، ٢٥٨، ٢٥٩،	فارابي (حكيم ابو نصر محمد)، ٥، ٦، ١٧٥،
عمر بن حماد، ٩٤،	١٧٦
	فارسي (محمد بن احمد)، ١٢٢،

قشیری، ۱۳۴، ۲،
 قلاسی (ابو العباس)، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۱۴،
 ۱۲۰،
 قنائی (محمد بن علی)، ۱۲۴،
 قنبر، ۲۱۲، ۲۲۴،
 قولونس الفیومی، ۶،
 قیس بن اسعد، ۳۱،
 قیس بن غیلان، ۲۵۹،
 قیصر، ۲۵۸،
ک و سی
 کابل، ۹۴،
 کازرونی فارسی، ۱۰۱، ۱۰۶،
 کاشان، ۹۱،
 کثیر التواء الابر، ۱۸۷،
 کرایسی (حسین)، ۹۸،
 کربلا، ۲۹،
 کردبنداد، ۱۵،
 کرمان، ۳۹،
 کره (کرج)، ۱۶، ۹۸،
 کسروی، ۲۳۲،
 کش، ۱۸۴،
 کعب الاحبار، ۱۵۱،
 کعب قرمطی، ۷۷،
 کعبه، ۲۳، ۵۹، ۱۲۷، ۱۸۴، ۲۶۷،
 کعبی (ابو القاسم بلخی)، ۱۸۷-۱۸۸، ۲۰۱،
 ۲۰۲،

فاطمه زهراء، ۴۹، ۳۱، ۸۰، ۱۷۱، ۱۹۵،
 ۱۹۸، ۲۰۹، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵،
 ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۱-۲۲۴، ۲۳۶، ۲۴۵،
 ۲۵۵،
 فدک، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸،
 ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۲۶،
 فخر الدین رازی (امام-)، ۱۲۰، ۱۷۵،
 ۲۵۳،
 فرعون، ۲۶، ۱۲۵، ۱۸۲، ۲۰۴، ۲۶۵، ۲۶۶،
 فرغانه، ۱۰۷، ۱۸۵،
 الفزاری (محمد بن الحسن الشیرازی، ابو
 طاهر)، ۱۸۰،
 فضیل دسان، ۱۸۶،
 فضیل عیاض، ۱۳۵،
 فضل بن مرزوق، ۲۱۸،
 فضل حدثی، ۵۳، ۸۸،
 فضل رقاشی، ۵۹،
 فیثاغورث، ۶،
 فیشداد، ۱۵،
ق
 قباد، ۱۸،
 قتاده بن دعامة بن السدوسی، ۱۵۲،
 قتاده بن نعمان، ۷۹،
 قحیب بن الاسود، ۸۰،
 قزوین، ۱۸۰،

کلابی، ۱۱۴

کمیل بن زیاد، ۱۲۷

کنعان، ۱۴۶، ۱۴۷

کوفه، ۹۱، ۹۰، ۹۱، ۹۱

کوفی (ابو القاسم)، ۲۰۲

کیال، ۷

کشتاسب، ۱۴

کیومرث، ۱۴، ۱۵، ۲۰

ل

لوط، ۱۴۹، ۱۵۰

لوقی، ۲۵

لؤلؤی، ۱۸۹

لیث بن سعد، ۲۱۹

م

مابلوس، ۶۶

ماروت، ۱۶۱

ماریه قبطیه، ۲۴۵

مازنی (ابو عمرو)، ۶۵، ۶۶

مالک بن انس (امام -)، ۷۵، ۹۴، ۹۶، ۹۸

۱۰۴، ۱۰۶، ۱۲۱، ۱۴۵، ۱۶۴، ۱۸۹

۱۹۰، ۱۹۶

مالک اشتر، ۴۶

مالک بن نویره، ۲۲۷

مأمون خلیفه، ۵۲، ۶۱، ۶۲، ۹۲، ۱۹۶

ماوراء النهر، ۹۱، ۹۳، ۱۰۷، ۱۲۹، ۱۸۰

۱۸۴

ماوردی، ۹۸، ۱۰۴

ماهین، ۱۸۰

متوالی (ابو سعید)، ۲۹

متوکل خلیفه، ۱۹۶، ۲۶۳

متی بن یونس، ۳۵

مجاهد، ۷۸

محمّد رسول الله، ۱، ۴، ۲۲، ۲۷، ۳۰، ۳۴، ۵۹

۶۶، ۶۷، ۷۳، ۷۸، ۷۹، ۹۷، ۱۰۱، ۱۱۹

۱۳۹، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۹

۲۳۱، ۲۳۵، ۲۳۷

محمّد باز، ۲۲۰

محمّد باقر (امام -)، ۱۸۲

محمّد بن ابی هاشم، ۱۷۹

محمّد بن ابی الثلج، ۲۱۷

محمّد بن ادريس بن عباس، ۹۸

محمّد بن الحنفیه، ۱۴۷، ۱۶۹، ۱۷۸، ۱۸۰

محمّد بن شجاع، ۲۷۰

محمّد بن شیث، ۶۱

محمّد بن طاهر، ۱۱۳

محمّد بن عبّاد، ۷۷

محمّد بن علی بن عبد الله بن عباس، ۱۷۹

محمّد بن علی بن خلف العطار، ۲۱۴

محمّد بن عمر، ۱۴۴

محمّد بن عمر بن الحسن الزاهد (ابوبکر)،

۷۵

محمّد بن القاسم بن علی، ۱۸۶

محمد بن مسلم، ۱۷۴،

محمد بن مسلمة انصاری، ۳۲،

محمد بن ولید، ۲۵۴،

مختار، ۱۷۸،

مداین، ۱۶۸،

مدینه، ۲۲، ۴۵، ۲۱۲، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۸،

۲۵۵، ۲۵۲،

مرباط، ۹۸،

مر قی بن داعی الحسینی، ۱،

مردویه اصفهانی (ابوبکر)، ۲۷۱،

مر زبان بن عبدالله بن میمون قداح، ۱۸۲،

۱۸۳،

مر قس، ۲۵،

مرو، ۱۸۵، ۵۶،

مروان، ۲۹، ۳۰، ۱۰۲، ۲۲۰، ۲۵۶،

مروان بن الحکم، ۲۴۸،

مریسی، ۶۰،

مریم، ۲۲، ۲۶، ۹۳، ۲۰۴،

مزدار (ابو موسی)، ۵۱،

مزن (محمد)، ۳۸، ۹۸، ۱۸۹، ۲۶۴،

مساور الوراق، ۱۹۰،

مستنصر خلیفه، ۱۸۳،

مسلمة بن یسار جهنی، ۱۴۵،

مسیب، ۱۷۸،

مسیلمة کذاب، ۱۲۲،

مصر، ۲۶، ۱۲۲، ۱۸۳، ۲۱۳،

معان، ۸۰، ۲۳۶،

معبد قدری، ۴۳،

معتصم خلیفه، ۱۸۴، ۱۸۶،

معروف کرخی، ۱۳۵،

معمر معتزلی، ۵۲، ۲۵۸،

معمری، ۱۱۳،

معویة بن ابی سفیان، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۴۳، ۴۴،

۴۶، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۹۵،

۲۳۱، ۲۵۱، ۲۵۹، ۲۶۵،

مغیرة بن سعید العجلی، ۱۷۰، ۱۷۶، ۱۷۷،

مغیرة بن شعبه، ۷۸،

مفضل جعفی، ۱۷۳، ۱۷۶،

مقاتل بن سلیمان، ۲۰۴،

مقتدر خلیفه عباسی، ۱۲۵،

مقداد، ۳۱،

مقنع، ۱۱۹، ۱۷۹، ۱۸۴،

مکحول، ۲۵۵،

مکه، ۳۹، ۱۲۹، ۱۶۱، ۱۸۴، ۲۳۲، ۲۳۹،

۲۴۹، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۸،

موتیل اول، ۱۸،

موسی یغمبر، ۱۵، ۱۹، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۲۸،

۹۱، ۱۳۹، ۱۵۲، ۱۵۶، ۱۹۱، ۲۳۰، ۲۳۱،

۲۶۲، ۲۶۵،

موسی بن جعفر الکاظم (امام)، ۲۱۴،

مونس، ۵۰،

مهدی القائم (امام -) ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۶، ۱۸۷

مهر روز، ۲۲۰

میثم تمار، ۱۷۴

میمون بن مهران، ۱۵۵
ن

ناصر خسرو شاعر، ۱۸۴

نافع بن ازرق الحنفی، ۳۸، ۳۹

نجم (حسین)، ۶۲، ۶۳، ۱۱۶، ۲۰۲

نجدۃ بن عامر الحنفی، ۳۹

نجلی، ۲۰۷

نحوی (ابو عبدالله)، ۲۱۴

نخعی (ابو یحیی)، ۲۵۴

نصر حاجب، ۱۲۲

نصر سمری، ۱۲۲

نظام معتزلی، ۴۸، ۴۹، ۵۵، ۵۷، ۱۰۵، ۲۰۳، ۲۰۷

نفده، ۲۵۵

نمرود، ۸۰، ۲۰۴

نمیری، ۱۷۱

نوح نبی، ۲۵، ۸۲، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۹۶، ۲۳۱، ۲۳۰

نوری، ۱۴۰

نهادند، ۱۵، ۱۳۵، ۲۴۰

نهران، ۲۵۵

نیر، ۱۸

نیشابور، ۵۲، ۶۴، ۶۹، ۱۳۵، ۱۴۶، ۱۴۷

و

وائق خلیفه، ۲۴

واسط، ۲۷

واسطی (ابوبکر)، ۱۳۴، ۱۳۵

واسطی (ابو خالد)، ۱۸۶

واصل بن عطا، ۴۷

واقدی، ۳۰، ۴۶، ۴۱۶

ولید اموی، ۲۲۰، ۲۵۶

وهب بن منبیه، ۱۰۵، ۱۴۷

ه

هاروت، ۱۶۹

هارون برادر موسی، ۱۹، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۱۵۱، ۲۵۶

هارون الرشید، ۲۶۱-۲۶۳

هارون بن عمران، ۱۲۴

هاشم، ۹۸، ۱۸۵

هاله، ۲۴۵

هامان، ۲۴، ۲۶، ۱۸۲

هذلی (ابوبکر)، ۱۵۴

هرات، ۹۸

هرقل، ۸، ۲۵۶

هرمزبان، ۲۵۸

هرمس، ۲۷

هشام بن الحکم، ۲۸، ۷۵، ۱۷۲

هشام بن سالم، ۱۷۵، ۱۷۶

هشام بن سعد، ۲۱۴، ۲۱۹

هشام بن عبد الملك اموي، ٣٥

هشام بن عمر، ٢٥٥

هشام فوطي، ٥٠

هشامه، ١٧١

هشامي، ٧٦

همدان، ٩٨

همداني، (ابو عبد الله احمد بن الهاشم)

٢١٧

همداني (عبد الرحمن)، ١٤٣

هند، ١١، ١٦، ٢٥، ٢٧

هند مادر معاويه، ٢٥٨

هودنبي، ٢٧

ي :

يحيى بن يغمبر، ١٢٨، ٢١٥

يحيى بن خزيمه، ٨٠

يحيى بن علي التريعي، ٢١٧

يحيى بن الحسين بن زيد بن علي، ١٨٦

يحيى بن معين، ٧٥، ٩٤

يحيى كامل، ٢٦٦

يزد، ٩٨

يزيد بن معاويه، ٢٩، ٧٠، ٨٠، ٩٩، ١٠٢

٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٥٨

يزيد بن معاذ، ٢١٩

يشكر، ١٤٧

يعقوب بن يغمبر، ٢٥، ١٥٢، ١٦٠، ٢١٥

يمامه، ٣٩

يمن، ١٧٨، ١٩٥، ١٩٦

يوحنا، ٢٥

يوسف بنجار، ٢٢

يوسف بن يعقوب، ١٤٨، ١٥٢، ١٦٠، ١٨١

يوسف بن مهران، ١٤٣

يوشع بن نون، ٢٢

يونس بن يغمبر، ٨٣، ١٥٧، ٢٣٠

يونس بن عبد الرحمن بن يقطين، ١٧٣

يونس بن عمران، ١٧٧

يونس شمري مرجي، ٥٩

فهرست اصطلاحات و القاب

امامیہ یا امامیان، ۱۶۷۳، ۱۷۲، ۱۷۴:	اباحت، ۱۸.
۱۷۸، ۱۸۰، ۱۸۸، ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۲۵،	اباضیہ، ۴۳۹.
۲۴۲، ۲۶۵، ۲۶۸، ۲۷۱.	ابوالحسینیہ، ۵۵.
انصار، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۲۲، ۳۲۷.	ابومسلمیہ، ۱۷۸، ۱۸۴، ۲۰۲.
انوشاذیہ، ۱۵.	اِتِّحاد، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۰۲.
اوجات، ۱۱.	اخنسیہ، ۴۲.
اھرمن، ۳، ۲۰۱.	ادوار (اھل)، ۲۰۰.
اھواء (اھل)، ۱۶۴.	ازارقه، ۴۰۳۸.
ایجادین و خلقین، ۷۱.	استثناء، ۱۰۷.
ایمان، ۲۸، ۳۶، ۳۷.	استسلام، ۳۶.
بابکیہ، ۱۸، ۱۸۴.	اسلام، ۲۲، ۲۸، ۳۶، ۳۷، ۱۶۴.
باطنیہ، ۱۸۱، ۱۸۳، ۲۰۳.	اسماعیلیان، ۱۶۷، ۱۸۰.
بترییہ، ۱۸۷.	اشاعرہ، ۴۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۳۵، ۱۸۹.
براهمه، ۲۷۰.	۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۷.
برغوثیہ، ۶۲.	اصلیہ، ۴۰.
بعثت، ۲۷.	اصول دین، ۳۴.
بکریہ، ۵۷.	اطراقیہ، ۴۳.
بنو حنیف، ۲۵۴.	اعراف، ۲۱۰.
بنی اسرائیل، ۲۳۳، ۲۹، ۵۶، ۱۷۸، ۱۸۵،	افلاک و نجوم (اھل)، ۱۰۰.
۱۹۵، ۲۳۱، ۲۳۶، ۲۵۱، ۲۵۹، ۲۶۰.	اقنوم، ۲۴.
بنی ثقیف، ۲۵۴.	امامت، ۲۹، ۳۴، ۱۷۲.

جریب ریه، ۱۸۶.	بنی خزرج، ۳۲.
جزاء، ۳۶.	بنی ساعدة، ۲۴۴.
جوهر، ۲۴.	بنی شیبان، ۱۰۶.
جهمیان، ۱۶۴۳۸.	بنی عباس، ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۹۶.
جهنبار، ۱۶.	بنی فاطمه، ۱۸۶.
جهود، ۸۰، ۲۲، ۱۶۴.	بنی قفل، ۹۴.
جیش العسرة، ۲۴۷.	بنی النضر، ۲۱۲.
حج، ۱۸۱.	بهشمیه، ۵۵.
حدود، ۳۶.	بیانیه، ۱۶۹.
حرکت و سکون، ۱۲.	بیهمیه، ۴۲.
حساب، ۳۶.	ترسیان، ۲۰، ۲۲، ۲۴. (رجوع کنید بنصاری)
حشر اجساد، ۸.	تشبیه، ۱۳۸.
حشو (اهل-)، ۱۷۱، ۸۵، ۷۶، ۲۰۷، ۲۰۰.	تناسخ (اهل-)، ۷، ۸۷، ۸۸، ۲۰۲.
حلول، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۰۲.	تناسخی (فلاسفه)، ۸.
حماریه، ۵۷.	نقیه، ۱۸۷.
حمزیه، ۴۰.	توحید، ۳۴، ۲۶.
حنابله، ۷۵، ۱۶۰.	تومنیه، ۶۰.
حواریون، ۲۵.	ثالث ثلاثه، ۱۶۵، ۲۰۴، ۲۶۴.
خازمیّه، ۴۳.	ثنویان، ۲۰، ۸۳، ۲۰۲.
خالق، ۱۴.	ثواب، ۸.
ختنه، ۲۶.	ثوبانیّه، ۶۰.
خرمیه، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲.	جارودیّه یاسر حوییه، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷.
خطابیّه، ۱۷۰.	جبریه، ۶۱، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۲، ۲۶۱.
خفاقیّه، ۷۲.	(رجوع کنید به جبر).
خلف (اصحاب-)، ۴۲.	جبرئیل، ۹، ۲۳، ۶۶، ۸۳، ۱۷۱.

زنادقه، ۴۹، ۵۰.	خوارج، ۲، ۳۶، ۳۸، ۴۶، ۷۰، ۹۶، ۹۸، ۹۹.
زیدیان، ۱۶۷، ۱۸۰، ۲۰۱.	۱۴۲، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۸۵، ۱۹۹، ۲۰۹.
سابق، ۱۲.	داعی، ۱۸۲.
سبائیّه، ۱۶۷، ۱۶۸.	داودیان، ۹۱.
سعادت، ۸.	دجال، ۱۷۸.
سلیمانیّه، ۱۸۶.	دور، ۱۱.
سمنیان، ۲۰۲.	دهریان، ۱۲، ۲۷، ۵۲، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۳.
سنت و جماعت (اهل-)، ۲۸، ۳۲، ۳۴، ۷۵.	۲۱۶.
۱۸۵، ۹۱، ۹۳، ۹۶، ۱۰۸، ۱۴۲، ۱۵۳، ۱۶۴.	دیصائیّه، ۱۹، ۲۰، ۴۸.
۱۹۲، ۲۲۶، ۲۷۲.	دین، ۳۶.
سرحوبیّه یا جارودیه، ۱۸۵.	رأس الجالوت، ۲۵.
سند و هند (اصحاب-)، ۱۱.	رافضیّه، ۲۸، ۳۵، ۳۸، ۷۵، ۱۶۴، ۱۶۷.
سوفسطائیّه، ۲۰۳.	رای (اصحاب-)، ۵۹، ۱۶۴.
شافعیّه، ۹۶، ۹۹.	ربانان، ۲۲.
شبیّیّه، ۴۰.	رزّامیّه، ۱۷۹، ۱۸۴.
شرع، ۲۸.	رسخ، ۸۷.
شریعت، ۳۶.	رشیدیه، ۴۲.
شقاوت، ۸.	رفض، ۲۵.
شمر اخیّه، ۴۳.	رقیّه، ۲۴۵، ۲۴۶.
شهادتین، ۲۸.	روح حیوانی و طبیعی و نفسانی، ۷.
شیخان، ۳۵.	رؤیت کبیر، ۱۳۹.
شیطان الطاق، ۱۷۶.	رهبانیّه، ۹۷.
شیعه، ۲، ۱۲، ۲۸، ۳۵، ۳۶، ۱۶۴، ۱۷۱، ۱۷۴.	زراریه، ۱۷۲.
۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۵، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۰۰.	زعفرانیّه، ۶۲.
۲۳۸، ۲۳۹، ۲۵۱، ۲۶۰.	زمزمه، ۱۶.

عقوبت ۸	شیعه عباسیه ۱۸
عقل کل و فعال ۴	صایبان ۲۲، ۸۷، ۲
عقل اولی ۸	صاحب الدنس ۱۷۱
عقل منفعل و فعال و مستفاد ۹	صافیه ۲۱۲
علت اولی ۷، ۴	صالحیه ۱۸۷
عید ۳۷	صباحیه ۱۸۳
غرایبه ۱۷۱	صحابه ۶۴
غسانیه ۵۹	صفریه ۴۰، ۳۹، ۳۸
غسل ۳۶، ۲۰	صغیره ۲۶۰
غلاة باغالیه ۱۵، ۱۶۴	صوفیان ۱۸۲ (رجوع کنید بمتصوفه)
غیلانیه ۶۱	ضحاکیه ۴۲
فاسق ۴۷، ۳۳	ضراریه ۲۰۳
فرس (اهل-) ۱۱	طاریه ۹۰
فسخ ۸۷	طاعت ۳۶
فلاسفه ۲، ۴، ۱۲، ۱۸، ۱۹، ۲۴	طبایع ۱۲، ۱۰
فلک (اصحاب-) ۵	طبیعیان ۷
قدری ۱۶۵	ظاهر (اهل-) ۱۶۹
قدیم ۲۴، ۱۰	عجارد ۴۱، ۴۰، ۳۸
قرآن ۲۲	عدل ۲۶، ۳۴
قریش ۲۰، ۳۲، ۶۷، ۲۳۳، ۲۵۶، ۲۵۹	عدلی ۶۱
قراطمه ۱۸۱، ۱۸۱، ۲۸۱، ۱۸۴	عدمین ۷۱
قسم ۱۲	عرض ۲۴
قلم ۴	عرفه ۷۹
قهر ۳۶	عشره مبشره ۲۴۴
	عشاق ۱۳۸

محمّر، ۱۸۱، ۱۸۰.	قیاس (اصحاب-)، ۳۴.
مرجیان، ۱۸۹، ۱۸۲، ۶۱، ۵۹، ۲.	قیامت، ۸۷.
مرقونیّه، ۲۰.	کافر، ۴۷، ۳۴.
مریسیّه، ۶۰.	کاملیّه، ۱۶۸.
مزدکیان، ۱۸.	کرامیان، ۱۶۴، ۷۶، ۶۹، ۶۸، ۶۶، ۶۴، ۲.
مستبب اول، ۵.	۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۰، ۱۸۹.
مستدرکه، ۶۲.	کلّیّه، ۴۸.
مسخ، ۸۷.	کلمه، ۲۴.
مسلم، ۱۰۱، ۳۷، ۳۱، ۲۹.	کیانیّه، ۱۷۸.
مسیح، ۵۱، ۲۵.	کیشیه، ۱۵.
مشبهه، ۹۸، ۹۷، ۸۵، ۷۹، ۷۶، ۷۵، ۶۱، ۲۲، ۲.	لاهور، ۲۵، ۲۴، ۱۷.
۱۶۳، ۲۰۱، ۲۰۰، ۱۸۹، ۱۰۶، ۱۰۰، ۹۹.	مائیت، ۲۰۱، ۱۵.
مشى و مشانه، ۱۴.	مارقه، ۲۴.
معاد، ۷.	مانویّه، ۷۱، ۵۱، ۱۹، ۱۵.
معبدیّه، ۴۳.	مبدأ اول، ۱۰.
معتزله، ۱۳۵، ۹۱، ۷۳، ۵۵، ۵۴، ۵۰، ۴۷، ۲.	متخیله، ۹.
۱۸۸، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۶۴، ۱۴۲، ۱۳۸.	مثلثه، ۱۱.
۲۰۹، ۲۰۳، ۲۰۱.	مجتبر، ۱۱۲، ۷۶، ۶۳، ۶۲، ۵۸، ۵۵، ۴۸، ۲۲.
معطله، ۸۶.	۲۱۰، ۲۰۰، ۱۷۵، ۱۴۰، ۱۳۷، ۱۳۵.
مغان، ۱۸۰.	۲۶۳، ۲۶۲ (رجوع کنید بمجبریه).
مغیریه، ۲۰۱، ۱۷۰.	مجمعه، ۱۰۶، ۸۶، ۸۵، ۷۶، ۷۵.
مفضله، ۱۷۳.	مجوس، ۱۹۱، ۸۷، ۵۲، ۵۰، ۴۹، ۲۶، ۱۳.
مفوضه، ۱۷۶.	۲۱۶، ۲۰۷، ۲۰۲.
مقنعه، ۱۸۴.	محدث، ۱۲.
ملاحظه، ۱۸۵ (رجوع کنید با اسماعیلیه).	محکمه، ۴۶، ۴۳.
وباطنیّه، .	

نصارى، ٢٤-٢٧، ٥٢، ٦٨، ٨٧، ٩٧، ١١٩.
 ١٦١، ١٦٤، ١٩١.
 نصب، ٢٣.
 نصيربان، ١٦٧، ١٦٨، ١٨٠.
 نفس، ٨٧، ١٩.
 نواصب، ٢٨، ١٢٨، ١٦٠، ١٦٤، ١٧٦، ١٨٧.
 ١٩٦، ٢٠٨، ٢٠٩.
 نواميس، ٩، ١٠.
 نور وظلمت، ٢٠.
 نور به، ١٢.
 واصليته، ١٣١.
 وعيد [اهل-]، ٢٠٥.
 هرب به، ١٧٩.
 هيكل، ٢٤.
 هيولي (اهل-)، ٦٠.
 بأجوج ومأجوج، ٨٣.
 يزدان، ١٣، ٢٠.
 يزدان كشت، ٢٠.
 يزيد به، ٢٣، ١٨٧.
 يعقوبيه، ٢٤، ١٨٧.
 يونسيان، ٥٩، ١٧٣.
 يهود، ٢٢، ٢٣، ٢٥، ٢٧، ٢٨، ٦٨، ١٥٦.
 ١٩١، ٢٠٧، ٢١٥.

ملكانيه، ٢٤.
 ملك الموت، ١٤٤، ١٥١، ١٥٢.
 ملكوت، ٨، ١٧.
 منافق، ٣٠.
 منجمان، ١٢.
 المنزل لابين المنزلتين، ٤٧.
 منصور به، ١٧٠.
 مؤمن، ٢٩، ٣٥، ٤٧.
 مؤمن الطاق، ١٧٦.
 مهاجرو انصار، ٣٠، ٣١، ٦٤، ٢٢٢، ٢٢٦.
 ٢٤٢.
 مهل ومهليان، ١٦.
 مهندسان، ٧٠.
 ميمونيّه، ٤٠، ٤٣.
 ناسوت، ٢٤.
 ناصر به، ١٨٤.
 نبوت، ٩، ٣٤.
 نجار به، ٢، ٤٨، ٦٢، ١٦٤، ١٨٩، ٢٠٣.
 نجدات، ٢٨، ٣٩.
 نجوم (اصحاب-)، ٤.
 نسخ، ٢٢، ٢٣، ٨٧.
 نسو به، ٤٢.
 نسطور به، ٢٤.

فهرست اسامي کتب مذکور در متن

کتاب غور (از ابو الحسن بصری) ۱۱۲۰
 کتاب الرد علی الخرنوصیة (از طبری) ۱۰۶۰
 کتاب الزینة (از ابو حاتم رازی) ۱۵۷، ۱۴۶
 کتاب السر (از ابو عبدالله کرام) ۶۵۰
 کتاب غش الصناعات (از جاحظ) ۱۵۳۰
 کتاب الصلوة (از شیبانی) ۹۳۰
 کتابی از امام احمد حنبل ۱۰۶۰
 کبان و بیان ۱۶۰
 لدتی (از غزالی) ۱۱۸۰، ۲۰۱
 محاضرات راغب اصفهانی ۱۰۳۰
 مختلف الحديث از ابن قتیبه ۵۲۰
 مدخر (از جمال الدین یزدی) ۱۰۴۰
 مسائل اخرویات (از غزالی) ۱۱۸۰
 مستظهری (از شاشی) ۹۲۰
 مستحیل (از غزالی) ۲۶۲
 مسند وهب بن منبه ۱۰۴۰
 مصنف الغریب (از ابوبکر مردویه اصفهانی) ۲۷۱
 مضاحکه (از جاحظ) ۵۲۰
 متقن ۹۱۰
 معارف ابن قتیبه ۲۲۰۰
 مفردات راغب ۹۹۰
 منقذ (از امام غزالی) ۱۱۸۰
 میزان (از غزالی) ۱۲۸۰
 نوامیس متخاریق (از جاحظ) ۵۳۰
 هدایة (از کازرینی) ۱۰۶۰، ۱۰۰۸۰

الاصول فی التوحید (از ابو عصمة عبدالواحد بخاری) ۹۲۰
 اخلاص (از حسن بصری) ۱۲۵۰
 اقناع (از قاضی ابو الحسن ماوردی) ۱۰۴۰
 الفاظ (از عبدالرحمن همدانی) ۳۵۰
 امالی محمد بن زید ۱۵۶۰
 انجیل ۵۲۰
 بستان المعرفة از حلاج ۱۲۵۰
 تبصرة العوام (همین کتاب حاضر) ۲۰
 التفرقة بین الاسلام والزندقة (از امام غزالی) ۱۱۹
 تورية ۱۷۴، ۱۵۶، ۵۲، ۲۴۰
 حیل (؟) ۲۷۱۰
 حیل دزدان (از جاحظ) ۵۳۰
 خوره روزان ۱۶۰
 زبور دادود ۵۲۰
 شرح کرخی ۲۷۱۰
 شرح طحاوی ۲۷۱۰
 صحیح مسلم نیشابوری ۱۰۱۰
 طاسین الازل (از حلاج) ۱۲۵۰
 فیه (از ابو سعید متوالی) ۱۹۰
 فقه اکبر (از امام ابو حنیفه) ۹۱۰
 قرآن کریم ۹۲، ۵۹، ۵۶، ۵۲، ۴۱، ۲۹، ۷۰
 ۱۵۳، ۱۵۰، ۱۴۷، ۱۲۵، ۱۱۰، ۱۰۵، ۱۰۲
 ۲۶۲، ۲۴۸، ۲۳۸، ۲۳۵، ۱۹۴، ۱۷۳، ۱۵۸
 قسطاس المستقیم (از امام غزالی) ۱۱۸۰

۱. تاریخ‌های عمومی و سلسله‌ای

□ تاریخ روضة الصفا دوره ۱۵ جلدی (از ظهور خلقت تا سلطنت ناصرالدین شاه قاجار)
تألیف میرخواند، خواندمیر، رضاقلی خان هدایت / تصحیح و تحشیة جمشید کیان‌فر /
وزیری ۹۵۲۴ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۰ / گالینگور

□ تاریخ طبری دوره ۱۶ جلدی (از آفرینش و خلق انسان تا سال سیصد و بیستم هجری)
تألیف محمد بن جریر طبری / ترجمه ابوالقاسم پاینده / وزیری ۷۱۲۰ صفحه / چاپ ۱۳۷۵
/ زرکوب

□ تاریخ طبری دوره ۱۷ جلدی (از آفرینش و خلق انسان تا سال سیصد و بیستم هجری)
تألیف محمد بن جریر طبری / ترجمه ابوالقاسم پاینده / وزیری ۷۱۲۰ صفحه / شمیم

□ تاریخ کامل دوره ۱۲ جلدی (از آفرینش و خلق انسان تا سال سیصد و سی و ششم هجری)
عزالدین ابن‌اثیر / دکتر محمدحسین روحانی، حمیدرضا آژیر / وزیری ۵۶۵۶ صفحه /
گالینگور

□ ایران قدیم: تاریخ مختصر ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان
تألیف حسن پیرنیا (مشیرالدوله) / وزیری ۲۹۶ صفحه / چاپ دوم اساطیر ۱۳۷۸ / گالینگور

■ تاریخ تمدن ایران ساسانی
تألیف استاد سعید نفیسی / به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار / وزیری ۴۷۲ صفحه / چاپ اول
۱۳۸۳ / گالینگور

■ منتخب‌التواریخ معینی: تاریخ اتابکان، سلسله‌های محلی و امیر تیمور گورکانی
تألیف خواجه نظام‌الدین نطنزی / به اهتمام پروین استخری / وزیری ۴۵۸ صفحه / چاپ
دوم اساطیر ۱۳۸۳ / گالینگور

□ تاریخ سلاجقه: مسامرة الاخیار
تألیف محمود بن محمد آقسرائی / تصحیح پرفسور عثمان توران / وزیری ۴۴۰ صفحه /
چاپ دوم ۱۳۶۳

□ سمط العلی للحضرة العلیا: تاریخ قراختایان کرمان
تألیف ناصرالدین منشی / تصحیح و تحشیة استاد عباس اقبال آشتیانی / ۱۷۲ صفحه /
چاپ دوم ۱۳۶۲

□ تاریخ اسماعیلیه (هدایة المؤمنین الطالبین)
تألیف محمد بن زین العابدین خراسانی / تصحیح الکساندر سیمیونوف / وزیری ۲۳۲
صفحه / چاپ دوم ۱۳۷۴ / گالینگور

□ اسماعیلیه
تألیف دکتر مهدی محقق / رقی ۸۸ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ چنگیزخان
تألیف ولادیمیرتسف / ترجمه و تحشیة دکتر شیرین بیانی / وزیری ۲۱۶ صفحه / چاپ
دوم ۱۳۷۶ / گالینگور

□ زندگی شاه عباس
تألیف لوسین لوئی بلان / ترجمه دکتر ولی الله شادان / وزیری ۳۴۴ صفحه / چاپ اول
۱۳۷۵ / گالینگور

□ ناسخ التواریخ / تاریخ قاجاریه (جلد اول و دوم)
تألیف لسان الملک سپهر / تصحیح و تحشیة جمشید کیانفر / وزیری ۹۸۴ صفحه / چاپ
اول ۱۳۷۷ / گالینگور

□ ناسخ التواریخ / تاریخ قاجاریه (جلد سوم و نمایه عام)
تألیف لسان الملک سپهر / تصحیح و تحشیة جمشید کیانفر / وزیری ۱۰۲۴ صفحه / چاپ
اول ۱۳۷۷ / گالینگور

□ ناسخ التواریخ / زندگانی پیامبر دوره ۵ جلدی
نک اسلام. پیامبر (ص)

■ تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر (جلد اول و دوم): از آغاز سلطنت قاجار تا
سرانجام فتحعلیشاه
تألیف استاد سعید نفیسی / به اهتمام عبدالکریم جریزه دار / وزیری ۹۰۴ صفحه / چاپ اول
۱۳۸۳ / گالینگور

□ چهل سال تاریخ ایران دوره ۳ جلدی (المآثر والآثار، یادداشتهای محبوبی اردکانی، فهرست‌های هفتگانه)
تألیف محمدحسن خان اعتمادالسلطنه/ به اهتمام ایرج افشار/ وزیری ۱۲۰۸ صفحه / چاپ دوم ۱۳۷۵ / گالینگور

□ زمینه‌چینیهای انگلیس برای کودتای ۱۲۹۹
تألیف امیل لوسوئور/ ترجمه دکتر ولی‌الله شادان / وزیری ۱۸۴ صفحه / چاپ اول ۱۳۷۴ / گالینگور

۲. خاطرات و سفرنامه‌ها

■ مسافرت‌نامه کرمان و بلوچستان: بلوک‌گردشی بمدت سه ماه از ۲۱ جمادی‌الثانی تا ۲۵ رمضان ۱۳۱۱ قمری

نوشته عبدالحسین میرزا فرمانفرما / به کوشش استاد ایرج افشار / وزیری ۵۲۸ صفحه + ۲ نقشه / چاپ اول ۱۳۸۳ / گالینگور

□ خاطرات دیوان بیگی (میرزا حسن خان): از سالهای ۱۲۷۵ تا ۱۳۱۷ قمری (کردستان و طهران) به کوشش استاد ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت / وزیری ۴۰۰ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ مارکوپولو در ایران
تألیف آلفونس گابریل / ترجمه و تحشیه دکتر پرویز رجبی / وزیری ۴۹۶ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ سلسلة التواریخ یا اخبار الصین و الهند
اثر سلیمان تاجر سیرافی / باگردآوری و اضافات ابوزید حسن سیرافی / ترجمه دکتر حسین قرچانلو / وزیری ۱۹۲ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۱ / گالینگور

□ روزنامه خاطرات عین‌السلطنه دوره ۱۰ جلدی (از روزگار پادشاهی ناصرالدین شاه تا عصر پهلوی)
تألیف قهرمان میرزا سالور / به کوشش ایرج افشار و مسعود سالور / وزیری ۸۵۹۲ صفحه / چاپ اول ۱۳۷۴ - ۱۳۸۰ / گالینگور

☐ سفرنامه فرخ خان امین الدوله: مخزن الوقایع

حسین بن عبدالله سرابی / به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی / چاپ دوم ۱۳۷۳
/ وزیری ۴۶۶ صفحه / گالینگور

☐ سفرنامه رضاقلی میرزا نایب الایاله

به کوشش اصغر فرمانفرمائی قاجار / چاپ دوم ۱۳۷۳ / وزیری ۸۲۴ صفحه / گالینگور

☐ روزنامه خاطرات امین لشکر

تألیف میرزا قهرمان امین لشکر / به اهتمام ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت / وزیری
۴۳۲ صفحه / چاپ اول ۱۳۷۸ / گالینگور

☐ روزنامه سفر خراسان به همراهی ناصرالدین شاه

تألیف میرزا قهرمان امین لشکر / به اهتمام ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت / وزیری
۲۹۶ صفحه / چاپ اول ۱۳۷۴ / گالینگور

☐ خاطرات نیدرمایر: زیر آفتاب سوزان ایران

تألیف اسکارفن نیدرمایر / ترجمه کیکاوس جهاننداری / وزیری ۳۵۲ صفحه / چاپ اول
۱۳۸۰ / گالینگور

☐ ایام محبس

تألیف علی دشتی / رقی ۲۹۴ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۰ / گالینگور

☐ خاطرات سردار اسعدبختیاری

تألیف جعفرقلی خان امیربهادر / به کوشش ایرج افشار / وزیری ۳۰۴ صفحه / چاپ دوم
۱۳۷۸ / گالینگور

☐ خاطرات ظل السلطان دوره ۳ جلدی (سرگذشت مسعودی، سفرنامه فرنگستان)

تألیف مسعود میرزا ظل السلطان / به اهتمام و تصحیح حسین خدیو جم / وزیری ۱۰۸۳
صفحه / چاپ اول ۱۳۶۸ / نایاب

۳. جغرافیای تاریخی و اقوام

■ تاریخنامه هرات

تألیف سیف بن محمد بن یعقوب الهروی / تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد / وزیری
۸۳۲ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۳ / گالینگور

■ تاریخ بختیاری

تألیف سردار اسعد بختیاری (به انضمام عکس‌های تاریخی برگرفته از آلبوم عکس‌های تاریخی بختیاری تدوین دکتر مظفر بختیاری) / تصحیح و تحشیه جمشید کیان‌فر / وزیری ۸۰۸ صفحه / چاپ دوم ۱۳۸۳ / گالینگور

□ نخبة‌الدهر فی عجائب‌البر والبحر

تألیف شمس‌الدین محمد بن ابی‌طالب انصاری دمشقی / ترجمه دکتر سید حمید طبیبیان / وزیری ۵۲۰ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ شرفنامه: تاریخ مفصل کردستان

تألیف شرف‌خان بن شمس‌الدین بدلیسی / به تصحیح ولادیمیر ولیامینوف زرنوف / چاپ اول ۱۳۷۷ / وزیری ۹۲۸ صفحه / گالینگور

□ جغرافیای تاریخی بروجرد

تألیف ع. روح‌بخشان / رفعی ۷۲ صفحه / چاپ اول ۱۳۷۳

۲. شرح حال

■ احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی

تألیف استاد سید محمد تقی مدرس رضوی / وزیری ۷۴۸ صفحه / چاپ دوم ۱۳۸۳ / گالینگور

□ شرح حال عبدالله بن المقفع

تألیف استاد عباس اقبال آشتیانی / به انضمام زندگینامه اقبال آشتیانی به قلم استاد ایرج افشار و مکتوب استاد مینوی به عباس اقبال در نقد کتاب / به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار / رفعی ۱۲۸ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ رجال وزارت خارجه عهد ناصری

تألیف میرزا مهدی‌خان ممتحن‌الدوله / به کوشش ایرج افشار / وزیری ۲۶۴ صفحه / چاپ اول ۱۳۶۶

□ رجال عصر مشروطیت

تألیف سید ابوالحسن علوی / به کوشش حبیب یغمایی / بازخوانی و تجدید چاپ استاد
ایرج افشار / وزیری ۱۸۰ صفحه / چاپ دوم ۱۳۸۴ / گالینگور، زیرچاپ

■ گنجعلیخان

تألیف دکتر محمد ابراهیم باستانی پاریزی / رقی ۵۴۴ صفحه / چاپ سوم ۱۳۶۸ / نایاب

۵. اسناد تاریخی

■ مهدعلیا به روایت اسناد

به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی / وزیری ۴۱۶ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۳ / گالینگور

□ نصرت الدوله و میلسپو: پایان مأموریت آمریکایی ها در ایران (مجموعه اسناد نصرت الدوله
فیروز)

به اهتمام دکتر ناصرالدین پروین، محمدرسول دریاگشت / وزیری ۳۰۴ صفحه / چاپ اول
۱۳۸۱ / گالینگور

۶. تاریخ شبه قاره

□ تاریخ سند معروف به تاریخ معصومی

تألیف سید محمد معصوم بکری / به تصحیح عمر بن محمد داود پوته / وزیری ۴۰۰
صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ تاریخ مبارک شاهی

تألیف یحیی بن احمد بن عبدالله السیهرندی / به سعی و تصحیح محمد هدایت حسین /
وزیری ۲۸۸ صفحه / چاپ اول ۱۳۸۲ / گالینگور

□ تذکره همایون و اکبر

تألیف بایزید بیات / به سعی و تصحیح محمد هدایت حسین / وزیری ۴۶۴ صفحه / چاپ
اول ۱۳۸۲ / گالینگور